

B2-páholy

Régi megnyitó-haikuk találhatóak alább, melyek egy régi kiállításon hangzottak el az Represkerti kálvária rotundájában. Hús Zoltán szakrális festményeire íródtak hiánytalanul, kiről is azt hittem sokáig, vannak örmény kötődései, ám ő ezekről mit sem tud, ugyanakkor kizárni sem tudja e vélt kötődések hajdani meglétét, így számomra az örmény származás ötven-ötven százalékban bizonyított és elbizonytalanító az esetében, és esetünkben... Mindenesetre a haikukat közzéteszem itt, már csak az érdekesség okán is, olyan kiállítás-megnyítóról még úgyse hallott senki, amely tizenhét képhez írt tizenhét haikuból állt. A képek száma a véletlen szüleménye. A haikuké nem...

Zalán Tibor

Fénybe néz vagy a
fény néz át rajta – ez már
a végítélet

Aranyból dereng
elő a megváltó Arc
A táj elmerül

Átment a hídon
Hihette a víz fölött
jár – így vetélt el

Kék gyümölcs-ringás
arany ég alatt Csönd van
Valami készül

Kiűzettünk Ránk
a végtelen tenger s a
véges élet vár

Ismerős tájon
keresztül cipelem át
keresztm – szomjam

Elszáradt fa csak
létem Hová lett három
felemelt ujjad

Köpenyemen vér
Dilettánsok vetik a
kockáikat rá

Vagyok aki most
föltámadtam s nem vagyok
már aki voltam

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

XVII. évfolyam 3. szám

A Cédrus Művészeti Alapítvány megbízásából kiadja a Napkút Kiadó Kft. Megjelenik évente tízszer.
Főszerkesztő: **Szondi György**. Szerkesztik: **Bába Szilvia** (művelődés), **Babics Imre** (vers),
Balázs Géza (nyelvművelés), **Bognár Antal** (évkönyv), **Borbély András** (kisebbségek), **Elek Szilvia** (zene),
Hlavacska András (műbírálat), **Kovács Ildikó** (szöveggyűjtés), **Prágai Tamás** (próza), **Sebeők János** (környezet), **Szondi Bence** (törtélel), **Vincze Ferenc** (dokumentum), **Wenner Tibor** (művészet).
Szerkesztőségvezető: **Cserép Nelli**. Napút-kör: **Csáji László Koppány**, **Csűrös Miklós**.

Doncsev Toso, **Gráfik Imre**, **Jankovics Marcell**, **Dr. Koncez Gábor**, **Radnóti Zsuzsa**,
Rakovszky Zsuzsa, **Szőrényi László** (tiszteletbeli konzulensek).

Alapította: **Masszi Péter**. Lapterv: **Gosztola Gábor**.

Szerkesztőség: Ady Endre Művelődési Központ, 1043 Budapest, Tavasz u. 4.

Telefon: (1) 225-3474 • Mobil: (70) 617-8231 • E-mail: napkut@gmail.com • Honlap: www.napkut.hu

A Cédrus Művészeti Alapítvány adószáma: 18110661-2-41

Nyomdai kivitelezés: Érdi Rózsa Nyomda. Terjeszti a Hírker Zrt. és az NH Zrt. ISSN: 1419-4082

B2-páholy

Zalán Tibor képes tárcája . . . . . borítóbelsők

Évgyűrűk

Issekutz Sarolta: Az Issekutz-család
a Kárpát-medencében 3

Fénykör

Fülöp Mihály 9; Száraz Miklós György 9;
Szócs Géza 12

Krajcsir Piroska: Örökké zúgó harangtorony;
Az ifjútörök kormány pere
és az örménykérdés (1918–1920). 14
Kovács Bálint: Az elképzelt őshaza 40
Őze Sándor: Nagy Sándor kapuján
belül és kívül 47
Ismeretlen szerző: Kanció a Szent
Istenszülőhöz (Zsigmond Benedek ford.) . . 52
Diramerján Artin: Nagyapámhoz;
Titkos temető; Aszfaltvirágok 53

Tárlat

Benedek Katalin: Élő magyarórmény
művészet 55
Nahapet Kucsak: Szólék, mily gyönyörű vagy
(Zsigmond Benedek fordítása) 56
Magyarországi örmény (gyökerű)
művészek alkotásai. . . . . színes melléklet
Ermone-Zabel Martaian: Egy romániai
örmény művész Magyarországon 57
Pál Emese: Világosító Szent Gergely
kínzásai egy szamosújvári oltárképen . . . 59

Kabdebó Lóránt: Nem múlhat el
a világ dicsősége! 64
Pál Judit: Az örmények
Erdély gazdasági életében 68

Fénykör

Alexa Károly 71; Doboss Gyula 73;
Horváth Kornél 74; Jankovics Marcell 74;
Lázár Imola 77; Novák Ferenc 77;
Tarján Tamás 78; Várady Mária 79

Hangírás

Kali Kinga: Persián, Dávid, Agopian 80
A vendég Isten küldötte (Béres L. Attila
interjúja Zsigmond Benedekkel) 95

Németh István Péter: Vallomás
 örmény verscsokorral 99

Ablak

Bognár Antal: Örmény útjelzők
 (Távol az Ararattól...) 103
 Suhai Pál: Szünet nélkül
 (Tarján Tamás: Szünet nélkül) 105

A Rubens-kép legendája (Örmény anekdoták;
 Bányai Elemér gyűjtése) 107

Mikajel Malbandjan: Örmény nemzeti himnusz
 (Zsigmond Benedek fordítása) 110

Hegedűs János: Kiss Ernő
 az aradi vértanú hős emlékére 112

Dávid Csaba: ...azonképpen itt a földön is... 115

Dávid Katalin: Életmentés a háború idején. . 117

Parujr Szevak: Örményország
 (Zsigmond Benedek fordítása) 119

Szilva Kaputikján: Elment
 (Szabó Lőrinc fordítása) 120

Lászlóffy Aladár: Ararát. 121

Lászlóffy Csaba: Ajándékvázlat
 a kezem eredetéről. 124

Emlékezet

Korpa Tamás: „Az ég nyíltott
 és becsukódott”
 (Lászlóffy Csaba [1939–2015]) 126

Tóth-Kirzsa Fruzsina: Örmények
 Magyarországon 128

E számunk szerzői. 67

Illusztrációk

Gyulai Líviusz rajzai 13, 116
 Örmény motívumok 106, 111

Melléklet

Káva Téka - Napút-füzetek 93.

Miklóssy Endre: A Szent Korona és az állam

A lapszám megjelenését
 az **Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület**
 támogatta.

NAPÚT

**Irodalom, művészet,
 környezet**

XVII. évfolyam 3. szám

Ararat szurp lerrö

A Napkút Kiadó könyvheti újdonságai:

Árgyelán György – Rott József:
A kórözsa megfakadt

Bartusz-Dobosi László:
Hallgatásaim gyűjteménye

Bognár Antal: *Még beszél*

Elek Szilvia: *Az ember pillangó*

Erdős Attila: *Te bennem magad,
 én egy veled*

Faragó Laura: *Szülőföldem –
 zengő anyanyelvem*

Fazekas István: *Ars poetica
 dolorum*

Hétfvári Andrea: *A kert retorikája*

Horváth Ferenc: *Helyettük írtam*

Koncsek József: *Sócsillag*

Lázár Ervin-album

Marton Réka Zsófia:
Tranzit-helyzet

Németh Péter Mykola: *Talán*

Oláh Zoltán: *Fecskeforgó*

Szepes Erika: *Polifónia*

Toót-Holló Tamás: *Csoiban a víz*

Valachi Anna: *Szépségkoldusok*

Zalán Tibor: *és néhány haiku*

Issekutz Sarolta

Az Issekutz-család a Kárpát-medencében

Régóta foglalkozom a gondolattal, hogy a számtalan könyvben már publikált dokumentumokat, adatokat összefésülve, gyermekeim, unokáim számára átadom családunk történetét. Mert megérdemlik őseink, hogy példaként álljanak előttünk az élet viharában, és iránymutatást adjanak.

Az Issekutz-család egyike azon nemesi családoknak, akik örmény menekültekként kerültek Erdélybe a XVII. században, magyarrá váltak, de mindvégig megtartották örmény identitásukat is. Ma már úgy nevezik magukat, hogy magyarörmények. Mivel Ani az ősi időkben Örményország fővárosa is volt, az itt lakók, az innen menekültek hordozták magukban a nemességet, a szellemiséget, a kézművességet, a kereskedelmi

szellemet, a vallásosságot, az összetartozás érzését. Ezeket a tulajdonságokat hozták magukkal a hosszú menekülésük során, és ezt hozták be a Kárpát-medencébe, Erdélybe. Mint tehetséges közösség jól beilleszkedtek és alkalmazkodtak az itt élő más közösségekhez (magyarok, székelyek, szászok, oláhok stb.), sikeresen közreműködtek a haza gazdasági és szellemi felvirágoztatásában (tudományos, kulturális és közigazgatási területen) és jó magyarként mindig védelmezték a hazát (két aradi vértanút és kb. hetven főtisztet adva 1848–49-ben). Más magyarörmény nemesekkel együtt mindig szem előtt tartották, hogy a gazdasági életben elért eredmények egyúttal kötelezettségeket is jelentenek szűkebb és tágabb közösségükkel szemben. Az ősi örmény hagyományokat követve ragaszkodtak örmény katolikus hitükhöz, templomaikhoz, a vallás igen fontos szerepet töltött be egész életükben. Bár az Issekutz-család az utóbbi 100-150 évben szétszóródott a világban, elmondható, hogy leszármazottaik (a leányágakat is figyelembe véve) ma is jelentős szerepet töltenek be a közéletben, a gazdasági, tudományos és kulturális világban.

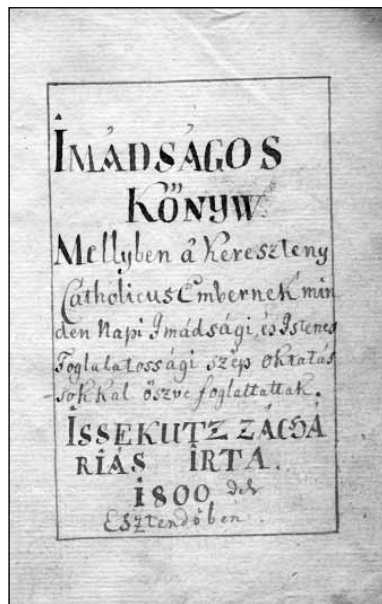
Cikkemben először az örmény közösség történetét foglalom össze, majd bemutatom, az Issekutz-családokat, kiemelve a haza életében betöltött szerepüket, eredményeiket.

Az örmények a világon elsőként, 301-ben vették fel a kereszténységet, és Örményországban államvallássá vált az örmény apostoli vagy gregorián (ortodox) vallás. Írásbeliségük 405-ben alakult ki, csodálatos kódexeket hoztak létre.

Őseink 1239-ben menekültek el az őshazából, az „ezeregy tomyú Ani” székesfővárosból, a szeldzsuk török, tatár betörés elől, ahol a királyi udvar nemesseihez tartoztak. Hosszú menekülés (Kaukázus, Krím-félsziget) után Moldvában találtak menedéket, több várost alapítva. A moldvai vajdának az örményeket súlyosan sértő rendeletei azonban ismét menekülésre kényszerítette őket, a Kárpátokba húzódtak, majd kérelmezték I. Apafi Mihály fejedelemtől az Erdélybe történő betelepülést. A fejedelem ismerte az örmény kereskedők, iparosok jó hírét, ezért a török dúlta Erdélyben, a kiveszett kereskedő- és iparosréteg újratermeléséhez, szívesen fogadta őket. 1672-ben történt a tömeges betelepülés. Még a XVII. század végén az addig apostoli vagy gregorián örmények a Lembergi Unióhoz csatlakozva – elismerve a római pápa főségét – örmény szertartású római katolikusok lettek. A fejedelem privilégiumokkal látta el a menekülteket, akik ezt meghálálva önálló városokat hozhattak létre a megvásárolt földterületeiken, felépítették templomaikat, iskoláikat, kiépítették önkormányzati és szociális rendszerüket, önálló bíraskodási joggal a helyi ügyekben, szabályozva a közösség mindennapi életét. Zárt kolóniákban éltek, egymás között házasodtak, egészen Trianonig. Így alakult meg Szamosújvár (ma Gherla) és Erzsébetváros (ma Dumbraveni), később mindkettő szabad királyi városi jogot kapott, betelepültek Gyergyószentmiklósról a székely közösséghez, és azt polgárosodott várossá fejlesztették, valamint Csíkszépvíz települést hozták létre. A főleg marha- és egyéb állatkereskedelem, az állatok feldolgozása (mészároság, szattyán- és kordovánkészítés) nagy hasznot eredményezett, meggazdagodtak. Az örmények segítettek a császári udvart anyagi támogatásaikkal (pl. a 7 éves háború költségeinek viselése), aminek viszonzásaként nemességet kaptak (armális nemesek).

Az Erdélybe betelepült örménység rövid időn belül igazi hazájának vallotta Erdélyországot, a magyar kultúrán felnőve a magyar nyelvre váltotta anyanyelvét, és hazáját szerető magyarrá vált. 1800-tól már kérelmezték, hogy a kincstári felterjesztéseket is magyar nyelven tehessék meg. Munkájukkal a társadalom hasznos tagjaivá váltak, létszámukat felülreprezentálva vettek részt a haza polgárosodásában, szabadságharcaiban. Úgy nevezték őket, hogy „magyarabbak a magyar-nál” (gróf Teleki Sándor).

Amikor az örménység honfiúsítása megtörtént (1840) és földterületeket is vásárolhat-

A bőrkötésű, kézzel írt Imádságos könyv belső lapján: „Mellyben a Keresztény Catholicus Embernek minden napi Imádsági és Istenes Foglalatossági szép oktatásokkal öszve foglaltattak Issekutz Zácsáriás írta 1800 dik Esztenőben”

Erzsébetvárosi Issekutz-címer, 1758

tak, az erdélyi örmények egy része az örmény közösségekből kirajzott Erdély, a Délvidék és Magyarország területére. Ezt követően sokan már az értelmiségi pályákon jelennek meg, állami hivatalokban, a politikai életben, gazdasági és kulturális területen. A családok azonban továbbra is fenntartották a családi és közösségi kapcsolataikat a gyökereket jelentő közösségekkel, az örmény katolikus egyházzal, s a (jövedelem)adót is oda fizették.

Drasztikus változás 1920-ban, a trianoni békediktátum következtében állt elő, amikor újra menekülni kényszerültek ősünk, főleg a csonka Magyarországra. Ez a menekülés folytatódott a második világháború idején is.

1997-ben alakult meg az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, amely elsőd-

leges céljával a szétszóródott közösség Magyarországon letelepedett tagjainak összefogását tűzte ki, az erdélyi gyökerekkel való állandó kapcsolattartás mellett.

Megindult az egyesület genealógiai kutatása, a közösség tagjaitól a dokumentumok beszerzése, aminek eredményeként 2000-ben kiadtuk a Gudenus János József által szerkesztett *Örmény eredetű magyar nemesi családok genealógiája* (kiadó: Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület) c. könyvet, majd 2010-ben ennek javított és bővített kiadását. Ez utóbbiban 59 örmény eredetű magyar nemesi család genealógiája került feldolgozásra a megnevesítéstől kezdve, ugyanis az azelőtt keletkezett iratok ősünk erdélyi örmény nyelvjárása szerint íródtak, amely mára már kihalt. A közel ezer oldalon – a színes címerrajzokkal együtt – megjelenő 59 nemesi család 5500 családba ágazott el. De nem csoda, hiszen az erdélyi örmény családokban 8-10, esetenként még 14 gyermek is született.

Igy is több mint 250 év került feldolgozásra.

Az Issekutz-család két ága külön-külön nemességet kapott: Mária Teréziától 1758-ban *Issekutz Mihály* erzsébetvárosi polgár és neje, Márton Dorottya, valamint gyermekei, további leszármazottai, majd 1760-ban *Issekutz Antal* és *Gergely* testvérek – Márton unokaöccsei –, erzsébetvárosi polgárok és leszármazottaik. Az Issekutz örmény név, jelentése kis Izsák, Izsák fia Izsák. (A továbbiakban az Issekutz név Iss. rövidítéssel kerül feltüntetésre.)

A két ág nemesítéséből leszármazottak 115 családnévvel szerepelnek. Ez azt jelenti, hogy az erdélyi örmény közösség tagjai valamilyen fokon rokonai egymásnak. Ezen rokoni fokozatok felfedezése és megismerése segít összekovácsolni a hazai közösséget, különösen ha az ősök kiváló teljesítményei is megismerésre kerülnek.

Az Issekutz-család négy ága került részletesen feldolgozásra: a címerszerző unokái közül Iss. Antal az *aradi-pécskai ág* megalapítója, Iss. Emánuel a *marosvásárhelyi ágat*, János István az *erzsébetvárosi ágat*, míg Ferenc Jakab a *torontál-ittebei ágat* alapítja meg. Jellemzően mindegyik ág tagjai a megnevesítéstől számítva három-négy generáció után, 1850 körül már polgári

foglalkozásúak. A genealógiájukban előforduló jelentősebb foglalkozások a számszerűség sorrendjében: 18 orvos és gyógyszerész, 16 ügyvéd, jogász, 6 kúriai bírósági tanácselnök, 10 katonai pályán, 8 mérnök, 5 közigazgatásban dolgozó, 3 országgyűlési képviselő, 3 közigazgató, 2 bankigazgató, 2 papi hivatású, 2 iparművész, 1 rendőrfőtanácsos. Jogász-, orvos- és gyógyszerészdynasztiák sora mutatható ki.

A címerszerző Issekutz Mihály erzsébetvárosi kereskedő polgár nemességét az oklevél szerint a hazai kereskedelem felvirágoztatásáért és a többéves háború költségeihez több ízben felajánlott pénzadományok jutalmaként kapta, valamint mindkét család közös felmenője érdemeiért, hogy az örménységnek Erdélybe, különösen Erzsébetvárosba letelepedését előmozdította.

Issekutz Mihály Ágoston nevű gyermekétől (erzsébetvárosi főbíró) származó Iss. Mária Anna (1746–1814) az 1760-ban ugyancsak nemességet szerző Kiss (Ákoncz) Gergely gazdag erzsébetvárosi jószágkereskedő Izsák fiának (1740–1796) lesz a felesége, aki 1781-ben földárverésen megvásárolta a Kincstártól a hatalmas kiterjedésű Elemér és Ittebe birtokokat a Délvidéken, benépesíti a birtokán lévő kipusztult falvakat, jól működő mintagazdaságot hoz létre, kastélyépítésbe kezd mint az udvar hadiszállítója. Halálával – nyolc gyermekük közül – Kiss Ágoston fia örökli a birtokot, akinek felesége Bogdanovits Anna. Házasságkötésükön még örmény népviseletbe öltözött barátok is részt vesznek. A házasságból három gyermek születik, a legkisebb eleméri és ittebei Kiss Ernő aradi vértanú (Temesvár, 1799. július 13. – kivégezték Aradon, 1849. okt. 6.). Kiss Ernő négyéves korában elveszíti édesapját, és hatéves korában édesanyját. A három unoka nevelését, a hatalmas birtok vezetését, a falvak lakosairól való gondoskodást, a kastélyépítés folytatását, a katolikus egyház anyagi (templomépítés) és személyes támogatását (miséken orgonált) az özvegy nagymama, Iss. Mária Anna vállalja magára (*Délvidéki örmény nemesek. Elemér, Écska, Nagybecskerek*, szerkesztette dr. Issekutz Sarolta, Budapest, Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, 2010). A rendkívül erős egyéniség megállja a helyét minden tekintetben. Ernő unokája felnőttkorában is többször emlékezik meg szeretett nagymamájáról, gondoskodásáról.

Kiss Ernő Wiener-Neustadtban végezte a Katonai Akadémiát, és magas rangú császári-királyi tiszt, amikor megérintik az 1848-as eszmék. Létrejön a független magyar kormány, és a magyar hadsereg a magyar minisztérium fennhatósága alá kerül. Elrendelték, hogy a magyar haderő esküt tegyen a magyar alkotmányra. Ernő lesz az első, akit a magyar hadseregben tábornokká léptetnek elő. Nagy hazafiként vesz részt a harcokban. Kossuth altábornaggyá lépteti elő és magyarországi főhadparancsnokká nevezi ki, többször hadügy-miniszterként is működik. A temesvári csata elvesztése után, augusztus 11-én Kossuth lemondott, Görgey vette át a hatalmat, a haditanács döntése alapján augusztus 13-án Világosnál a magyar hadsereg letette a fegyvert Kiss Ernő jelenlétében. Október 6-án hajnalban golyó által kivégezték (ami csak a második sorozatlövésre sikerült a végrehajtóknak). Hazájához hű maradt, bátran vállalta a halált, bár gazdagsága biztosíthatta volna a kegyelmet számára, különösen, miután az ítéletet aláíró Haynau barátja volt a Katonai Akadémiáról, akinek nagy kölcsönöket adott. Talán éppen ezért kellett meghalnia?

Kiss Ernőnek házasságon kívül két ikerlánya született, Rozália és Augusztá. Augusztá a szamosújvár-németi Dániel János hites ügyvédhez megy férjhez, aki királyi tanácsos, országgyűlési képviselő, Torontál vármegye alispánja volt. Egyik gyermekük Szamosújvár-németi báró Dániel Ernő, Ófelsege valóságos belső titkos tanácsosa, aki a millenniumi ünnepségek megrendezéséért kapta a báróságot. A Dániel- és az Issekutz-család rokonsága Daniel Antal Mihály pankotai üknagypapa révén áll fenn, aki 1848-as kormánybiztos volt, és akinek leánya, Daniel Sarolta Amália Julianna az összeállítást író apai dédanyja.

Kiss Ernő nagyanyja, Kiss Izsákné Iss. Mária Anna egyik testvére volt Iss. János István (1755) erzsébetvárosi kereskedő, akinek egyik dédunokája Iss. János (1848–1902) Dr. jur. ügyvéd Gyulafehérváron, városi tiszti ügyész, a Gyulafehérvári Hírlap felelős szerkesztője és laptulajdonosa, a Gyulafehérvári Püspökség jogtanácsosa. Fia, Iss. János dr. királyi törvényszéki bíró, ennek fia, Iss. János Simon dr. jur. ügyvéd, legfelsőbb bírósági bíró, a Budapesti Örmény Katolikus Egyházközség ügyésze, a XII. ker. Örmény Kisebbségi Önkormányzat elnökhelyettese, az ügyvéd adatközlő édesapja.

Ez az ág az Issekutzok *erzsébetvárosi* ága.

A *marosvásárhelyi* ágból igen jelentős Issekutz Antal (1815–1884) Dr. jur. okl. mérnök, hites ügyvéd, megyei törvényszéki ülnök, és leszármazottai: Iss. Gyula Jenő (1853–1917) Dr. Magy. Kir. kúriai bíró, akinek fiai Iss. Gyula Győző (1884–1946) huszár őrnagy, az alagi versenystálló tulajdonosa, valamint Issekutz Béla (Albert) (1886–1979) Dr. med., gyógyszerész, egyetemi tanár, Kossuth-díjas akadémikus. Iss. Béla Dr. a 20. sz. magyar kísérletes orvostudomány kiemelkedő képviselője, a modern magyar gyógyszerkutatás megalapítója. Kolozsvár után Szegeden is megszervezte a gyógyszeresztani tanszéket, kezdeményezésére vállalja el Szent-Györgyi Albert a szegedi biokémiai tanszék vezetését. Kutatásainak alapja a hatás és a vegyi szerkezet összefüggésének elemzése volt. Több gyógyszer előállítását fűződik nevéhez. Az általa teremtett gyógyszerkutatói iskola hozzájárult a magyar gyógyszeripar hazai és külföldi elismertségéhez. Több könyvet írt, amelyek tankönyvnek számítottak a gyógyszerészképzésben. *Gyógyszerrendelés* szakkönyve sokszori kiadást ért meg, és napjainkban is a legfontosabb gyógyszerészeti kézikönyv. Dr. Iss. Béla 1976-ban egyik barátjának gratulációjára ezt írta: „Boldog vagyok, hogy mi, örmények, munkánkkal megháláltuk a magyar népnek, hogy befogadott bennünket hazájába.”

Dr. Iss. Béla három leszármazotti ága hét kiváló orvost, egyetemi tanárt, gyógyszerészt adott hazánknak és Kanadának.

A *marosvásárhelyi* ág másik jelentős személyisége Dr. Issekutz Győző (Viktor) József Deodát Jenő (1855–1917) köz- és váltóügyvéd, országgyűlési képviselő, aki a Magyar Párt képviselője, magyar hazafiként az erdélyi örmény

Dr. Issekutz Béla akadémikus
időskori képe

közösség, az örmény katolikusok védelmezője volt, valamint fia, Iss. Viktor Dr. (1888–1957) törvényszéki tanácselnök.

Ugyanazon felmenőktől származó Issekutz testvérekből ered az *arad-pécskai ág*, melynek nevezetes személyei Issekutz Marcel Mihály György (1859–1916) Dr. jur. ügyvéd, országgyűlési képviselő, a Pécskai Takarékpénztár igazgató elnöke, fia, Iss. Béla (1898–1967) Csanád vármegye főjegyzője, Iss. László Dr. med. szemorvos, az Arad-Csanádi Egy. Vasutak felülvizsgáló főorvosa. Fiai: Aradon ügyvéd, illetve bankigazgató.

A *torontál-íttebei ág* jelentős személyiségei: Issekutz Aurél Izsák János (1864–1934), Krassó-Szörény vm. utolsó magyar alispánja, belügyi államtitkár, a III. o. Vaskoronarend és a Ferenc József-rend tisztikeresztjének tulajdonosa. Iss. Antal (1827–1903) Dr. jur. jogász, dévai polgármester, 1848–49-es honvéd őrmester, a Hunyad vármegyei Honvédegylet és a Hunyadme-

gyei Régészeti Társaság tagja, aki a bukovinai székelyek betelepülését, letelepítését segítette. Iss. Antal (1835–1894) Torontál vm. főszolgabírája, a Ferenc József-rend lovagja. Iss. Antal (1861–1935) ny. honvéd ezredes, a Ferenc József-rend hadiékítménye lovagja, Signum Laudis tulajdonosa. Iss. Jenő (1873–1923) ezredes, a III. o. Vaskoronarend, a III. o. katonai érdemkereszt, a bronz és ezüst katonai érdemrend, a Sebesülési érem, a német II.o. Vaskereszt tulajdonosa.

Az erzsébetvárosi Issekutz-család nevéhez fűződik az erzsébetvárosi Szent Erzsébet tiszteletére felszentelt barokk templom is, amelynek telkét az Issekutz család ajánlotta fel templomépítés céljára a város közepén. Az örmény katolikus egyháztanácsban mindig vezető szerepet vállaltak, a templom felépítését, felszerelését nagy összegű és nagy értékű adományokkal (keresztelőmedence, ezüst nagyméretű kandeláberek stb.) segítették, a város vezetésében többször viselték a főbírói posztot.

Az Issekutz-család csak egy a sok erdélyi örmény nemesi és nem nemesi család közül, de története dióhéjban bemutatja, hogy a XVII. század utolsó harmadától betelepült családok miként lettek befogadó hazájuk megbecsült állampolgárai, akikre az utókor még ma is kegyelettel emlékezik. Azt is tudni kell, hogy a magyar hazának két miniszterelnököt és nyolc minisztert is adott a maroknyi magyarörménység. De örömmel állapíthatjuk meg, hogy a jelen is büszkélkedhet jó képességű, szakmájában kiemelkedő, hitéletét megtartó, közösségét és hazáját szerető leszármazottakkal, akik továbbviszik az erdélyi örmények jó hírnevét.

Dr. Issekutz Győző (Viktor) József Deodát Jenő (1855–1917) köz- és váltóügyvéd, országgyűlési képviselőről rajz és szöveg: *Uraim! Már a Pragmatika Sanctiában meg lett írva, hogy Erzsébetvárosnak egy képviselője lehet, s az - Issekutz! -*

Issekutz Győző

Április 24-éhez kapcsolják az örmény népirtásra emlékezés napját – száz éve ennek. Van-e állás- vagy nézőpontja az évtizedek óta már genocídiumnak mondott eseménysorról?

Fülöp Mihály

Francia hugenották és felvidéki kiűzöttek leszármazottjaként minden üldözöttel és áldozattal azonosulni tudok. A háborús vereség következtében összeomlott birodalmak, a háborút okozó nacionalizmusok „demokratizálták” az „egységes nemzetállamba” nem illeszthető nemzetek elűzését kényszer-kitelepítésekkel és tömeggyilkosságokkal. Törökország keleti keresztényeit, örményeket, görögöket a Nagy Háborúban és utána nem tudták megvédeni az antanthatalmak. A francia forradalomból kisarjadt modern nemzetállamok születése bűnben fogantott.

Száraz Miklós György

Az örmény csókja. „Két zsidó egy székely, három székely egy örmény.” Apámtól hallottam, vagy valamelyik festő, színész, történész barátja mondta? Nem tudom. Azt sem, hogy mikor figyeltem fel rájuk. Kölyök voltam, az biztos. Sokat nyúztam apámat olvasnivalóért, de *A Musza Dag negyven napját* és a *Híd a Drinánt* magamtól szedtem le a könyvespolcáról, és olvastam végig lassú, hideglelés értetlenséggel. *Az Avraham Bogatir hét napja* is eszembe jut. Erről sem tudom felidézni, mikor került a kezembe, de az biztos, hogy jóval később. Ez a három könyv – miért, miért nem – régóta együtt van a fejemben. Ott dereng mögöttük Gion Nándor csúnya-szép arca. Cseres Tiboré nem, pedig a *Hideg napok* nemcsak fontos, de nagy könyv is. Talán azért, mert a másik hármat – és Gion minden sorát – szeretem is. Azt tudom, hogy amikor a *Musza Dagon* átrágtam magam, már tudtam róluk. Talán éppen azért kezdtem bele, mert örményekről szól.

Egy másik kapaszkodó: Gink Károly albuma. Talán disznóság, de a szövegre nem, csak a képekre emlékszem. Ülök az ágyon apai nagyszüleim egyik kis szobájában, amelyet fényképész unokabátyám számára sötétkamrává alakítottak át. Ölemben a nyitott könyv. Pontosan tudom, hány éves vagyok, mert a következő napok valamelyikén kezdődik majd a gimnázium. Amíg a könyvet lapozom, elfelejtem a retteget, mert a Trójánál is ősbibnek tűnő falak, a bibliai időket idéző kőfaragások kiragadnak a mindig bizonytalan jelenből, ami nincs is, hiszen mire ezt a gondolatot leírom, már el is múlt, és soha sem fejezhetném be még a mondatot sem, ha elhinném, hogy a múlt és a jövő kváderkövei közé a képségre becsúsztatható, ha elhinném, hogy a jelen létezik. Akkor és ott a képeken át megragadott a múltban létező örök jelen. Nem áhítat volt az, amivel Gink fotográfiáit bámultam, hanem lenyűgözöttség. Annak a bizonyossága, hogy nem

egy idő van, hanem végtelen sok, és hogy minden idő ugyanaz. Vagy nincs jelen, vagy a volt és a lesz nincs, hanem az örök jelen van. Maga volt a vigasztalás.

Amikor az egyetemen a XVII. és XVIII. századi erdélyi betelepülésükről tanultunk, engem már tiszteletbeli örménnyé fogadott egy lány. A királyi vadászok hajdani településén, Ebesfalván történt, amelyet később Elisabetopolisnak, azaz Erzsébetvárosnak hívtak. Nem egyedül avattak, hanem másodmagammal. Tizenöt évesek voltunk, az első és második osztály közötti nyári szünetben tekeregtünk Erdélyben autó- és szekérstoppal meg gyalogosan. A lány szép volt – pedig tizenöt évesen a férfinép még finnyás, válogatós –, és örménynek mondta magát. Augusztus volt, fülledt éj, valamivel éjfél előtt. Elcsigázottan ténferegünk, amikor az Apafi-kastély romos épülete körül felszedett minket a barátnőivel. Szülei és bátyjai elutaztak, rövid tanácskozás után úgy döntöttek, ő és a másik három lány, hogy befogadhat. Egy feltétellel. Pitymallatkor odábbállunk. Nemcsak szállást adott: vacsorát és reggelit is. Mit nem adtunk volna érte, ha magát is nekünk adja, de nem adta. Míg Csaba a fogát mosta, megcsókoltam. A kopott, magas ajtófélfának támaszkodott, háta mögé tett kézzel várta a csókot. Akkor csókoltam először és utoljára örményt. Aztán magára zárta az ajtót. Kora reggel, a kertben, egy nagy hársfa alatt fogadott minket testvérévé. Évekig álmodoztam róla, hogy egyszer visszatérek hozzá, és amikor megtettem, nem találtam meg a házat. Két hét múlva miatta silabizálgattuk Armenopolis, vagyis Örményváros Salamon-templomának varázslatos nyelven írt feliratait (melyeket azóta rég elfeledtem, így hát a világhálóról másolom most ide): *Szoghomon Ászvátur Vörtikh Hácsáturi Toderi sinöczhin jékéghéchisz 1724.* „Simai Kristófnak Tódor nevű fiától született Salamon és Bogdán építették a templomot.” *Szoghomon jév Ászvátur Simáján 1723-in sinöchin zájsz jékéghéchin, renovát átáfz 1751.* *Erkuszumé renovád árádz e 1797.* *Irékhumén norec huchádz e 1841.* „Simai Salamon és Bogdán építették e templomot 1723-ban. Megújított 1751-ben, másodízben újított 1797-ben. Harmadízben 1841-ben.”

Örményország. Leírom az örmény nevét az örmény ábécé betűivel: Ջւղլւոսնւիւ. A Föld első keresztény állama, ahol Világosító Szent Gergely népe a III. század végétől él a keresztény Isten igéjével. A Jézussal levelező Abgár király. Mesrop Mastoc, aki a latin nyelvű Vulgatával egy időben fordította görögből örményre a bibliát. Az Ararát, ahol a negyven napos égszakadás, majd a száztíz napon át tartó vízi bolyongás után Noé bárkája partot fogott. Urartu ötezer éves kőidoljai. A kő országa ez, akárcsak Tibet. Hegyek, egek, kövek. És még valamiben hasonlítanak. Az írásbeliségük. Ahogy az örmény felföld kolostoraiban és kolostoriskolaiban az V. századtól kialakul a világ egyik legnagyobb és legérdekesebb kódexművészete. Sok tízezer örmény kódex, kéziratok százezrei. Vallási, csillagászati és geográfiai, történelmi és filozófiai, jogi, matematikai és orvosi munkák. Ízlelgessük a településneveket: Jereván, Goshavank, Garni, Odzun, Vanadzor, Achpat, Echmiadzin, Geghard, Hrazdan, Sanahin, Cackhadzor, Hagharcin. Aztán ott van Churchill konyakja is, vagy Ambarcumjan és az ő híres asszociációi. És Rabo Karabekian.

Gimnazista koromban meggyőződésem volt, hogy az általam akkoriban istenített Frank Zappa nem lehet más, csakis örmény. Létezik ugyanis egy régi-régi korongja, azon egy instrumentális muzsika, a címe *Transylvania boogie*, amelyet állítólag Bartók harmadik zongoraversenye ihletett. Erdély és

Bartók. Most pedig, kedves olvasó, képzelj magad elé Frank Vincent Zappa kacskaringós pátriárka ormányát is. Mi más lehetne ez az ember, mint egy Amerikába csángált erdélyi örmény család gyermeke? Elárulom, nekem mindehhez szorosán hozzátartozik Illyés *Hunok Párizsban*-ja is. Hogy miért? Mert akkoriban, amikor Zappa muzsikájára először rákaptam, az a nálam néhány évvel idősebb fiú, aki később az URH és a Kontroll szaxofonosa lett, és akivel a lemezeket csereberéltem, éppen azt olvasta, így hát én is elolvastam.

Végezetül a vérontásról. Nem szívesen, mert kényelmetlen. Tömeggyilkosságról írni sosem jó. A gyilkos is mindig megsértődik. Haragszik, méltatlankodik, támad. Ez persze azt is jelentheti, hogy szégyelli. Nem vállalja. Talán el sem hiszi, hogy maga tette. Franz Werfel azt írta 1933 tavaszán Breitensteinben, hogy „a megcsonkított és kiéheztetett menekültek, a szőnyeggyári munkásgyermek szivettépő látványa adta a végső elhatározást, hogy az örmény nép felfoghatatlan sorsát el kell ragadni a mindent elnyelő múlt halotti birodalmából”. Az ausztriai Breitenstein légvonalban úgy hatvan-hetven kilométerre fekszik az ugyancsak ausztriai Mauthausentől, ahol úgy százhuszezer embert pusztítottak el néhány év múlva, még az író életében. (Kevesen tudják, hogy mi az első ismert prózája címe: *Nem a gyilkos, az áldozat a bűnös*. 1920-ban írta.) A modern kori, ismert nagy örmény genocídiumok az 1890-es évek derekán, majd 1915-től zajlottak, de a mindent elnyelő múlt halotti birodalmából volna mit mentenünk azóta is. Az ember gyilkos. Gyilkol magányosan és csoportosan, magányosakat és csoportokat, sőt népeket is. Nincs jó ember. Szerencsés emberek és szerencsés időszakok vannak. Szerencsés, akit nem ölnek, és szerencsés, aki nem öl. Bibliai, ókori, középkori nagy népirtások, mongolok, tatárjárások, vallásháborúk. Indiánok, afrikaiak, indiaiak gyilkosai: angolok, spanyolok, portugálok, belgák. Az elmúlt száz évben tömegesen öltek embert – semmi logika nincs benne, sorolom, ahogy eszembe jut – amerikaiak, oroszok, franciák, németek, maszájak, szlovákok, lengyelek, belgák, románok, szerbek, szudáni nuerek és dinkák, horvátok, ukránok, japánok, kambodzsaiak, kínaiak... Lehet, hogy csak az nem ölt, akinek nem állt módjában? Lehet. Ilyenek volnának? Ilyenek vagyunk. Nyugodjunk bele? Nem. Semmiképpen. Próbáljuk megakadályozni, igyekezzünk legyűrni, és ha késő, legalább nevezzük nevén a gyilkost.

Akkor hát próbáljuk meg most mi is. Indulat nélkül: hideg évekről hideg fejjel. Számos történész szerint a modern kor első szisztematikus népirtása volt az örmény genocídium: megkíséreltek erőszakkal eltüntetni egy népet. Az elkövetők: muzulmán törökök, az Oszmán Birodalom polgárai, az ifjútörök kormány, a hadsereg, a rendfenntartó erők, valamint számos civil „önkéntes”. Az áldozatok: keresztény örmények, az Oszmán Birodalom polgárai. Az örmény áldozatok száma 1894/5, 1908/9 és 1915/17 közt: legkevesebb 5-600 000, a legtöbb körülbelül 2 000 000 halott. A gyilkolás módja változó, összességében mégsem spontánnak, hanem megtervezettnek, módszeresen végrehajtottnak mondható. Az akasztás, sortűz, lefejezés, nemi erőszakkal egybekötött kínzás mellett bevett eszköz volt a halálra éheztetés, a halálmenet és a haláltábor is.

Könyvekkel kezdtem, *Híd a Drinánnal*, *Musza Dag negyven* és *Avraham Bogatir hét napjával*, könyvvel is fejezem be. Patak Márta most megjelent regényéről még nem tudom, odakerül-e a fejemben ezek mellé. Lehet, sosem fogom tudni, hiszen elfogult vagyok, a mű – *A test mindent tud* – régi barát

könyve. Nem kis leegyszerűsítéssel élve, a magyarok által elkövetett 1942-es délvidéki tömeggyilkosságokról szól, és az azt követő bácskai szerb vérengzésről. Mert mi is ölünk, és minket is ölnek.

Szócs Géza

Apám az erdélyi örmény konyháról írt fejezetet Kövi Pál világhírű könyvébe, én ösztönösen kiszúrom akár a csak részben örmény származásúakat is, és gyakran meg is szólítom őket. Emiatt sokak vélik úgy, hogy bizonyára én is örmény famíliából származom.

Rögtön szögezzük le: ameddig visszaér a tekintetem időben, nem látok, nem tudok örmény őst a családban. Vonzódásomat, rokonszenvenem nem ez magyarázza. Nem is valamely személyes érzelmi kapcsolat. Több mint 40 év alatt alig-alig tettem szert örmény barátra, barátnőre.

Az örmény konyhát imádom, de nem jobban, mint mondjuk a görögöt vagy az indiait.

Amit csodálok bennük – de ez még mindig nem elég, hogy szimpátiámat megmagyarázza, vagy különleges áhítatomat, ha teszem fel, örmény templomba lépek be –, az az, hogy összes ismert külső és belső szomszédaink közül, a magyarokra gondolok, ők az egyetlen nép, az egyetlen náción, az egyetlen kultúra, amellyel nem keletkeztek feszültségeink, torzsalkodásaink, konfliktusaink, háborúskodásaink. Még ez a múltkor megesett dolog a baltás emberrel, még ez sem fordította ellenünk őket. Én ettől igen meghatott vagyok, és hajlamos arra, hogy így fogalmazzak: ezt a lojalitást, ezt a történelmi szövetségi hűséget, pontosabban érzelmi közösséget talán meg sem érdemeljük tőlük. Akár a '49-es mártírokra gondolok, akár számtalan más példájára a vér- és anyagi áldozatnak, a nagy magyar építménybe évszázadok alatt belevitt örmény kontribúciónak. Úgy tudták kialakítani és megőrizni kettős azonosságukat – egyébként nemcsak a magyarokkal, hanem bármely társadalommal, amely befogadta őket –, hogy a kettő között nem keletkeztek belső viták. De ez sem magyarázza meg, hogy miért dobban meg a szívem, ha örmény ékszereket pillantok meg, vagy ha váratlanul örmény egyházi zenét hallok.

Népiertás? Emlékszünk Vonnegut regényhősére, Rabo Karabekian festőművészre? és mindarra, amiket a rokonairól tudunk meg a könyvből? Nem tudom, volt-e Vonnegutban örmény gén, úgy hiszem, nem. De amit ő gondolt az örmények elleni genocídiumról, azt gondolom én is.

Pedig egyébként szimpátiával figyelem, amit a törökök a 20. század nagy részében megvalósítottak – leszámítva a kurd- és örmény-politikájukat –, de ebben a dologban, azt hiszem, világosan fogalmaztam néhány éve: attól a pillanattól támogatnám Törökország uniós tagságát, amikor rendezni lenne képes ezt a két adósságát: feldolgozni és értelmezni azt, ami az örményekkel történt. Lehet, hogy erre egy évszázad nem elegendő. Az lehet. De hát az uniós sem siet sehova, megvár bárkit, aki megváltotta oda a belépőjegyét. Ha nem most, hát máskor.

Szeretném, ha részt vehetnék egy nagy örmény kulturális központ létrehozásában Budapesten, galériástul, könyvtárustul, éttermestül, előadó- és vetítőtermestül.

De az örmények furcsák.

Azt a lelkes szimpátiát, amit érzek irántuk, ők maguk mintha nem éreznék egymás iránt. Vagy saját maguk iránt. Vagy nagyon észrevétlenül teszik, mint ahogy nem érzékelhető az sem, milyen a viszonyuk saját titokzatos nyelvükhöz és írásukhoz. Egyetlen szóban összefoglalva: hallgatag.

Van bennük valami, ami egy örmény személynév üzeneteire emlékeztet engem. Ez a valóságos, nem fiktív magyar személynevek legszebbike számomra. 1848 tavaszán az erdélyi küldöttek kolozsvári gyűlésén a szamosújvári küldöttek egyikét úgy hívták, hogy...

Mondjam?

Kérem, ne adja elő nekem senki, hogy esetleg mi a magyarázata ennek a névnek, mi a nyelvészeti vagy névtörténeti kontextusa, nem érdekel, nem akarom tudni.

Ez a név sokkal izgalmasabb, mint Rabo Karabekian vagy Esti Kornél vagy Kakuk Marci neve.

Ez a Kosztolányi, Krúdy és Szerb Antal tollára méltó név, amelyet az az akkori '48-as örmény küldött viselt, akinek életéről semmit sem sikerült kinyomoznom, nos, ez a név így hangzik: Másvilági János.

Számomra ő az örmények magyaroknak küldött nagykövete.

GYULAI LÍVIUSZ
A LONDONI ÁLLATKERT

Krajcsir Piroska

Örökké zúgó harangtorony

Anlireli zangakatun – Örökké zúgó harangtorony a címe annak a Parujr Szevak írta költeménynek, mely az örmények legnagyobb 20. századi tragédiájáról, az 1915-ös törökországi népirtásról szól.

Minden év április 24-én, az örmények nemzeti gyásznapiján az 1915–1922 között Törökország területén lemészárolt nemzettársaikra emlékezik a világ örménysége. Ezen a napon emlékeznek azokra az áldozatokra is, akik örmény nemzetiségük miatt az azóta eltelt időszakban szenvedtek mártírhalált.

Az örmény a világ egyik legősibb népe. Gazdag és tragédiáktól súlyos történelme, hatalmas anyagi és szellemi kultúrája van. Egyes számítások szerint – ha a háborúk, éhínség, járványok pusztításait is figyelembe vesszük –, az egykori adatok alapján az örménynek ma negyvenmillió nagyságrendű népnek kellene lennie. A statisztikai adatok szerint viszont a tizedrésznyre zsugorodott anyaországban mintegy 3,5 millió örmény él, a világ többi részén pedig – Amerikától Ausztráliáig – közel hatmillió. Népeességük szempontjából legjelentősebbek az Egyesült Államok, Franciaország, Libanon, Argentína, Dél-Amerika, Olaszország, Irán, Szíria, Egyiptom és India területén lévő örmény kolóniák.

A genocídium 100. évfordulója elgondolkodtat, vizsgálódásra késztet: mi volt az oka, hogy e hajdan hatalmas népnek napjainkra csak töredéke maradt, ennek egy része is hazájától távol kénytelen élni?

Örményekről – dióhéjban. Az örmények őshazája a *Szevan–Van–Urmia* tavak háromszöge által közrefogott területen volt. Az Örmény-fennsíkon szerveződött első jelentős államalakulat, *Urartu* (Kr. e. 9–6. sz.) bukása után azonnal új államalakulat szerveződött a helyén: *Armina-ország*. Ez azt bizonyítja, hogy a Kr. e. 6. századra a fennsík olvasztókohójában egy nyelvi-etnikai és kulturális szempontból is egységes nép született s lépett a történelem színpadára: az örmény. A Kr. e. 5. században a görögök és a perzsák *Armenoi*, *Armina* névvel jelölték őket, amely nevek az örmény nép egyik etnikai alkotóelemének, az arme-törzsszövetségnek emlékét őrzik.

Az örmények magukat *hajnak*, országukat *Hajasztannak* hívják. Az elnevezés az Örmény-fennsík északi részén, a Kr. e. 15–14. században szerveződött *Hajasza-törzsszövetség* nevéből eredeztethető. A legendák és a szájhagyomány szerint az örmények *Hajk* nevű ősatyjuktól származtatják magukat.

Armenia földrajzi helyzete miatt a későbbi századokban a tőle keleten, illetve nyugaton szerveződött birodalmak (római-pártus, római-perzsa, bizánci-perzsa, bizánci-arab, oszmán-perzsa, orosz-török) ütközőzónájába került, és hódító törekvései színterévé vált. A térség földrajzi-gazdasági szempontból kulcsfontosságú volt: itt haladtak keresztül a keletnyugati és észak-déli kereskedő-útvonalak, illetve a selyemút másodvonalai.

301-ben az Arsakida III. Trdat király és Grigor Partev, a későbbi egyházalapító Grigor Luszavorics (Világosító Szt. Gergely) a korábban üldözött keresztény vallást államvallássá tette. Örményország ezzel a lépéssel kapcsolódott igazán Európához: kultúrája, irodalma a 4. századtól kezdve jellemzően keresztény mentalitásban fogant.

A belső széthúzás és a külső támadások az évszázadok során felmorzsolták az ország politikai erejét; Örményország 387-ben – mint független állam – megszűnt létezni. A királyság intézményének megszűnése után (428) az *apostoli örmény egyház* vette át az állam bizonyos funkcióit, megőrizve az örménység nemzeti és vallási identitástudatát. Az örmények nyelvi és kulturális összetartozásának másik záloga és jelképe a 4. század végén keletkezett, Meszrop Mastoc által alkotott örmény ábécé volt.

Az államiság megszűnését követő mintegy ezer esztendő alatt, idegen hódítók igája alatt sínylődve is csodálatra méltó kulturális értékeket tudott teremteni az örmény nép. Az állami függetlenséget csak részlegesen és rövid időre nyerték vissza; a 9–11. században a Bagratida, és a 11–14. században a kilikiai örmény királyok uralkodása alatt.

Örményország területét az ezt követő századokban nomád hordák: a *szeldzsukok* (1064), a *mongolok* (1236) és *Timur Lenk* (1387–1405) csapatai dúlták. Az előbbieknél nem kevésbé kegyetlen, de hosszabb távra berendezkedő lovas nomád törzsek, az *oszmán-törökök* uralma végképp megpecsételte az örmények sorsát. Törökország és Perzsia rivalizálása következtében a 17. században Örményország ismét hadszíntérré vált. Az ország kisebb, keleti része perzsa

fennhatóság alá került (*nahicseváni, jereváni, karabaghi kánság*), a nagyobbik, nyugati fele a török vilajetek számát szaporította (*erzerumi, karszi, szebsztiai, diarbekiri, váni vilajetek*).

Az örménység helyzete az Oszmán Birodalomban és az örménykérdés. Az örmény történelem legszomorúbb lapjai az oszmán-török hódítással kezdődtek. Az addig virágzó örmény középkori kultúra megrekedett a középkori színvonalon, majd hanyatlásnak indult. A századok folyamán a függetlenségi harcokban felmorzsolódott és eltűnt az a főúri-nemesi réteg, amely a nép szellemi vezetője és az örmény kultúra mecénása lehetett volna.

Az örménylakta nagyvárosokban a századok folyamán olyan városi polgárság alakult ki, mely elsősorban *kézműves* és *iparos* – rézműves, lakatos, fegyverműves, ötvös, selyemszövő, szabó, szűcs, tímár, szőnyegkészítő –, *kereskedő* vagy *értelmiség* – orvos, ügyvéd, mérnök – volt. A falvakban élő örmény lakosság legnagyobb része földművelő volt, de művelték azokat az iparágakat is, melyek a mindennapi életben önellátásukhoz szükségesek voltak.

Törökország keleti részén az örmények európai ember számára elképzelhetetlen erkölcsi, anyagi és fizikai kiszolgáltatottságban és létbizonytalanságban éltek. *„Az örményektől behajtott adók mértéktelenül nagyok; az adószedő zaptijék emellett saját részükre baksist követelnek... Megesik, hogy néhány nap múlva visszatérnek ugyanezért az adóért. Az örmények kétségbeesetten mutatják fel az adóbefizetési nyugtát. A zaptijék vigyorogva jelentik ki, hogy amit ők nyugtának hisznek, az valami török könyv kitépelt lapja. A falusiak-*

nak nincs több pénzük, halasztásért könyörögnek. Ez esetben a zaptijék fiatal lányokat és nőket követelnek, hogy durva vágyaikat kielégíthessék. A kívánság megtagadása olyan büntetés- és kínzásformákat von maga után, amelyeneket az erkölcs és emberiség tilt papírra vetni. Én láttam ilyen megkínzott embereket, és beszéltem is velük...” (E. Dillon: *A török-örményországi állapotok és a szaszuni török vérengzések*, 1896).

Az orosz-perzsa háború (1804–1827) következtében Örményország keleti része felszabadult a perzsa elnyomás alól. A perzsák elleni harcokban elért sikerek további hódításokra sarkallták Oroszországot, s alig ért véget az orosz–perzsa háború, megindították az offenzívát Törökország ellen (1828). A háború a kaukázusi és krími frontokon zajlott, a század közepéig orosz sikerekkel.

A nagyhatalmak, főleg Anglia és Németország, látszólag Törökország szövetségeseként, valójában Oroszország ellenfeleként avatkozott be a krími háborúba (1853). Törökország nemcsak a keleti vilajetekben szenvedett érzékeny veszteségeket, nyugati határain is megindultak a felszabadító mozgalmak. A *San Stefanó-i békeszerződésben* (1875) a győztes Oroszország a nagyhatalmak nyomásának engedve kénytelen volt visszaadni a meghódított örmény területek egy részét; viszont szorgalmazta, hogy a békeszerződésben feltétlenül garantálják a visszaadott területen élő örménység fizikai-anyagi biztonságát.

A nagyhatalmak azonban presztízvesztésnek érezték, ha részvéte nélkül döntenek határkérdésekről, ezért a *San Stefanó-i szerződést* hatályon kívül helyezve, az érdekelt felekkel együtt Berlinben újra tárgyalóasztalhoz ült Anglia, Németország, Fran-

ciaország, Itália és Ausztria (1878). A nagyhatalmak szempontjából az örmények ügye tizedrangú kérdés volt, orosz nyomásra mégis helyet kapott a békeszerződésben, de most már az ő szájuk íze szerint fogalmazva: „*A Magas Porta kötelezi magát arra, hogy az örménylakta vilajetekben késedelem nélkül reformokat léptet életbe... A Magas Porta időnként jelentést tesz a nagyhatalmaknak ezen reformok megvalósításáról*” (A berlini kongresszus határozata, 1878, 61. cikkely).

A politikai köztudatba a berlini békeszerződés 61. cikkelye *örménykérdés* néven került be. Ez a cikkely tragikusan sorsdöntően befolyásolta a továbbiakban a Törökország területén élő örmények sorsát. Az „örménykérdés” a gyakorlatban azt jelentette, hogy ezzel az ürüggyel a nagyhatalmak bármikor beavatkozhatnak Törökország belügyeibe.

A Törökországban élő örmények helyzete a 19. század során némileg differenciálódott. A század első harmadára Konstantinápoly (Isztambul) és a többi, örménylakta vilajet között jelentős különbség alakult ki, melyet a „*bolis – jerkir*” (város – vidék) kifejezés érzékeltet.

A *bolis*, Konstantinápoly, a hajdani keresztény Bizánc, a félig európai, félig ázsiai török főváros elsősorban a városlakó, gazdag kereskedő- és iparos-, illetve később az értelmiségi réteg lakóhelye volt. Ezek az örmény rétegek a város geopolitikai helyzetének, azaz európai közelségének köszönhetően viszonylagos biztonságban éltek. 1860 és 1880 között az itt élő örmény lakosság lélekszáma kb. 300 000 fő, a város lakosságának 20 százalékát jelentette.

A *jerkir* a történelmi Örményország területét foglalta magában. *Van, Erzerum, Mus, Szaszun, Diarbekir,*

Keszarije, Bitlisz és Karsz vidékét, az egész nyugat-örményországi régiót. A *jerkir* templomai, hegyei, vizei, városai – a vidék minden elmáradottsága, az itt élő örmény lakosság kiszolgáltatottsága dacára az örmény Óshazát jelentették minden örmény számára. A *jerkir-mítoszt Mkrtics Khrimian* (Hajrik) pátriárka teremtette meg, tudatosan a Van-tó partjára téve székhelyét, s ez a tény is szerepet játszhatott a zejtni és Van környéki önvédelmi jellegű szabadságmozgalmak kimenetelében.

A 19. század második felében mind a keleti – orosz fennhatóság alatt lévő –, mind a nyugati örmény városokban a polgárosodással karöltve az irodalom és más művészeti ágak reneszánszának lehetünk tanúi. A 19. századi örmény kulturális reneszánsz, a *veracnund* nem egyetlen központból sugárzott. Elementáris erővel jelent meg mind a törökországi örménység nagyvárosaiban (*Konstantinápoly, Szmirna, Erzerum*), mind az örmény diaszpóra (*Velence, Bécs, Kalkutta, Moszkva*), mind a kaukázusi örmények (*Tbiliszi, Baku*) kulturális központjaiban. 1890 körül megalakultak az első örmény polgári értelmiségi pártok (*Armenakan, Hncsak, Dasnak-cutjun*).

A nagyhatalmak 1878 után kötelességüknek tartották, hogy felemeljék szavukat az *örményellenes akciók és pogromok miatt*; III. Napóleon személyesen is közbenjárt a zejtni felkelőkért. A nagyhatalmak diplomáciai beavatkozása, az örmény városi értelmiség politikai szerveződése és autonómiára irányuló törekvései, a *jerkir* fegyveres önvédelmi harcai arra ösztönözték a szultánt, hogy ne elégedjen meg az örmények ellen alkalmazott módszerek kétes eredményeivel. Az állandó üldöztetés, elnyomás és létbi-

zonytalanság ellenére is 1875-ben két és fél millió örmény élt Törökország területén. Abdul Hamid, a „véreskezű” szultán a 19. század utolsó évtizedében kész volt arra, hogy véglegesen rendezze az „örménykérdést”, és a hatékonyság érdekében a nyílt, felülről szervezett, államilag támogatott népiertás gyakorlatához folyamodjék.

1891-ben „*a Fényességés Porta még mindig késlekedett a megígért reformok bevezetésével Török-Örményország területén, ugyanakkor tartott az Oroszországgal szomszédos keresztény lakosság ellenséges érzelmeinek következményeitől (...) Megszervezte a csak kurdokból álló lovascsapatokat (...) Magas rangú tisztviselők benyújtottak egy olyan tervezetet, amely szerint az örmény lakosságot ki kell telepíteni az Oroszországgal határos területekről (Alaskert), s a helyükbe muzulmánokat kell költöztetni. Ezt a gyakorlatot mindaddig alkalmazni kell az örménylakta vilajetben, míg az örmény lakosság száma oly elenyésző lesz, hogy már nem szükséges bevezetni a 61. cikkely reformjait*” (E. Dillon).

A hamidie-egységek sorozatos kegyetlenkedései, visszaélései az örmény lakosság tiltakozását, sőt helyenként fegyveres ellenállását váltották ki. A szaszuni és musli tragikus eseményeket a kurd csapatok garázdálkodása és a török kormány örményellenes álhírei váltották ki (1894). Miután a Szaszun közelében folyó akcióknak több tízezer áldozata volt, a nagyhatalmak ismét tárgyalóasztalhoz ültették Törökországot, hogy a szultánt a reformintézkedések életbe léptetésére kényszerítsék. A szultán 1895. június 6-án elfogadta a javaslatot, és úgy látszott, kész gyakorlati lépéseket is tenni a reformok megvalósításáért. Ez azonban csak

időhúzás volt, miután a török vezetés elszánta magát az örménykérdés végleges megoldására.

Az újabb tömeges mézszárlás ezúttal Konstantinápolyban kezdődött 1895.szeptember 3-án. Egyetlen éjszaka alatt háromezer embert öltek meg. 1895 szeptemberében *Trapezundban*, októberben *Jerzandzsakban* és *Marasban*, ezt követően *Szebasztiában*, *Erzerumban*, *Vanban*, *Bajazetben*, *Charberdben*, *Diarbekirben*, végül 1896-ban az ország egész területén központilag szervezett hamidie-egységek, és a kirendelt katonaság a legbrutálisabb módon tömegmészárlást végeztek az örménylakta negyedekben, városokban és településeken.

Hasztalan tiltakoztak az örmények képviselői, hiába protestáltak a nagyhatalmak külképviseleti orgánumai, a mézszárlás az ország egész területén tovább folytatódott.

Az 1895–96-os években 2493 település örmény lakossága ellen hajtottak végre szervezett fegyveres támadást. Ezeknek 300 000 örmény áldozata volt. Két év alatt orosz-örmény területre 32 ezer, Grúziába 14 ezer, Bulgáriába 12 ezer örmény menekült. Ekkor növekedett meg ugrásszerűen a Törökországgal határos országok örmény kolóniáinak lakossága.

A török kormány 1896-ban hivatalosan elrendelte ugyan a szervezett mézszárlások beszüntetését, ugyanakkor adminisztratív intézkedései azt a célt is szolgálták, hogy az elnéptelenedett területekre semmiképp se térhessenek vissza a korábban elmenekült örmények. *„Meggzüntették a külföldi örmények visszahonosítását. Az emigráltak – azonnali vissza nem térésük esetén – elveszítették török állampolgárságukat. Örményeket külföldi útlevéllel sem bocsátottak be Törökországba. A jövőben az emig-*

rálókat már soha többé nem engedik vissza az országba” (Korbuly Domokos: *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben*, 1942).

Az ifjútörökök és az örménykérdés. 1891-ben genfi emigrációban megalakult a magát *ifjútöröknek* nevező *Ittihat ve terakki* (Egység és haladás) párt. A Törökországban élő nemzetiségek – elsősorban az örmények – tragédiája az volt, hogy pártjaik akkor alakultak, szabadságmozgalmaik akkor céloztak autonómiát, amikor felébredt a török nacionalizmus, és a nemzetállam eszméje eleve kizárta az ország etnikai sokszínűségét.

Az ifjútörökök politikai célkitűzése egy etnikailag egységes, nagy Törökország megteremtése volt. Elsősorban erős katonai államot akartak létrehozni, a gazdasági és jogi, illetve adminisztratív kérdések kevésbé foglalkoztatták őket. Az *Ittihat* elsősorban a török kispolgárságra – katonák, közalkalmazottak, hivatalnokok – támaszkodott, mindazokra, akik elégedetlenek voltak saját helyzetükkel.

1908-ban az ifjútörökök nem törvényes vagy alkotmányos módon, hanem puccsal ragadták magukhoz a hatalmat. A puccsisták viszont nem az *Ittihat* korábbi vezéregyéniségei, hanem azok a németbarát tiszték, akik gátlástalanul törtek a hatalomra: Enver, Dzsemal és Talaat pasák. A pártvezetésnek alapvető érdeke fűződött hozzá, hogy a nemzet nagy részét maga mellé állítsa. *„A puccs után Enver, Talaat és mások látogatásokat tettek örmény iskolákban, templomokban, temetőben, megemlékeztek a szultán pogromjai következtében elesett örményekről, könnyeztek(!) is, s nem fukarkodtak az ígéretekkel. Ez nem volt véletlen. Az örmények szerepe a birodalomban és a Kaukázuson túl*

egyre jelentősebbé vált” (John Kira-kosian: *Az ifjútörökök és az örmény kérdés*). Arsak Csobanjan 1908-ban Párizsban ezt írta: „Azon a napon, mikor az örmény erőfeszítéseknek is köszönhetően a mostani rezsimit megdöntik, s új alkotmány lép életbe, a törökök egyetlen nemzeti kisebbség létjogosultságát sem fogják elismerni Törökország területén – ott csak törökök élhetnek. Az örmény véráldozattal is szerzett alkotmányt pedig arra fogják használni, hogy véglegesen elintézzék az örménykérdést.”

Az Ittihat egyelőre kereste az örmények barátságát, és az örmény Dasnakcutjun párttal sikerült is az együttműködés a nagy oszmán birodalom megteremtéséért. „Szinte hihetetlen, hogy milyen szoros kapcsolatok szövődtek az örmény és ifjútörök klubok között” (Johannes Lepsius: *Az örmény nép halálmenete*, 1919).

Az 1909-es adanai vérengzés kijózaníthatta volna még a dasnakokat is; de mivel a pogromok csak Kilikia területére korlátozódtak, a kormánykörök sikeres porhintése következtében az adanai vérfürdő a szultáni rezsim egy elkésett akciójának látszott. Bár Enver pasa 1914-ben megsemmisítette az adanai vérengzésre vonatkozó iratokat, nem kétséges, hogy a Kilikia egész területére kiterjedő örménymészárlás a kormány tudatosan megszervezett és előkészített akciója volt, melynek során 19 000 embert mészároltak le, és a gyújtogatások és rombolások következtében 30 000 örmény vált hajléktalanná.

Az örmény Dasnakcutjun párt egy része továbbra is támogatta a kormányt (1912–13-ban jelentős anyagi segítséget nyújtott a török kormánynak a balkáni háborúhoz), bár a provinciákból olyan visszajelzések érkeztek, hogy az ország belsejében

semmiféle pozitív változás nem észlelhető. A Hncsak párt viszont meg volt győződve róla, hogy az ifjútörökök nem fognak reformokat életbe léptetni, mivel homogén török nemzetállamot akarnak létrehozni. 1914 júliusában Talaat elfogatta a Hncsak vezetőit, börtönbe vetette, s több hónapos vattatás, kínzás után felakasztatta a sztambuli, adabazari, kajszeri, amasziai és vani pártképviselőket.

1914-ben az első világháború ki-robbanása új területszerzési lehetőségeket jelentett Törökország számára. A lehetőségektől még jobban fellángoló török sovinizmusnak újabb elméletek adtak tápot. Az új őshaza-elmélet szerint már nem Turkesztán, hanem Turán volt a törökök bölcsője. Őseik közé számolták a hun Attilát és a tatár Dzsingisz kánt is. Fajleméletük szerint a török faj „minden nemzetek feletti”, és a pániszlám elképzelések átadták helyüket a pántörök, pánturkista elméleteknek. Céljuk nemcsak egy olyan török birodalom létrehozása volt, amelynek határai a Boszporusz-tól Kínáig terjednek, hanem egy olyan török birodalomé, mely *nyelvileg, kulturálisan és etnikailag* is egységes. Azok a török vezetők, akik komolyan foglalkoztak Irán és Jemen eltörökösítésének lehetőségével, elsősorban saját országuk nemzeti kisebbségeitől akartak megszabadulni.

A nemzetiségek anyagi sikerei nemcsak irigységet, sőt gyűlöletet ébresztettek még a kormánykörökben is, hanem elsősorban bennük látták az akadályt, hogy nem tudják megvalósítani azon célkitűzésüket, melynek értelmében a nemzeti vagyonnak, iparnak és kereskedelemnek *muzulmán kézben* kell összpontosulnia.

1910-ben Szalonikiben az ifjútörök vezetők titkos határozatban döntötték el a birodalom maradéktalan

eltörökösítését és a keresztény és nem török etnikai elemek likvidálását. Pántörök elképzeléseik megvalósulását elsősorban az örmények függetlenségre és autonómiára irányuló törekvései keresztelték. A turáni álom megvalósításának útjában a keleti örmény vilajetek álltak.

Az ifjútörök kormány felismerte, hogy a háborús körülmények között a török egység kérdését gyorsan és tökéletesen, a nagyhatalmak beavatkozásának veszélye nélkül megoldhatja. Az 1914-es összeírások alapján az alábbi táblázat szemlélteti az örmények törökországi lélekszámát. Az összesítés a konstantinápolyi katolikoszi összeírásokat veszi alapul, mivel a korabeli török statisztikák bizonyíthatóan manipulált adatokat tettek közzé, hiszen érdekükben állt az örmény kisebbség lélekszámának statisztikai csökkentése.

A Törökországban élő örmények száma 1914-ben:

Nyugat-Örményország: 1 403 000

Törökország ázsiai része: 440 000

Konstantinápoly és környéke:
183 000

Összesen: 2 026 000

Az örménykérdés végleges megoldása. Az Ittihat vezetői már 1910-ben eldöntötték a birodalom nem török elemeinek erőszakos beolvasztását vagy likvidálását. A kép teljességéhez hozzátartozik az is, hogy míg 1908-ban az Ittihat tagjainak száma háromszáz, 1914-ben már 350 000 fő volt. Szervezeteik az egész országot behálózták. Az örmények tömeges kiirtásához már csak a megfelelő ürügyet keresték. A háború kirobbanása után ügynökeik megkísérelték fellázítani az örmény lakosságot a törökök ellen, ám a provokációk nem jártak sikerrel.

A genocídium közvetlen kiváltó oka a szarighamisi török vereség volt.

A török hadvezetés megnyitotta a kaukázusi frontot, hogy Tbiliszi és Baku irányában elkezdje megvalósítani turáni álmait. Az orosz sereg, melyben négy, önkéntesekből álló örmény ezred is harcolt *Dro*, *Hamazaszp*, *Andranik* és mások vezetésével, fényes győzelmet aratott a törökök felett. A III. török hadtest teljesen megsemmisült: 90 000 halott maradt a csataterén, 12 000 katona pedig fogságba esett. A törökök visszavonulásra kényszerültek, az oroszok pedig Erzerumig nyomultak előre. Annak ellenére, hogy a kudarc nagyrészt a török katonai vezetés és elsősorban Enver pasa hadvezetési dilettantizmusából fakadt (a hadsereget nem szerelték fel a téli hadjáratnak megfelelően), a *kormány az orosz határ közelében élő törökországi örmények szabotázsának tulajdonította a vereséget.*

Bár az erőszakos örményellenes cselekmények soha nem szüneteltek teljesen a birodalom területén, 1915 elején szinte vihar előtti volt a csend, különösen Isztambulban. 1915. február 15-én már megszületett a Talaat pasa által kidolgozott *titkos határozat* az örmények teljes és végleges megsemmisítéséről, mely az alábbi pontokban rajzolta meg a népirtás állomásait:

1. A társasági törvény 3. és 4. cikkelye alapján minden örmény társaságot megszüntetni, a tagokat le tartóztatni, a kormányellenes elemeket a bagdadi és moszuli vilajetekbe irányítani, ott likvidálni.

2. Az örményektől be kell gyűjteni a fegyvereket.

3. Örményellenes hangulatot kell szítani a muzulmánok körében. Különösen Adanában, Erzerumban és

Vanban – mindazokon a helyeken, ahol volt már mészárlás.

4. Az erzerumi, vani, bitliszi, Mamuret-el Aziz-i kerületekben a dolgot a lakosság fogja végezni, a katonaságot csak azért rendeljük ki, hogy a rend látszatát fenntartsa.

5. Az ötvenévesnél fiatalabb férfiakat és tanítókat agyonlőni, a lányokat és gyermekeket áttéríteni az iszlámra.

6. Azon örmények családtagjait, akiknek sikerült elmenekülni, teljesen ki kell irtani, hogy a menekülteknek ne lehessen egykori hazájukkal semmilyen kapcsolatuk.

7. Az örményeket kémkedés vádjával el kell távolítani az állami szolgálatból.

8. A hadseregben szolgáló örményeket megfelelő katonai módszerekkel megsemmisíteni.

9. Az örménymészárlást mindehánth azonos időben kell végrehajtani, hogy az örményeknek ne maradjon idejük a védekezésre.

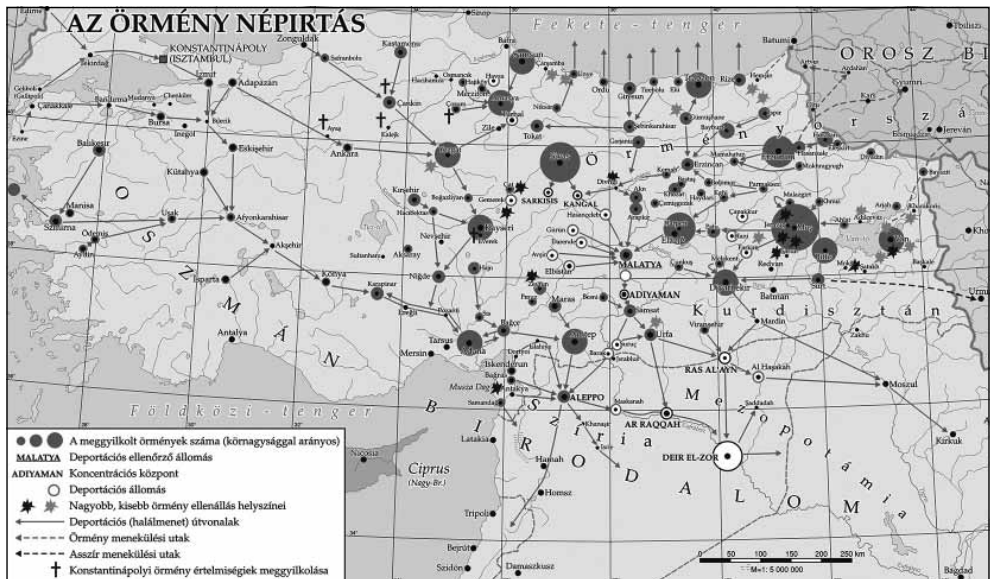
10. Jelen utasítást szigorúan titkosan kell kezelni, s mindent el kell

követni, hogy csak néhány kiválasztott személy tudjon róla.

Enver pasa 1915. február 27-én megerősítette Talaat tervét: az örményeket el kell pusztítani korra és nemre való tekintet nélkül. A megsemmisítés módjaiban akár a legkegyetlenebb eszközöket is alkalmazhatják.

A genocídium elméleti szerzői és szervezői a kormány, a parlament és magas rangú állami hivatalnokok voltak. A végrehajtók a katonaság, csendőrség, a kurd csapatok, s nem utolsósorban az Ibrahim bej által szabadon bocsátott, speciálisan kiképzett börtöntöltelékek, rablógyilkosok, sok helyütt a muzulmán lakosság is, mely anyagilag érdekeltté volt téve az örmények megsemmisítésében.

Bár a török kormányok azóta is tagadják a népirtás tényét, de ami megtörtént, eltagadni nem lehet. A szerencsétlen túlélőkön kívül sok külföldi személyiség is tanúja volt az örmények deportációjának, a mészárlásoknak és azok következményeinek, s nemcsak feljegyzéseikben vagy em-

lékirataikban örökítették meg az eseményeket, de a tilalom ellenére fényképeken is. *Johannes Lepsius, Henri Morgenthau, Jacques de Morgan, Joseph Marquart, Fridtjof Nansen* és mások beszámolóí egybehangzóak.

Morgenthau feljegyzései szerint a népirtás a következő forgatókönyv szerint ment végbe: a katonaköteles örmény férfiakat behívták, majd *munkaszolgálatra* irányították az ország belsejébe, és ott végeztek velük. Az örmény kulturális központokat bezárták, az örmények vagyonát zár alá helyezték vagy elkobozták. A lakosság fegyverfogásra képtelen maradékát *lakóhely-változtatás* címén áttelepítették. A deportáció közben először az öregembereket és a fiatal fiúkat ölték meg, a nőket csak akkor, ha nem keltek a muzulmánoknak. A nők egy részét eladták (már öt frankért is lehetett vásárolni), török bordélyokba zárták, vagy egyéb módon kegyetlenkedtek velük. A sivatagban egyébként is olyan körülmények közé vitték a deportáltak maradékát, hogy okvetlenül el kellett pusztulniuk.

Az örmény nép átgondolt és végleges megsemmisítése már 1915 februárjában megkezdődött. Az örmény állami tisztviselőket elbocsátották, a tiszteket letartóztatták, a katonaköteleseket munkaszolgálatra irányították.

Április 24-én Konstantinápolyban letartóztatták az örménység *szellemi vezetőit*, írókat, költőket, orvosokat, ügyvédeket, országgyűlési képviselőket, művészeket. Ezen a napon még csak 235 személyt, de számuk hamarosan 600-ra nőtt. Csendőri kísérettel Anatólia belsejébe irányították őket, s útközben szadista kegyetlenséggel lemészárolták a menetelőket. Hivatalos közlemény szerint „banditák” támadtak rájuk és végeztek velük.

Ekkor halt meg Grigor Zohrab, Daniel Varuzsan, Ruben Szevak, Sziamant is. Komitasz, a híres zeneszerző ugyan túlélte a deportációt, de elméje megbomlott az átélt borzalmaktól. A konstantinápolyi örmény pátriárka tiltakozott Szadi Halim fővezérnél, aki ezt válaszolta: *„Ami most az örményekkel történik, nem más, mint egy végrehajtandó program része.”*

Az örmény népiirtás fedőneve *lakosság-áttelepítés* volt; a török kormány azzal akarta megokolni a deportációt, hogy az orosz fronthoz közel élő örmények folyamatosan segítik az orosz hadsereget, ezért el kell őket költöztetni a frontvonalból. Ennek az indoknak ellentmond az a tény, hogy a deportációt *Zejtunban*, Kilikiához közel, az ország szívében kezdték meg 1915 márciusában. A nagyarányú és államilag szervezett deportáció április 24-e után kezdődött el. *Erzerum, Harberd, Sapin-Karahiszár, Szamszun, Szebasztia, Trapezund* örmény lakosságát júniusban deportálták. Júliusban folytatódott az antiochiai és kilikiai partvidék – *Ajntab, Szuedije* – továbbá *Bitlisz, Malatia* és *Mus* környékének kiürítése. Augusztusban száműzték a nyugati részek – *Konia, Maras* –, továbbá az edesszai vidék (Urfa) örménységének likvidálását.

A szemtanúk a halálmeneteket látva szadista kegyetlenséggel végrehajtott tömeggyilkosságokról vallanak.

„1915. június 28-án Trapezund örmény lakossága öt napot kapott a kitelepítés előtti előkészületekre. Ezzel egy időben a török karhatalom letartóztatta a város örmény előkelőségeit és az értelmiséget – vagy hatszáz férfit. A letartóztatottakat hajóra rakták, és közölték velük, hogy Szamszunba szállítják őket. Néhány óra múlva azonban üresen tértek vissza a hajók; felfegyverzett egységek várták őket

a nyílt tengeren, és az örményeket belelőtték a tengerbe... Dzevezlik falu mellett, a városkapunál rettenetes jelenetek következtek. A férfiakat elkülönítették a nőktől és gyerekektől. Ez utóbbiak sírásától, kiáltásaitól hangos volt a környék. Utána a csendőrök és a katonaság kardokkal, késekkel, löfegyverekkel végeztek a fegyvertelen férfiakkal. (...) ezután a nők csoportjához közeledtek. A szerencsétlenek szinte félőrültek az eddigi látványtól. Szenvedésüknek még nincs vége. A tetőtől talpig véres gyilkosok röhögve, gúnyolódva tépik ki karjaikból a gyermekeket, s a szikláról a tengerbe hajigálják őket, lábuknál fogva szétcsapják a gyerekek fejét a sziklán, vagy egyetlen kardcsapással szelik ketté őket. Némelyik anya saját kezével fojtja meg gyermekét. (...) Amikor minden gyermekkel végeztek, a nőket is lemészárolják... Más esetekben kiválogatták a legszebb nőket és leányokat, és nyilvánosházba zárták...” – írta Henry Barby 1917-ben Párizsban kiadott könyvében.

A nőket kivégzésük előtt általában megbecstelenítették – sokan közülük öngyilkosságot követtek el, hogy a rájuk váró borzalomtól megmeneküljenek. A deportáltak csoportjait útközben vagy fegyverrel mészárolták le, vagy beterelték egy épületbe, a bezárt ajtó elé szalmát halmoztak, s rájuk gyújtották. A dokumentumok a legszadistább kínzási és emberölési módokról vallanak – jelen cikk szerzője nem vállalkozik ezek részletes ismertetésére.

René Pinon 1916-ban megjelent könyvében azt állítja, hogy a népirtás megszervezésének kidolgozásában német katonai szakértők segítettek, a megvalósítás módja viszont tipikusan török módszereken alapult („La

suppression de Arméniens. Méthode allemand – travail turc”). „Az örmények mészárlásából a török orvosok is kivették részüket. Némelyek saját – örmény nemzetiségű – kollégájukat gyilkolták meg, a meggyilkoltak vagytonát megkapták; mások örmény sorkatonákat oltottak be „védőoltás” címen kiütéses tifusz-injekcióval. (...) A török orvosi etikai szabályzat engedélyezte a halálraítélteken végzett orvosi kísérleteket. A kísérleti személyek minden esetben örmények voltak... Nagy részük néhány nap múlva meghalt. (...) 1915 decemberében a III. hadtest főorvosa, Teufik Szalim parancsára kiütéses tifuszbetegek vérért fecskendezték a kitelepítendő örményekbe »védőoltás« címen. (...) Jerzinkában 1915-ben felkutatták a városban rejtőzködő örményeket, s kórházban helyezték el őket azzal a céllal, hogy bakteriológiai kísérleteket végezzenek rajtuk. Így pusztult el nagyon sok örmény” (Turkdje Stambul, 1918).

Deir-ez-Zorba, az állítólagos deportáció célállomására a kitelepítetteknek csak a töredéke ért el. Fridtjof Nansen beszámolója szerint a Charberdből és Szebasziából deportált 18 000 főből 350 örmény jutott el Aleppóba; az erzerumi 19 ezres csoportból mindössze húsz fő. „Lehetetlen leírni azokat a szörnyűséges állapotokat, amelyekkel Mezkené és Deir-ez-Zor között találkozunk – írja egy amerikai segélybizottság beszámolója.– Még táborhelynek sem nevezhetjük azokat a településeket, ahol a ruhátlan, éhező menekültek élnek, összeverődve a szabad ég alatt, mint az állatok. A szélsőséges sivatagi éghajlat csak fokozza szenvedéseiket. Csak azok tudnak maguknak az Eufrátesz mentén a földben odúkat vájni, akiket a nélkülözés még nem

gyengített el egészen, s azok tudnak sátorfélét eszkábálni, akiknek maradtak némi rongyaik. Mind éheznek. Csontsoványok, élő csontvázaknak tűnnek, s a legszörnyűbb betegségtől szenvednek.” A dokumentum megemlíti, hogy a tábor kizárólag nőkből, gyermekekből és öregekből állt. A tábor körül állandóan lovas csendőrök cirkáltak. A szökési kísérleteket leírhatatlan kínzásokkal torolták meg. A tábor lakóit vérhas és tífusz tizedelte, száznál is többen haltak meg naponta. Csak azokat élelmezték, akik áttértek az iszlámra. A gyermekek közül sokakat elvittek muzulmán árva-házakba.

A menekültek száma a dokumentumok alapján 200-500 ezer főre tehető. Egyes dokumentumok mindössze 200 ezer menekültről beszélnek, míg más dokumentumok szerint csak a Kaukázusba 350 ezer ember menekült. A menekülteket éhínség, járvány, nélkülözés tizedelte. A tömeges menekülés eredményeképpen 1915–1922 között ugrásszerűen megnőtt a közel-keleti, egyiptomi, franciaországi, közép-európai és amerikai kolóniák népessége.

A menekültek különleges csoportja volt az örmény gyermek túlélőké; Henry Barby így emlékszik rájuk: *„Örmény gyermekek! Sorsuk iszonyú volt; szüleik a török hóhérok kezében, őket a törökök szétosztották a muzulmánoknak, törököknek vagy kurdoknak... Sok gyermeknek sikerült megszöknie az idegen környezetből, s anélkül, hogy számot vetettek volna a rájuk leselkedő veszéllyel, visszatértek oda, ahol szülőházuk volt. Ki tudja, hányan pusztultak el útközben közülük? Azok, akik visszatértek, csak romokat, hamut, szétszórt csontokat találtak. Mégis ott folytatták az életet a romok között; hulladékkal, fűvel,*

gyökerekkel, bogarakkal táplálkoztak... Én láttam ilyen gyerekeket... A Mus környékén felderítést végző kozákok szeme elé hirtelen szörnyű látvány tárult: négy teljesen mezeten, csontig lesoványodott gyerek egy már oszlásnak indult lótetemből táplálkozott. Észrevették a kozákokat, hárman azonnal elfutottak, olyan gyorsan, hogy nem sikerült megtalálni őket. Csak egy tíz év körüli kislány maradt ott, őt gondjainkba vettük.” Henry Barby beszámol arról a lelki sokkról is, amelynek sokkal súlyosabb következményei voltak e gyermekek későbbi életében, mint az átélt fizikai megpróbáltatásoknak.

A dokumentumok ismeretében felmerül a kérdés: hogyan történhetett, hogy ilyen nagyszámú polgári lakosságot sikerült arányaiban kevés számú katonai erővel megsemmisíteni?

Egyrészt Talaatéknak valóban sikerült titokban tartani a népirtás programját. Az örmény lakosság, amellyel szemben századokon át annyi jogtalanságot és erőszakos cselekményt követtek el – ennek ellenére túlélte mindent, újra és újra talpra állt –, most is úgy érezte, ez egy újabb próbatétel, melyet el kell viselnie. Az örmény lakosság ekkor már főként öregekből, gyermekekből és nőkből állt, mert a fegyverfogható férfiakat és a közösség vezetésére, akár ellenállásra képes szellemi elitet semmisítették meg először.

A kíséző katonák megtámadása ezért lett volna kilátástalan cselekedet; a válasz a biztos halál, míg így abban bíztak, hogy túl fogják élni a kitelepítést. A deportáció idején mindenütt igyekeztek a törvényesség látszatát kelteni (falragaszokon, megjelölve a deportálás ideje, szabályozva az elvihető ingóság mennyisége, sőt, egyes

helyeken még szekeret is bérelhettek a szállításhoz, amelyet a helység határában aztán elvettek tőlük).

Egyes helyeken, ahol a fegyveres ellenállásnak voltak hagyományai, az örmények nem adták meg magukat harc nélkül. *Marzvan, Sapin-Karahiszar, Urfa* környékén az örmény hősiesség szép példáival lehetett találkozni. *Szaszun* vidékén *Sztepan* apát vezetésével négyezer örmény másfél hónapig tudott ellenállni a törököknek. *Zejtun* hősies védői több hónapig ellenálltak, míg a török túlerő legyőzte őket. *Gomsz* faluban ezer örmény védte magát az *Arakeloc* kolostorban. *Kilikia*ban, az *Antiochiai-öböl*ben hat örmény falu lakossága vonult fel a *Musza Daghra*, s ötvenhárom napig sikeresen ellenálltak a török túlerőnek. Hősiességüket, csodás megmenekülésüket *Franz Werfel* osztrák író írta meg világhírű regényében, a *Musza Dagh negyven napjában*. A vani mintegy negyvenezer főnyi örmény lakosság sikerrel verte vissza a meg-megújuló török támadást, míg 1915. május 6-án az orosz csapatok felszabadították a várost, és a törököket visszavonulásra kényszerítették. A nagyhatalmak képviselőinek többszöri beavatkozása miatt Törökország európai részéről nem deportálták az örményeket; bár addig is egymást érték az erőszakos cselekmények, likvidálásuk 1922-ben, a görögök genocídiumával egy időben történt.

Az ifjútörök kormány népiirtó programja szerint sikerült megsemmisíteni és ősi földjéről elűzni Törökország egyik legnagyobb számú nemzeti kisebbségét. Az első világháború után kevés utazó járhatott Törökországban. A harmincas években *Fehértájt* *Tibor* vasútépítő mérnök feljegyzéseiben ez olvasható: „*Kájzeri déli negyede nagy meglepetést tartogatott számomra.*

Bámulva jártam az utcákon: hát ennek az öreg romvárosnak ilyen szép részei is vannak? Terjedelmes, árnyas kertek közepén villák, csinos lakóházak sorakoztak egymás mellé, némelyik utcának két oldalát emeletes paloták töltötték be. Hanem a legtöbbnek ablaka betörve, eresze lemállva, ajtaja helyén pedig sötéten ásító úr. Ezek a pompás házak üresen, lakatlanul állottak. Egyiknek kapuján tétován beléptem. A kétszárnyú, remekbe faragott diófa lépcsőn felmerészkedtem az emeletre, és ott a pókháló, por és piszok lepte szobáknak és termeknek során mentem végig. Ez a palota beillett volna Párizsba is, mert az építőművészetnek remeke volt. De a pompás, falba épített szekrények faragott ajtajait fejszecsapások rombolták össze, a falak freskóit sárral, emberpiszokkal mocskolták be barbár kezek. Egy helyütt a széles ajtóbélés feketélt az üszöktől. Itt ez az utolsó lehetett a hálószoza. Egyik falában egy kis fali fülke. Alatta az örökmécsesnek kovácsolt, ciradás falikarja eltorzulva lógott lefelé, a fülke felett pedig széles, vastagon aranyból festett kereszt – valami sötétvörös lével bemázolva. Vér... Embervér... Uramisten, hol járok? Hiszen ez a kéjszeri örmény városrész!... Tomárdze jegyzői székhely... Földig lerombolt házak... Most mindössze tíz család él itt. Mi lett az egykor itt lakó négyezer örménnyel? Talán itt, a házaikban mérszárolták le őket, talán odalenn, a lapálynak valamelyik tarlóján, vagy még meszszebb, odafenn a magas hegyekben?... Azóta idegen még nem tette be ide a lábát, hiszen idegeneknek Anatólia belsejében kóborolni nem szabad, különösen nem ilyen helyen. Az például, hogy a XX. században ilyen radikálisan »megoldották« az

örménykérdést, nem tartozik másra, csak a törökökre és az örményekre. Panaszkodnak-e az örmények? Ugye, hogy nem! Az a féktelen szenvedély, amely nem elégedett meg a gyűlölt örmények lemészárlásával, hanem az egész várost el akarta seperi a föld színéről, csak félmunkát végzett. Így maradt meg a város másik fele. A többi rábízta az időre, a természetre, s ez évről évre lassan, de szívósan el is végzi a munkát. Egyik évben a faragott lépcsőzet zuhan alá, a másikban a mennyezet temet maga alá mindent, egy szép napon a tetőzet hull alá nagy robajlással, és így hamar egy szintre kerül az egész város...”

„Betrogenes Volk” – az elárult nemzet. Az ifjútörök kormány 1918 novemberében elmenekült az országból. Távollétükben lefolytatták a pert, s számos vezetőre kimondták a halálos ítéletet. Az ország új vezetője Musztafa Kemal pasa, a későbbi Atatürk lett. A kormány összetétele megváltozott, ám az örményellenesség és a kisebbségekkel szembeni ellenségesség változatlan maradt.

1918-ban Orosz-Örményország területén létrejött a független Örmény Köztársaság. Lenin visszarendelte az orosz hadsereget az örmény területekről, amelyeket azonnal megtámadtak a kemalista csapatok. Andranik, Dro, Nazarbekov hadvezetésének és az örmény csapatok elszántságának köszönhetően az örmények 1918. május 22–24. között fényes győzelmet arattak a Jerevánt fenyegető török sereg fölött.

Ekkor három erő: a nagyhatalmak, a török sovíniszta hadvezetés és a bolsevik orosz hatalom küzdött Örményország területének birtoklásáért. Örményország ugyanekkor Boghos Nu-

bar pasa, Johannes Lepsius és Fridtjof Nansen közbenjárásának segítségével kívánta magát felvételni a Népszövetségbe. Ez amiatt hiúsult meg, mert az adott helyzetben Örményországnak nem voltak „politikailag elfogadott határai”. Bár Wilson elnök a történelmi Örményország magját figyelembe véve tervezte meg egy jövőendő örmény állam határait, mégsem került elfogadásra, mert a határok kijelölésének feltétele az ott élő örmény népesség lett volna, amely a deportációnak nevezett népiirtás óta teljesen eltűnt erről a területről.

A késlekedés másik oka az volt, hogy a nagyhatalmak szerették volna tudni: gazdag-e ásványokban, s elsősorban kőolajban az Örmény-fennsík? 1919 júliusában Harbord tábornok vezetésével gazdasági különbizottság érkezett Örményországba, azzal az üzenettel, hogy a nagyhatalmak készek érvényesíteni politikai befolyásukat a térségben, amennyiben gazdaságilag jövedelmező lenne számukra. (A geológiai mérések nem jeleztek kőolajat ezen a területen.)

Eközben Oroszországban kitört a polgárháború. A Dasnakutjun párt vezette fiatal örmény köztársaságot északról a Vörös Hadsereg, délről a kemalista csapatok szorongatták. A két tűz közé szorult örmény vezetés választhatott a totális fizikai megsemmisülés vagy a Szovjetunióba történő betagozódás között. 1921-ben ez utóbbit választotta.

Kemál atatürk 1920-ban örmény területi engedmények fejében szocialista fordulatot ígért a bolsevik vezetésnek. Az örmények kényszer-csatlakozása amúgy sem nyerte meg Moszkva szimpátiáját, s ezért a karshi békét Csicserin népbiztos 1921. október 13-án a török elvárásoknak megfelelően kötötte meg. Nemcsak az

orosz hadsereg által korábban (1916) elfoglalt vani és erzerumi területet, tehát Nyugat-Örményország nagy részét adták ismét török kézre, hanem Ani és Karsz vidékét is. Török kívánságra Azerbajdzsánhoz csatolták Nahicseván tartományt, mondván: ne legyen olyan hosszú a török–örmény határ...

Fridtjof Nansen *Betrogenes Volk* (Elárult nemzet) címmel könyvet írt az örményekről (1928), sorra véve az eseményeket, amikor a nagyhatalmak saját politikai-gazdasági érdekeiket érvényesítették az igazságosság szempontjai helyett.

Az árulás utolsó felvonása Kilikiában játszódott le. Törökország világ háborús veresége után angol csapatok foglalták el Kilikiát. 1919 novemberében a francia szövetségesek váltották fel az angolokat. Az örményeknek autonómiát ígértek, ezért 1921-ig mintegy 150 000 (más forrás alapján: 200 000) örmény vándorolt vissza szülőföldjére. 1921 novemberében Franciaország gazdasági és kereskedelmi előnyök fejében különbékét kötött Törökországgal, és hozzájárultak Kilikia katonai kiürítéséhez. Hadianyagukat jelképes áron adták el a törököknek. Miután az ott élő örmények katonai védelem nélkül maradtak, a területen újrakezdődött a mészárlás és az örmények fejezsett menekülése.

A genocídium utolsó jelenetei Törökország európai részén játszódtak le. 1922 szeptemberében a törökök döntő csapást mértek a görög hadseregére. Kemál szeptember 15-én felgyújtatta Szmirna (Izmir) görög és örmény városnegyedét. A katonák több ezer embert megöltek, és leírhatatlan módon kegyetlenkedtek velük.

A világháború utáni békeszerződést 1923. július 24-én írták alá Lausanne-ban, amely megsemmisítette a korábbi sèvres-i békeszerződés örményekre vonatkozó részét is.

Az örmény népirtást nem követte azóta sem erkölcsi, sem anyagi jóvátétel. Hitler nemcsak ötleteket szerzett a törököktől az európai zsidóság kiirtására, hanem példát arra, hogyan lehet egy népet következmények nélkül, büntetlenül megsemmisíteni. „Ki emlékszik ma már az örményekre?” – kérdezte cinikusan 1939. augusztus 22-én, huszonöt évvel a genocídium után.

Úgy tűnik, az emberiség emlékezete valóban rövid, néha egy emberöltőnyit sem képes átfogni. Az évforduló arra késztet minden örményt és minden jóérezsű embert, hogy tartsuk ébren ezt a közös emlékezetet, s minden tőlünk telhetőt tegyünk meg, hogy hasonló szörnyűségek a jövőben soha sehol ne történhessenek.

Az ifjútörök kormány pere és az örménykérdés (1918–1920)

Az 1915-ös örmény genocídiumként számon tartott népirtás kétarcú jelenség a történelemben. Örményországon kívül a világ számos államában történelmi tényként ismerik el, más országok viszont – élükön Törökországgal – tagadják a világ első holokausztját, illetve társadalmi-politikai-történelmi jelentőségét igyekeznek minimalizálni. Törökország nemcsak tagadja a népirtás hitelességét, hanem a világ első holokausztjából politikai kérdést kovácsolva, gazdasági és diplomáciai módszerek alkalmazásával igyekszik meggátolni ennek nemzetközi elismertetését is.

Pedig kevés történelmi esemény rendelkezik ilyen szomorúan gazdag dokumentációval. Kortárs örmény és más nemzethez tartozó szemtanúk vallomásai, diplomáciai feljegyzések, tiltakozások, fotók, filmek és más dokumentumok tanúsítják, hogy a hat keleti vilajet, később Törökország örmény lakossága 1915–1922 között majdnem teljes egészében eltűnt lakóhelyéről. S hogy milyen körülmények között történt ennek az Örmény-fennsíkon őshonos nemzetnek az adott területen történő teljes megsemmisítése, arról nemcsak a fenti források vallanak, hanem az a török katonai bíróság által hivatalosan lefolytatott per is, amely 1919-ben törvény elé állította a népirtás főbűnőseit.

A XX. század második felében egyre több archívum tette kutathatóvá a századforduló és az első világháború idejére vonatkozó anyagait, csupán a törökországi intézmények kapui maradtak zárva a tudományos érdeklődés előtt. Részben ez is oka annak, hogy a genocídium hivatalos bizonyításában eddig egyedülálló bizonyíték, az ifjútörök kormány pere Magyarországon mindaddig nem kapott kellő nyilvánosságot. A tanulmány célja e per menetének, bizonyítékainak, valamint történelmi jelentőségének és részben utóéletének bemutatása. Ehhez viszont elengedhetetlenül szükséges a genocídium és az azt megelőző-kiváltó okok és események leglényegesebb vonulatának felvázolása.

Az 1878-as berlini békeszerződés a törökországi örmények helyzetének megoldását nemzetközi jelentőségűvé tette. Az „örménykérdés” a nemzetközi politikában azt jelentette, hogy a nagyhatalmak állandó beavatkozási lehetőségét kaptak Törökország belügyeibe az örmények sorsát javító reformok ellenőrzését illetően. Az „örménykérdés” a török belpolitikában, Kamil pasa nagyvezír szavait idézve, azt jelentette, hogy „vallásháborút hirdetünk az örmények ellen, akiknek nincs fegyverük és katonaságuk, nekünk viszont van. És amikor a keresztény Európa hitsorsosait fogja keresni a török Ázsiában, és nem találja, akkor békét hagy nekünk, és végre elkezdhetjük a belső rend megszilárdítását.”

Nemcsak erősödő nemzetiségi és vallási represszió, hanem az 1890-es évek közepén felülről szervezett, államilag irányított pogromok fémjelezték a török belpolitikát az örmények vonatkozásában. Az örményellenes politika a véreskezűnek is nevezett Abdul Hamid uralmát puccsal felváltó ifjútörök kor-

mány gyakorlatában sem változott. Bár hivatalos megnyilvánulásaikban a törvény előtti egyenlőséget és a nemzetiségi diszkrimináció megszüntetését mint az egységes nemzetállam megteremtésének feltételeit hirdették, az adanai és kilikiai mézárások (1909), amelyeknek 30 000 örmény polgári lakos esett áldozatul, az ifjútörökök nemzetiség- és örményellenes politikájának gyakorlati bizonyítékai voltak. Az Ittihat ve terakki (Egység és haladás) pártjának 1910-es szaloniki ülésén elhangzott egy cinikus megjegyzés, miszerint az alkotmány biztosítja ugyan az egyenlőséget, de a mohamedánok és a keresztények közötti ellentét feloldhatatlan, egyenlőségről „nem is lehet szó, míg céljainkat meg nem valósítottuk”. Ez a mondat nemcsak a pánturkizmusra mint politikai programra utalt, de felsejlett benne az örmények és a Törökországban élő más keresztény nemzetiségek kiirtásának gondolata is.

Az ifjútörök kormány az első világháború kirobbantotta helyzetben egyszerre igyekezett megvalósítani úgy nagyhatalmi törekvéseit, mint pántörök elképzeléseit, s a fenti körülményt használta fel, hogy kelet felé terjeszkedő politikájának fizikailag útjában álló, egy más vallású, más nemzetiségű, autonómiára törekvő őshonos népet teljesen megsemmisítsen, az „örménykérdést” véglegesen megoldja.

Az örmények deportációnak álcázott kiirtása 1915. április elején vette kezdetét. A tömeges mézárások és kegyetlenkedések miatt Anglia, Franciaország és Oroszország diplomáciai testületei már májusban tiltakozó jegyzéket nyújtottak be a Magas Portához. Törökország viszont tagadta a mézárások tényét, és a deportációt mint az örmény lakosság érdekében alkalmazott szükséges óvintézkedést tüntette fel a nyugati közvélemény előtt. Ez a „lakosságáttelepítésnek” álcázott deportáció a kormány hivatalos tájékoztatása szerint a keleti, orosz–török frontról, a katonai megszállt övezetből költözteti el az örményeket. A hivatalos verzióval ellentétben nem a keleti határvidékről, hanem az ország belsejéből indultak az első halálmenetek a szíriai Der-ez-Zor sivatagba. Nayim bej emlékirataiban is olvasható, hogy először Zejtun, Kajszeri, Rodostó, Adabazar, Dzsezira vidékéről deportálták az örményeket. Hivatalos közlés szerint az örmények vagyonát visszatérésükig az állami szervek hivatalosan átveszik megőrzésre, majd visszatérésük után hiánytalanul visszaadják jogos tulajdonosaiknak. Henry Morgenthau amerikai nagykövet emlékirataiban jegyzi meg, hogy alig költöztek ki az örmények házaikból, helyüket máris mohamedánok foglalták el, hátrahagyott értékeiket pedig széthordták.

Bár az örmények mézárása török területen 1915 és 1922 között folyamatosnak volt mondható, az őshonos lakosság kiirtása – másfél milliónyi törökországi örmény likvidálása – gyakorlatilag az 1915- és 1916-os években nagyrészt befejezetté vált. Törökország azonban nem elégedett meg a területén élő örmények megsemmisítésével. Az 1917-es októberi (nov. 7-i) szovjet fordulat utáni breszt-litovszki béketárgyalások és a decemberi tűzszünet ellenére a keleti fronton hatalmas offenzívát indított. Ez az offenzíva bizonyítja, hogy a gyakorlatban is meg akarta valósítani pántörök nagyhatalmi elképzeléseit, s az örmények kiirtását az általa elfoglalt, korábban az Orosz Birodalomhoz tartozó örmény területeken – és elsősorban ott – folytatta. A békeszerződés értelmében a visszavont orosz csapatok kivonulása után a térség katonai védelem nélkül maradt. Az itt zajló török hadműveleteknek nem katonai, hanem népiirtó-meg-

semmisítő jellege volt. Az örmények elleni erőszakos cselekmények színtere 1918-ban Azerbajdzsánba is áttevődött.

A Kaukázusontúli Független Föderációt, melyet grúz, örmény és azeri miniköztársaságok alkottak, Törökország formálisan elismerte ugyan, de a májusban megkötött tűzszünet ellenére ismét támadást indított, elsősorban az örmények ellen, hiszen felvonulási területe Szarikamis, Batum, Karsz után Karaklisz és Jereván volt. Az örmények kétségbeesetten védekeztek a technikai és katonai túlerővel szemben, s sikerült visszaverniük a törököket a május 24–28. között zajló ütközetekben (szardarapati győzelem). A föderáció felbomlása (1918. május 26.) és a független Örmény Köztársaság kikiáltása (1918. május 28.) után Törökország súlyos feltételeket szabva külön tárgyalt az örményekkel (Batum, 1918. június 4.), és totális győzelemmel zárta a béketárgyalásokat. Örményország kiterjedését egy rezervátumnyi területre, 10 000 négyzetkilométerre korlátozta. A terület a jelenlegi Örmény Köztársaság kiterjedésének mindössze egyharmada volt; a szurmalui, alekszandropoli, daralagjazi, ecsmiadzini és jereváni járásokat (gavar) foglalta magában. Ezenkívül Törökország a szerződésben biztosította magának a vasúthasználat jogát is úgy teher-, mint személyfuvarozáshoz. Nyitva állt tehát az út a nagy török álom megvalósításához: az örményeket a területről kisöpörve Azerbajdzsánnal egyesülni, később pedig Törökországhoz kapcsolni a közép-ázsiai török fajú muzulmán országokat is.

Törökországnak az örményekkel szembeni abszolút nyertes pozícióját világháborús veresége rendítette meg. Ennek következtében 1918 őszén ki kellett vonnia csapatait a keleti megszállt területekről. A batumi békeszerződést semmisnek nyilvánították, s a nemzetközi közvélemény egyre sürgetőbben követelte az örmény genocídium elrendelőinek és kivitelezőinek felelőssége vonását.

Az ifjútörök kormány a korábbi nemzetközi tiltakozásokra adott válaszaiban nem tagadta, nem is tagadhatta a mézárítások tényét; viszont az atrocitások felelőseiként az örményeket jelölte meg. Eszerint az örmények a török nemzeti létet fenyegették; a keleti fronton összejátszottak az oroszokkal, és segítették a muzulmán lakossággal bestiálisan kegyetlenkedő ellenséges katonaságot. Az örmények önvédelmi partizánakciói és a kormány parancsára végrehajtott népirtás közé egyenlőségjelet téve, úgy tüntették fel az eseményeket, mint a törökök és örmények közötti etnikai villogások sajnálatos következményét, amelyért egyaránt felelősek mind a törökök, mind az örmények, s ezt az egyenlősít számokban is kifejezték (300 000 áldozat mindkét oldalon).

A dokumentumokat kutatóknak arra a meggyőződésre kell jutniuk, hogy míg egyfelől 1915 és 1922 között semmi-

Mészárítás után

lyen beavatkozás nem állíthatta meg az örmények szervezett és tudatos mérszárlását, Törökország a nemzetközi közvélemény felé igyekezett szalonképes arcát mutatni azért, hogy párhuzamosan zavartalanul megvalósíthassa az örmények totális likvidálását. A diplomácia vonalán elhangzottak ugyan magyarázatok, öngazolások és ígéretok a mérszárások megszüntetésével kapcsolatosan, de a valóságban minden az előre eltervezett forgatókönyv szerint történt. Ennek ellenére a genocídium elhallgatásáról vagy totális tagadásáról 1915 és 1922 között nem beszélhetünk. 1916-ban még az Ittihat szaloniki gyűlésén is felmerült az örményekkel szemben alkalmazott repressziók kérdése. Talát javaslatára határozat született arról, hogy a jelzett területekre azonnali hatállyal vizsgálóbizottságokat küldjenek.

1918 őszén, a világháborús vereség után azonban minőségileg új helyzet állt elő. Az Ittihat kormányát 1918. október 7-én lemondásra kényszerítették, s a visszatérő VI. Mehmed Vahideddin szultán (1918–1922) és az újraszerveződő török politikai elit egyetlen törekvése az volt, hogy Törökország a lehető legkevesebb veszteséggel zárja világháborús kalandjának mérlegét. A török sajtóban (Sabakh, Alemdar, Aksam, Jeni Gün, Istiklal) ettől kezdve jelentek meg egyre gyakrabban olyan cikkek, amelyek – keleties, túlzó retorikával – tárgyalták és megbélyegezték az ifjútörök kormány öngyilkos politikáját, valamint az örmények elleni atrocitásokat. Nemzetközileg ismert, a közélet, illetve a kulturális élet prominens személyiségei korábban – 1915-től folyamatosan – is követelték az örményekkel szemben alkalmazott atrocitások, illetve a mérszárások beszüntetését és a bűnösök felelősségre vonását, de teljesen eredménytelenül. Amikor azonban 1918. november 12-én Wright angol képviselő a békekötés egyik feltételeként jelölte meg a genocídium felelőseinek büntetőjogi felelősségre vonását, Törökország hivatalosan is kénytelen volt szembenézni a népiirtás tényével és a kollektív felelősség kérdéseivel.

Az Ittihat és vezetői – egyesek a szó szoros értelmében – menekültek a sülyedő hajóról. 1918. november végén, az utolsó pártgyűlésen Talát is elismerte az örményekkel szembeni atrocitásokat, s hogy saját felelősségét részben másokra hárítsa, a genocídium főbűnösévé kikiáltott s szökésben lévő Enver pasát távollétében kizárta a pártból. November 30-án azonban az Ittihat és a kormány más vezetőivel együtt maga is szökött Sztambulból; hajón Odesszába távoztak, onnan a szövetséges Németországba, Berlinbe utaztak. A szökés elősegítésével és fedezésével, továbbá az összerabolt örmény értékek külföldre csempészésével Fethi bejt, a későbbi belügyminisztert vádolta meg a török sajtó. Damad Ferid pasa miniszterelnök Rifat pasát, a berlini nagykövetet bízta meg Talát és a többi fővádlott letartóztatásával és kiadatásával. A sikertelenség nemcsak Rifat pasa bűne volt, akit viszonzásul leváltottak; a német külügyminiszter szintén vonakodott cselekedni: „megalapozott vádakot” követelt az ifjútörök miniszterek letartóztatásához.

1918. december 2-án, a régi parlament feloszlata után az Ahmed Izzet pasa vezetésével megalakult új kabinet vádat emelt az ifjútörök kormány és az Ittihat központi bizottsága ellen. A vádnak két sarkalatos pontja volt. Az egyik

az, hogy az ifjútörök kormány a parlament, a medzslisz döntését megkerülve, önhatalmúlag lépett be a világháborúba. A másik vádpont az örmények deportációja és lemészárlása volt. „A világháborúba történt belépésünktől kezdve (1914. 12. 30.) Talât pasa kormányának bukásáig (1918. 10. 07.) a kormány minden bűnéért és tévedéséért... az ingatlanok jogtalan eltulajdonításáért... a pogromokért követelem, hogy a főügyészség minél előbb nevezze meg a tetteseket, és adja át őket az igazságszolgáltatásnak.”

H. G. Incsikjan adatai szerint 1915–1918 között 66 város, 2500 település örmény lakosságát deportálták, 2000 templomot és 1500 iskolát romboltak le. A konstantinápolyi katolikus összeírások szerint a Törökországban élő mintegy 2 100 000 (más adatok szerint 1 800 000) örmény lakosból a mészárlások áldozataul esett másfél millió polgári személy. A maradék félmillió-hatszáz ezer részben az oroszországi, részben a közel-keleti államokban keresett menedéket. Nemzetközi bizottság becslései szerint 1919-es árfolyamon számítva az örményeket 15 milliárd frank anyagi veszteség érte. Ez a magas szám érthetővé válik, ha figyelembe vesszük Dzselsal bej közlését, mely szerint a török nemzeti vagyon majdnem egynegyede örmény kézen volt, és az ország kereskedelmének és gazdaságának fele szintén örmények tulajdonát képezte.

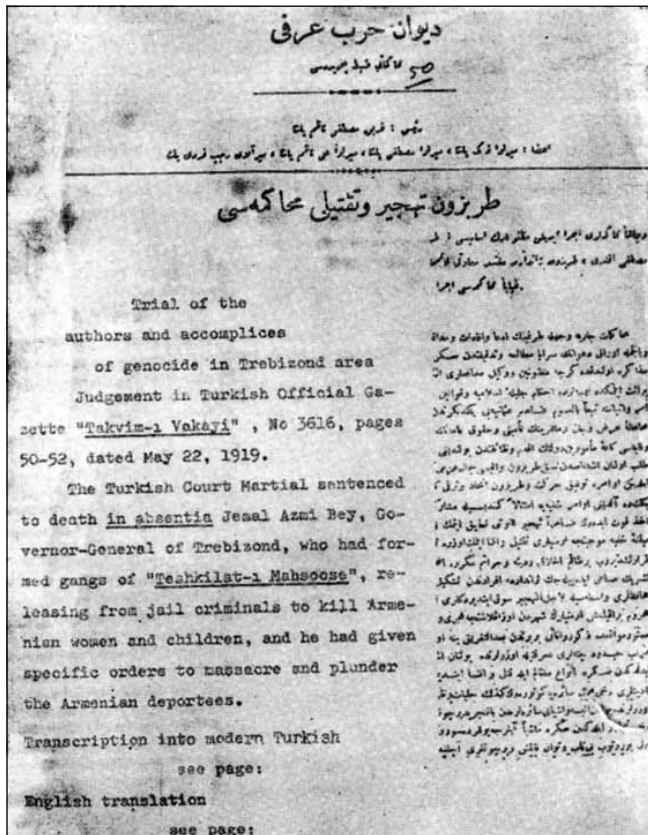
1918. december 16-án a török parlament határozatban kijelölte és az ankarai váli, Mazhar bej elnökletével létrehozta a pert lefolytató rendkívüli katonai bíróságot, s kezdetét vette a hivatalos nyomozás, a terhelő adatok összegyűjtése, valamint a felelősök felkutatása, letartóztatása. A szövetséges hatalmakat a tárgyaláson Anglia képviselte. „Méltók vagyunk a büntetésre, de hadd büntessen meg bennünket régi barátunk, Anglia” – olvashatjuk Churchill idevonatkozó memoárjában.

Az Örmény Nemzeti Tanács azonnal tiltakozását jelentette be, s egy objektív nemzetközi bíróság összehívását követelte, miután eleve kétségbe vonta a török hadbírósnak a második vádpontot illető objektivitását. A Csakatamart örmény újság (1919. 02. 01.) szintén kétségeinek adott hangot a tárgyalás eredményeit illetően, miután január 31-én 120 volt ittihatista szabadon elhajózhatott az országból: „Ostobaság lenne a török bíróságtól százsázalékos igazságos ítéletet várni.”

A per teljes anyaga egyelőre hozzáférhetetlen. A részleges peranyag, a jegyzőkönyvek és dokumentumok a hivatalos török állami lap, a Takvim-i vekayi (Események kalendáriuma) évfolyamainak hasábjain láttak napvilágot. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a lap kis példányszámban és arab betűkkel publikálódott, tehát nem ért el a széles olvasóközönséghez. A Takvim-i vekayi perre vonatkozó példányait Roger Karpis Djrbashian francia közéleti személyiség ajándékozta az Örmény Állami Levéltárnak (fond 450, No52). A per részleges szövege – vádiratok, ítéletek, dokumentumok – különböző kiadványokban jelent meg francia, orosz és örmény nyelvre fordítva. Jean-Marie Carzou *Un génocide exemplaire. Arménie, 1915* című, 1975-ben megjelent könyve elsősorban a jogzati, kharberdi, trapezundi mészárlás dokumentumait tartalmazza. A vádirat és egy deportációs hirdetmény francia nyelven a Gérard Chaliand – Yves Ternon

Le génocide des Arméniens (Seuil, 1984) című munkájában olvasható. A genocídium egyik azóta is legteljesebb dokumentumkötetében M. G. Nersiszjan és R. G. Szahakjan szerkesztésében a per dokumentumainak egy részét franciából fordította oroszra (*Genocid armjan v oszmanszkoy imperii*, Jerevan, 1982, 685 oldal). Griker (Grigor Kerkerjan) könyve elsősorban a jogzati anyagot tartalmazza (*Eozghati hajaszpanutjan vavergrakan patmutjune*, New York, 1980). Dzson Kirakoszjan (*Mladoturki pered szudom isztorii*) monográfiája a tárgyalási anyagok 293-as mappáját rögzíti rezümészerűen, törökből örményre (illetve oroszra) fordítva. A legteljesebb peranyag A. H. Papazjan fordításában, szerkesztésében és előszavával látott napvilágot (*Hajeri ceghaszpanutjune eszt jerittukeri datavorutjan pasztatghterou*), mely a jereváni Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg 1988-ban.

A per a törvényesség keretei között zajlott. A legfőbb ügyész utasítására elkezdték összegyűjteni a genocídium elsősorban írásos bizonyítékait, dokumentumokat, utasításokat, táviratokat, szemtanúk elbeszéléseit. A bíróság a tárgyalások ideje alatt is folyamatosan gyűjtötte a vonatkozó bizonyítékokat. Az Oszmán Birodalmat 10 bírósági kerületre osztották, mindenhová bírákat, ügyészeket és titkárokat neveztek ki, akik felelősek voltak a dokumentumok összegyűjtéséért. Letartóztatták az ifjú-török kormány minisztereit, az Ittihat pártfunkcionáriusait, a terv végrehajtóit, a vilajetek elöljáróit, katonai személyeket. Mindenkit, kivéve a genocídium már korábban megszökött legfőbb kitervelőit és végrehajtóit. Március 8-án VI. Mehmed szultán utasítására – bár a törvény előírásai szerint a tett elkövetésének színhelyén kell elítélni a bűnösöket – az ifjútörök kormány minisztereinek s a pártfunkcionáriusoknak a perét átadták az isztambuli rendkívüli katonai bíróságnak.

Ítélet a Trabzon környéki mészárlások vádlottjai fölött (Takvim-i-vekayi No. 3616, 1919. 05. 22.)

nőke, vele együtt még három tábornok, illetve egy őrnagy vettek részt a tárgyalásokon s hozták meg az ítéleteket. Az ifjútörökök pere 1919. február 5-én kezdődött, s kisebb-nagyobb szünetekkel fél esztendeig tartott. A többi vádlott ügyét is folyamatosan tárgyalták, az utolsó ítélet 1920. január 8-án hangzott el.

Május 28-án angol utasításra 77 vádlottat Málta szigetére szállítottak, az ellenük indított eljárást azonnali hatállyal felfüggesztették. A Máltára irányított török rabok sorsa azért érdemel figyelmet, mert az örmény genocídium kérdése körül kialakult nagyhatalmi rivalizálás és diplomáciai taktikázás egyik bizonyítéka. A hivatalos vélemény szerint a vádakát megvizsgálva nem találtak ellenük elég megalapozott bizonyítékot (holott az USA archívumaiban már nagyszámú dokumentum gyűlt össze a genocídiumról), ezért nem vádolhatták meg határozott bűnökkel, tehát szabadon bocsátották őket. Az igazság az, hogy a Máltára irányított foglyokat illetően mind ez ideig semmilyen tárgyalási jegyzőkönyv nem került elő: a szövetségeseknek nem állt érdekükben kihallgatásokat kezdeményezni, mint ahogy nem állt érdekükben az sem, hogy az emberiség elleni büntető jogi fogalmát megalkossák. A máltai foglyokat valószínűleg politikai alku keretében brit rabokra cserélték. Lord Curzon brit külügyminiszter ezt a megállapodást később politikai ballépésnek tartotta. „Meg kell magyaráznom, miért engedték el a Máltába deportált törököket, bár minél kevesebbet beszélünk erről, annál jobb. A parlament akkori álláspontja az volt, hogy egy brit állampolgár megér egy hajórakomány törököt.”

A per a nyilvánosság előtt, törvényes keretek között folyt, s az ülések jegyzőkönyveit a hivatalos török újság, a Takvim-i vekayi közölte. A vádirat a terhelő dokumentumok alapján készült el. Ezeknek a dokumentumoknak a lényeges részét elsősorban utasítások, táviratok, a deportációra vonatkozó egyéb parancsok képezték. A másik csoportját a levelek és más dokumentumok, végül a szemtanúk közlései alkották.

Az ifjútörökök pere azért is nagyon fontos az örmény genocídium hitelességének bizonyítása szempontjából, mert a vádirat alapját képező dokumentumokat a török belügyminisztérium hitelesítette. Ezeket az érintettek jelenlétében részben vagy teljes egészében nyilvánosan felolvasták, s miután valóságértékükről meggyőződtek, csatolták a jegyzőkönyvekhez. A titkosírással szövegezett táviratok desifrizálását is a belügyminisztérium végeztette el.

Az Ittihat vezetőinek még kimenekülésük előtt számos dokumentumot sikerült megsemmisíteniük. A belügyminisztérium tezkereinek számozása és más közvetett adatok alapján arra lehet következtetni, hogy a legfontosabb iratokat és leveleket tartalmazó mappákat Talât lemondása előtt néhány nappal ismeretlen helyre vitte Aziz bej, a bűnügyi nyomozási osztály vezetője. Decemberben házkutatást rendeztek az Ittihat pártközpontjában és Behaeddin Şakir vejének házában, s mindössze két aláírt dokumentumot találtak. Kiderült, hogy mind az Ittihat, mind a Teşkilat-i mahsuse fontos dokumentumait megsemmisítették, s ez Nazim bej határozott utasítására történt. Az Ittihat vezetői és a miniszterek egyébként is ügyeltek arra, hogy utasításaiknak kevés írásos nyoma maradjon. A titkosírással készült táviratokon ott állt az utasítás: meg-

semmisítendő. Sok parancs előszóban hangzott el. Abdul Ahmed Nuri vallomásaiban ezt mondta: „Kapcsolatban voltam Talát bejjel. A mézárásra vonatkozó utasításokat tőle magától személyesen kaptam meg. Ettől függött az ország sorsa.” Ennek ellenére a bíróság kezébe mind a vádemeléshez, mind a későbbi ítélethozatalhoz elegendő írásos dokumentum érkezett.

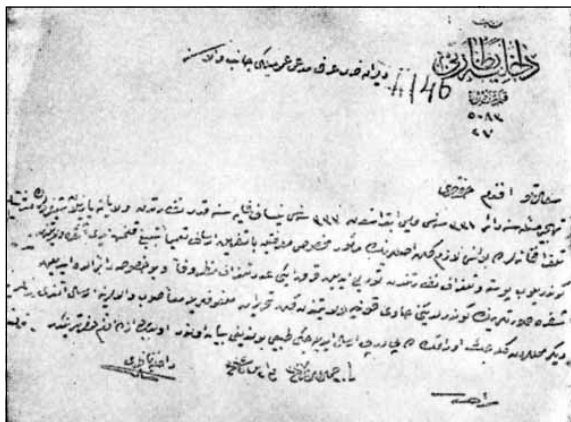
A dokumentumok azt bizonyították, hogy az ifjútörök párt és kormány még a háborúba lépés (1914. július) előtt eltervezte az örmény lakosság megsemmisítését. Az is bizonyítást nyert, hogy a deportációt és az örmények kiirtását a párt ülésein nagy többséggel megszavazták. Az örmények ellen elkövetett bűntettek nem izolált jelenségek voltak, hanem központilag, a vádiratban feltüntetett személyekből álló testület előre átgondolt terve alapján, titkos utasítások és szóbeli parancsok útján végrehajtott népiirtás. Ezt igazolja Talát titkosírással írt távirata (1915. július 11.), melyet a diarbekiri, kharputi, urfai vilajetek válijjai, illetve muteszarrifjai számára küldött. Ebben előírja, hogy az utakon heverő holttesteket el kell temetni, és nem szakadékokba, gödrökbe, esetleg folyókba vagy tavakba dobálni.

Az Ittihat központi bizottsága létrehozta a Teşkilat-i mahsuse (Speciális Szervezet) nevű egységeit. A No. 50. sz. jelentésből – melyet Halil, Nazim, Atif és Aziz bej küldött Midhat Şukri bejnek, megerősítve, hogy Enver pasa nagybátyja, Halil is tagja a Teşkilat-i mahsuse szervezetének – kiderül, hogy a két szervezet összehangoltan működött. A Teşkilatnak két alszervezete volt. Az egyik szervezet Szulejman Aszkeri vezetésével a hadügy-minisztérium utasítására jött létre. Feladatuk az volt, hogy a határon átszivárogható az Oroszország területén élő muzulmán lakosságot felkészésre buzdítsák. A másik titkos szervezet közvetlenül a hadügy-minisztérium fennhatósága alá tartozott, és Behaeddin Şakir vezetésével megszervezte és végrehajtotta az örmények deportálását és lemészárlását. Behaeddin Şakir, a Teşkilat elnöke még 1914-ben kiosztotta a titkosírás megfejtéséhez való kulcsokat, továbbá a Teşkilat egységeinek autókat, pénzt és fegyvert juttatott. Ezek az erőszakos szervezetek nagyrészt börtönökből kiengedett köztörvényes bűnözőkből álltak, mint azt a No. 67. sz. Halil bejnek küldött távirat bizonyítja. Ugyanez a Halil bej 1914. nov. 16-án küldött választáviratában (No. 68.) nyugtázza, hogy megkapták a fegyvert és egyéb harci eszközöket. A szebasztiai (Szivaz) börtönből 2 év és 9 hónap után kiengedték az 1912. június 29-én 15 évre elítélt rablógyilkos Mahirt. A bűnöző 123 köztörvényes társával együtt azal az ürüggyel szabadult, hogy a frontra irányítják mindnyájukat. Valójában a szebasztiai Teşkilat szervezetébe épültek be. Mahir első áldozata az erzindzsáni menetoszlop papja, Mkrtics Szahak Odabasjan volt 1915. december 18-án.

A dokumentumok töredékessége ellenére a népiirtás szervezett kegyetlensége és ugyanakkor keletiesen hanyag átgondolatlansága világosan látszik az alábbi táviratokból:

„Kharput vilajet kormányzója arról értesít, hogy nem győzi eltemetni az utakat elborító női és gyermekholttesteket” (Zor kormányzója Talátnak)

„Likvidálták-e a hajókon deportált örményeket? És azokat a közveszélyes egyedeket, akiknek kitelepítéséről értesítettelek, likvidálták-e őket, vagy

Behaeddin Şakir távirata Szabit bejnek Mamuret-el-Aziz főkormányzójának: információt kér a Mamuret-el-Azizból deportált örmények megsemmisítéséről (1915. április 21., Erzerum)

csupán deportálták? Testvérem, értesíts erről pontosan” (Behaeddin Şakir bej Szabit bejnek, Kharput kormányzójának)

„Többszöri utasításaink ellenére is arról értesülünk, hogy számtalan holttest borítja az utakat. Azok a kellemetlenségek, amelyek ilyen állapotokból fakadnak, semmivel nem igazolhatók és menthetők, és a belügyminiszter úr általam közli, hogy mindazokat, akik nem engedelmessékednek az utasításoknak, szigorúan megbünteti. Az önkkerületében lévő holttestek

eltakarításához megfelelő számú csendőrt és hivatalnokot kell mozgósítania.” (Kharput kormányzója Malatia kajmakámjának).

„A volt főkormányzó, Taszhin-bej utasítása ellenére az Erzerumból Kigába irányított gazdag örmények menetoszlopát Derszima lakosai és a Behaeddin Şakir által szervezett bandák kifosztották és lemészárolták” (Talát pasának, 1915. 09. 15.).

A dokumentumok alapján fény derült más büntettekre is, melyek a deportáció, illetve a népirtás programjához kapcsolódtak. A Der-er-Zor sivatagban, illetve az Eufrátesz mentén teljesen szervezetlen, a létezés alapfeltételeit sem garantáló koncentrációs táborok voltak. Az ott élők embertelen szenvedéseit korabeli fényképek is rögzítik. A német fasizmus Mengele doktorának előképe az az Ali Szahib orvos, aki örmény gyermekeken hajtott végre kísérleteket, vagy Tefvik Szalim doktor, aki tífuszos betegek vérért fecskendezte örmény katonákba és menekültekbe.

A tárgyaláson a vádlottak védői nemegyszer tiltakoztak a vádak ellen, s követelték a tárgyalások legfelsőbb bíróság előtti folytatását. Musztafa Nazim pasa, a bíróság elnöke válaszában hangsúlyozta, hogy a vádlottak nem hivatásuk teljesítése közben vétkeztek, hanem bűnrészesei lettek az Ittihat ve terakki párt népirtó bűncselekmény-láncolatának.

Orosz katonák Erzerum bevétele után (1915) örmény holttestekre bukkannak

A vádlottak a kihallgatások során gyakran vallották ártatlannak magukat, vagy a felelősséget igyekeztek másokra – gyakran távollevőkre – hárítani. Előfordult, hogy a kihallgatást más irányba igyekeztek terelni. Sokszor alkalmazták a „nem tudom”, „nem emlékszem pontosan”, „későn jutott tudomásomra”, „nem voltam ott”, „tudtom nélkül történt” fordulatokat. A vádlottak azzal is védekeztek, hogy a kitelepítés törvényes alapokon, törvényes keretek között zajlott. A deportációt maga a minisztertanács hagyta jóvá. A vádlottak gyakran hozták fel védelmükre azt, hogy olyan parancsot teljesítettek, mely a belügyminisztériumtól érkezett, s hogy a parancs teljesítésének megtagadása hivatalvesztést, esetleg életük elvesztését is jelenthette volna. A bíróság ezt az érvelést nem fogadta el. Szami bej főügyész megjegyezte, hogy minden parancsteljesítésnél meg kell vizsgálni, hogy nem ellenkezik-e az emberiséggel, s az igazságossággal. Példának hozta fel Mazhar bejt, az ankarai válit, aki lemondott tisztségéről, mert nem volt hajlandó deportálni az örmény lakosságot.

A sejk ül-izlam, Musza Kazim efendi nemcsak nem ismerte el, hogy vallási tekintélyénél fogva lehetősége lett volna közbelépni, ellenkezőleg, azt mondta, hogy neki mint egyházi személynek semmi köze katonai-politikai eseményekhez, melyekért egyedül a belügyminisztérium tehető felelőssé. Ugyanakkor azt hangoztatta, hogy az iszlám hit és az Ittihat szerves egységet alkot, „kilépni a pártból annyi, mint megtagadni az iszlámot”.

A második, ötödik, hatodik tárgyaláson bizonyítást nyert, hogy az örmények kiirtását gyakorlatilag a Teşkilat-i mahsuse szervezete – melyet az Ittihat központi bizottsága hívott életre – hajtotta végre, s a népiirtás szervezői: Talât pasa, Midhat Şukri bej, Behaeddin Şakir, doktor Nazim, Riza bej, Atif bej, Şukri bej, Halil bej, Aziz bej és Dzsevad bej voltak.

A bíróságnak nem volt könnyű dolga az ítélethozatalnál. Az ifjútörök lobbí mindent megtett azért, hogy a történelmi rémtett jelentőségét kisebbítse, és a bűnösökre a lehető legenyhébb ítéletet szabják ki. A katonai bíróság tevékenységében a per egész ideje alatt

érvényesült egyfajta kétlelkűség, egy sajátos tudathasadásos állapot: egyrészt megfelelni a nagyhatalmak elvárásainak az eljárás törvényességét és a felelősök megbüntetését illetően, másrészt elkerülni a törvény adta lehetőségek maximális szigorát saját honfitársaikkal szemben. A bírák – ifjútörök kapcsolataik miatt – maguk sem mélyedtek el minden esetben a tények tanulmányozásában. Bár születtek halálos, illetve életfogytiglani ítéletek a török büntetőtörvénykönyv 45.

Koncentrációs tábor
az Eufrátesz mellett

Talât pasha,
belügyminiszter, nagyvezír

Enver pasha,
hadügyminiszter

Dzserral pasha, hajózási
és tengerészeti miniszter

és 55. cikkelye alapján, de ezeket elsősorban a szökésben lévő vádlottakra mondták ki. A fogvatartottakkal szemben indokolatlan türelmességet tanúsítottak. Behaeddin Şakirt távollétében halálra ítélték, miközben a vele azonos nagyságrendben bűnös, de fogva tartott Resznel Nazim bejre csak 15 év fegyházbüntetést szabtak ki (1920. 01. 13.) Talât, Enver, Dzserral és Nazim pasákat halálra, Dzsavid, Musztafa Serif, Musza Kazim bejt 15 év száműzésre ítélték. Rifat bejt a bizonyítékok elégtelensége miatt szabadon bocsátották.

A halálos ítéleteket a vádlottak távolléte miatt nem tudták végrehajtani. Egyetlen ítéletet (1919. 04. 08.) foganatosítottak: Kemal bejt, a yozgati hóhért nyilvánosan felakasztották a Bajazid téren. Temetése azonban nyílt szimpátia-tüntetést váltott ki a muzulmán lakosság körében: holttestét a török nemzeti lobogó és virágözön borította, miközben tízezrek kísérték utolsó útjára. A török közvélemény kételkedéséget mi sem jellemzi jobban, mint az Alemdar újság kommentárja: „Ha a Bajazid téren nem állítunk akasztófákat a bűnözőknek, úgy államunknak és népünknek Párizs lesz az ítélszéke. Hisz minket, törököket vádolnak a történelemért.” A per idején szembeötlő volt a török kormányának az a törekvése, hogy teljesen elhatárolódjon a korábbi ifjútörök vezetés hibáitól és tetteitől, és a népirtás felelősségét teljes egészében rájuk hárítsa. Remélték, hogy ezen az áron előnyös békekötéssel zárhatják a béketárgyalásokon az első világháborút.

A korabeli örmény sajtó nem volt elégedett a per kimenetelével, „tárgyalási bohózatnak” nevezte: „Még ma is ezer meg ezer bűnös sétál szabadon, vagy ül ugyanazon a poszton.”

Az ifjútörökök perének pozitív eredménye abban nyilvánul meg, hogy törvényes bíróság előtt zajlott, a belügyminisztérium által hitelesnek nyilvánított dokumentumokat gyűjtötték össze a mérsárlásról. A törvényszék által kimondott ítéletek ezeken a hiteles dokumentumokon alapszanak, az örmény genocídium tehát török bíróság és a török kormány által is elismert hiteles történelmi tény.

A per során egyre erősödött az örményellenes retorika is. Resad bej főügyész a törvényszéken mondott beszédében az örményeket is vádolta törökellenes magatartásukért, meg-megújuló lázongásaikért. Értelmezésében az örmények úgy követeltek maguknak autonómiát, hogy a török birodalom területén sehol (!) etnikai többséget nem alkottak. Resad főügyész szerint az adanai méészárlások s a deportáció is az örmények sorozatos felkeléseinek következményei voltak.

1919-ben Isztambulban kiadtak egy francia nyelvű cikkgyűjteményt „Az örmények kegyetlenkedései a muzulmán lakossággal szemben” címmel. Ebben az önvédelmi partizánakciókat a genocídiummal egyenértékű katonai cselekményeknek tüntették fel. 1919 szeptemberétől egyre erősebben hallatta hangját a kemáli ellenpropaganda is. A török sajtó nem tudósít róla, de az örmény és a szövetséges hírlapírás igen: Musztafa Kemal maga is ott volt a tárgyalásokon, fel is szólalt, s kifejezte sajnálatát a gyászba borult keleti vilajetek miatt. Természetesen nem az örmények vannak gyászban, hanem az ott élő muzulmán lakosság, amely kénytelen volt elszenvedni az örmények barbarizmusát.

Törökország kemalista korszakával 1920-tól kezdetét vette a genocídium máig tartó tagadása, s vele párhuzamosan az ifjútörökök rehabilitálása. Talât pasa emlékirataiban a genocídium szükségességét államérdekkel magyarázza. Elismeri, hogy a deportáció idején történtek ugyan gyilkosságok, rablások és egyéb erőszakos cselekmények. De egy nemzet keletkezéséhez áldozatokra van szükség, írja, s ő, Talât akár életével is hajlandó lenne fizetni mindazért, ami történt.

Az ifjútörökök pere korántsem kapott akkora nemzetközi nyilvánosságot, mint a hitleri Németország fasiszta főbűnöseit elítélő nürnbergi tárgyalás. Az örmények számára semmiképpen nem eredményezett sem politikai megoldást, sem morális elégtételt. A kemalizmus örököse, a mai Törökország hivatalosan is tagadja a genocídiumot (l.: a török büntetőtörvénykönyv 301. cikkelye), s ha e témában tesz is látszólagos gesztusokat, elsősorban nem tudományos vagy morális szempontok vezérlik, hanem diplomáciai-politikai céljainak elérése, jelesül az Európai Unióhoz való csatlakozásának mielőbbi megvalósítása.

(A cikk lábjegyzetekkel és örmény, illetve angol nyelvű rezümével ellátott változata megjelent a *Tanulmányok a genocídium kérdésköréből* című kötetben, Budapest, 2010)

Kovács Bálint

Az elképzelt őshaza

Az örmény főváros, Áni mint emlékezeti hely

A jelentős és régi írott hagyománnyal, folyamatosan létező és működő intézményi háttérrel (az örmény apostoli egyház mint nemzeti egyház) az örmények rendelkeznek a szimbólumok, legendák azon gazdag repertoárjával, amelyek segítségével egy modern nemzettudatot konstruálni lehet. Egy nép származástudata, eredete sok esetben történeti források hiányosságával küzd, amely így teoretikus származásmítoszokkal vagy legendákkal egészülhet ki. Az örmény történelem egyik fontos periódusa a Bagratuni királyság története, amikor az örmény államiság nemzetközi tekintetben is jelentős hatalom volt, a Bagratuni királyság örmény fővárosa, Áni (jelenleg TR) a későbbiekben pedig szimbólummá vált: a város 11. századi elfoglalása, később lerombolása egyet jelentett a középkori örmény királyság megszűnésével, az idegenek uralmának kezdetével, így Áni emlékezete egyet jelentett az örmény államiság iránti vágyakozással. Az örmény kulturális emlékezetben nemcsak egy várost, egy földrajzi helyszínt jelentett, hanem magát az államot szimbolizálta abban az időszakban, amikor az örményeknek nem volt saját állama. Az attribútumok – amelyekkel a fővárost illették – meghatározták az örmény nemzeti gondolatokat a következő ezer évben. A hanyatlás következménye az idegen hatalmak megjelenése, az egykori kultúra lerombolása és végül az elvándorlás lett. A későbbiekben különböző emigrációs hullámok definiálták magukat Áni-örményeknek. Az emigrációban pedig nemcsak a régi fővárosra való emlékezés maradt fenn, de az egykori – már nem létező város – kulturális, gazdasági sőt politikai jelentőséget is kapott.

A 19. században az örmények nagy csoportja definiálta magát a Kaukázusban, az Oszmán Birodalomban és Közép-Kelet-Európában Áni-örménynek, vagyis ők valamennyien Ániból származtatták magukat. Az élő hagyományként fennmaradt narratíva ugyanis több évszázadon keresztül inspirációs forrása maradt az örmény nemzeti büszkeségnek. Például az Észak-Nahicsevánban élő örmények rendszeresen a Szurb Karapet kolostornál találkoztak Mushban (jelenleg TR), majd onnan együtt Ánihoz zarándokoltak. Hasonló kötődés alakult ki a Krím-félszigeten, a Kárpát-medencében, Bulgáriában, Lengyelországban, Dzsulfában (Jułaban), a Van-tó vidékén, Erzurumban (Karin), Trabzonban. A lengyelországi, galíciai örmények áni ősokeket követeltek maguknak, és erre nagyon büszkék voltak. Łevond Ališan fogalmaz erről a következőképp: *„Hogy még mondják nektek pár dolgot az örményekről, akik Lembergben laknak, ők büszkék és jól szervezettek, mivel igazi Áni-ak”*.

A történelmi Áni az elmúlt időszakban az armenológusok, középkortörténészek tudományos érdeklődésének középpontjába került, Örményországban ugyanúgy, mint Európában vagy az Egyesült Államokban. Több nemzetközi kiállításon mutatták be Áni történetét, illetve monográfiákban, tanulmánykö-

tetekben publikálták a város történetét, régészeti emlékeit. Az Ániról szóló történeti források bemutatása szintén a történettudományi kutatás fókuszába került. Mindezek ellenére Áni hatása a kulturális emlékezetre, az emlékezetben betöltött szerepe alig került vizsgálat alá.

Tanulmányunk Áninak a kulturális emlékezetben betöltött kiemelkedő jelentőségéhez szeretne némi támpontot adni, különösen arra a kérdésre szeretnénk választ keresni, hogy a Bagratuni királyság legendás városa hogyan lett az örmény kulturális emlékezet szimbóluma, és emlékezeti helyként (lieu du mémoire) milyen szerepet töltött be az örmény hazában, illetve a diaszpórában.

Áni interpretációja. Áni történetfilozófiai fogadtatása és művészeti interpretációja először világosan Nerszész Snorhalinál (Nersēs Šnorhali, 1102-1173) jutott kifejeződésre, a „*Siralom Edessa elestén*” című munkában, amelyben két hatalmas államot hívott segítségül, Rómát és Bizáncot, majd Edesszát Áni rangjára emelte, és az olvasót is arra hívta, hogy osztozzon az ő fájdalmában. Snorhalinál megfigyelhető, hogy Áni az államfogalom hordozója, és maga Áni a Bagratida-ház szuverenitását szimbolizálja.

A 18. században Áni egy orosz-örmény politikai-gazdasági tervben is komoly szerepet kapott, amely Örményország felszabadításáról és a monarchia visszaállításáról szólt. A dokumentumban (1783) Hovszep Arghutian (Yovsēp Arłutian, más néven Ioszf Argutinskii, 1741–1801) az örmények jövőbeni fővárosának Anit vagy Vałaršapatot javasolta, annak ellenére, hogy az Ararát tartománynak Jereván volt ekkor már az adminisztrációs központja, amelyet az örmények akkor már fővárosuknak tartottak. Ugyanakkor ő ekkor mint az örmények katolikosza politikailag az oroszok mellett foglalt állást a perzsák ellenében – ebben nem utolsósorban Áni megtartásának is szerepe volt.

Ez az ötlet a 19. század elején ismét előkerült, amikor az örmények Áni lakatlan területét az önállóságáért folyó küzdelmek szervezési központjává tették. Erről tanúskodik Hacsatur Abovján (Xač'atur Abovian, 1809–1848) történelmi regénye is, az „Örményország sebei” (Vrk' Hajastani).

A 18. század végéig – 19. század elejéig Áni megőrizte ezeknek a politikai ábrándozásoknak a varázserejét, a 19. század első felétől pedig megjelenik egyfajta tudományos rajongás is a terület iránt. Örmények és külföldiek egyre többen látogatták ekkor a területet, gyűjtötték a leírásokat és az ezen témáról szóló irodalmi műveket. Claude Mutafian szavaival élve a város egy fönixhez hasonlított, amelyre újra rá- és rátekintettek mint az örmény kultúra, hagyomány és történelem fontos központjára.

A 20. század első évtizedeiben Áni sorsának hagyományos víziója életben maradt és folytatta túlélését. Még tudományos viták tárgyát is képezte, miután Nicholas Marr (1865–1934) kutatásai Áni feltárásakor kimutatták, hogy a királyság eltűnése után Áni még gazdaságilag virágzó város maradt. Marr és kollégái javasolták a régi székesegyház restaurálását, egy városi park és egy örmény iskola létrehozását.

Csanik Aramian (Čanik Aramian, 1820–1879) az 1860-as években létrehozta az „örmény anya” kifejezést, igyekezett azt kézzelfoghatóvá tenni az egész nemzet számára. 1861-ben Párizsban publikált egy plakátot, amelyen a met-

szet más romok mellett Áni romjait is ábrázolja, és ezt örmény anyának nevezte el. Később ez a metszet kedvelt lett, különböző méretben és formában reprodukálták, és örmény családok házait díszítette. Az örmény anyából később Örményország anygala lett, ami ismét segített a nemzeti tudat megerősítésében. Végül Áni az örmény haza szabadságáért folytatott küzdelem emblémájává vált, ugyanakkor 1921-ben az egykori város területe török kézre került. Áni a kultúrájával és történetével egy fórummá transzformálódott, ahol az örmény sors koncentrálnódott, az örményekkel élt, az országban úgy, mint a kolóniákban a 20. század első évtizedéig, erőt és reménységet sugározva.

Az „örmény anya“

Áni és a kelet-közép-európai örmények. Örmények Európa keleti részében a középkor óta ismertek. Tevékenységük többnyire a kereskedéshez vagy kézműves-tevékenységhez kötődött – amely által mintegy hálózatszerűen kapcsolták össze Európa keleti, közép- és nyugati területeit Ázsia kereskedőcentrumaival. Letelepedésük során a különböző uralkodóktól rendszerint kiváltságokat kaptak, és mindig integrációképesek voltak. Örmények azonban nemcsak kereskedőként – időszakosan – érkeztek, a szeldzsuk török invázió után tömeges exodusok a szélrózsa minden irányába vitte őket. Így telepedtek le például a Krím-félszigeten, ahol a terület egyik legjelentősebb népcsoportját alkották a késő középkorban és kora újkorban a tatárok és a genovai távolsági kereskedők mellett. A Krímen történt örmény letelepedés és az onnan Kelet-Közép-Európa felé való vándorlás lett az alapja annak, hogy a kelet-közép-európai örmények magukat a 19. században *egységiesen* Áni-örményként határozták meg. Az egyik legismertebb örmény útirajz írója, Szimeon Lehaci írta 1632-ben, hogy az örmények, akik Galíciában élnek, részben Ániból származnak. Egy egységes Áni-örménységéről azonban ő maga még nem írt.

A korábban már említett velencei mechitarista szerzetes, Minász Bzsskeanc (Minasay Bžškeanc', 1777–1851) 1850-ben publikálta úti beszámolóját a következő címmel: *„Utazás Lengyelországba és más országokba, amelyek olyan örmények által lakottak, akiknek elődeik Ániból származtak”*. Ő a velencei uniált (római katolikus) örmény mechitarista szerzeteskolostorban, a Szent Lázár szigetén lakott, amely a 19. századi örmény tudományosság egyik központjaként helyszíne volt a történeti kutatásoknak, ahol a szerzetesek együtt rekonstruálták – és nem kizárt, hogy konstruálták – az örmény történelem narratíváit. Forrásaik örmény szövegek és történeti leírások voltak: Agathangelosz, Yeghise valamint Movszesz Khorenaci. Egyesek, így Mikajel Csamcsian (Mik'ajel Čamčjan, 1738–1823) vagy Levond Alisan (Łevond Ališan, 1820–1901)

az örmény történelmet a klasszikus szerzők írásai alapján rekonstruálták, majd írásaikat publikálták. Kutatási eredményeik gyorsan elterjedtek az örmény periodikákban, a nyomdákban és az iskolahálózatban. Mindezek után meghatározó erővel bírtak az Orosz Birodalomban, az Oszmán Birodalomban vagy az örmény diaszpórákban élő örmény közösségek öntudatára.

Úti beszámolójának legfőbb jellemzője talán az Áni iránti rajongás, amelyről Nicolas Marr ezt írta: *„itt egyesül minden – a realitások határain belül – amit az örmény források erről a városról mondanak. Bžškeanc’ nem látta Ánit... mégis úgy tűnik, Áni babonázó hatása erős, és nemcsak azokra, akik tényleg látták a város romjait, de az ember képzeletére is.”*

Bzsskeanc először 1808-ban utazott Magyarországra, Moldvába és Bulgáriába – később, a második útján látogatott el Lengyelországba és a Krímre. Minden örmények által lakott faluról és városról jegyzeteket készített, és őket Áni-örményként definiálta. Az úti beszámolójában arra nem ad pontos magyarázatot, hogy mi alapján vezeti le a meglátogatott örmény közösségek, családok Ániból való származását. Munkájának első részében (1–149.§) Áni történetét mondja el, amelyet összesen hat alkalommal foglaltak el, és a kivándorlás okaira próbál magyarázatot adni. A beszámoló második részében pontos információkat közöl a kelet- és közép-európai örmény közösségekről.

Nagy valószínűség szerint ez az úti beszámoló volt a legfontosabb vonatkoztatási pont akkor, amikor kelet-közép-európai örmények magukat a 19. század második felében Áni-örményként definiálták. Minász Bzsskeáncsal párhuzamosan egy 19. századi örmény származású lengyel domonkos szerzetes, Sadok Barącz az Áni-toposzt szintén felhasználta a saját kutatásaiban. Ő az örmények Kijevi Ruszba való meghívását kombinálta az Áni-topossal, ezáltal adva magyarázatot az egykori örmény fővárosból való származásukra.

Áni-örmények Erdélyben. Örmény jelenlétről igen, a különböző bevándorlási hullámok alapján az örmény jelenlét kontinuitásról azonban nem beszélhetünk a Kárpát-medence elmúlt 1100 évének történelmét vizsgálva. A középkori esztergomi örmény kolónia, a 17. században Erdélybe vagy a 20. század első felében a népirtás elől menekülő örmények otthonra találtak a Kárpát-medencében, ugyanakkor az egyes örmény csoportok exodusának más és más okai voltak, más és más területekről érkeztek ide.

Az Áni-toposzt vizsgálva, a 17. században Erdélyben letelepedő örmények csoportja kerül nézőpontunk horizontjába. Ők a letelepedés után meglehetősen hamar integrálódtak, majd nyelvileg asszimilálódtak a befogadó magyar társadalomba. Az integráció hatására a 19. században többször igyekeztek a magyarok iránti szimpátiájukat kifejezni, nagy számban részt vettek az 1848/49-es szabadságharcban is. Az asszimilációra választ keresve azonban egy identitáskonstrukcióhoz jutottak – ezt nevezték armenizmusnak –, amely az erdélyi, magyarsághoz integrálódott örmények központi ideológiájaként meghatározó szereppel bírt. A 19. század második felében megszületett ideológiának alapvetően két eleme volt: igyekezett minél több ponton kapcsolódni az örmény kultúrához és identitáshoz, ugyanakkor hangsúlyozta az örmények fontos szerepét a magyar történelemben. Az ideológia pedig számos helyen szolgált kézzelfogható eredménnyel: örmény árvaház alapítása Szamosújváron,

örmény történeti kutatások indítása, örmény nyelvű havilap kiadása (Armenia címmel), örmény múzeum alapítása voltak talán a legkiemelkedőbbek. Vagyis az ideológia által mozgatott folyamatok igyekeztek összekapcsolni az erdélyi örményeket más örményekkel, akkor, amikor ők már csak magyarul beszéltek. Ez a pont volt, ahol az Áni-toposz kapcsolódási pontot talált az erdélyi örmények öntudatával.

Áni mint „*lieu de mémoire*”, vagyis az „*emlékezeti hely*” (Erinnerungsort) jelenik meg a 19. századi erdélyi örmények kollektív történeti tudatában. Tehát nem feltétlenül egy konkrét helyszínből indulunk ki ennek meghatározásánál, hanem abból, hogy egy dologra, eseményre visszaemlékezik egy társadalom vagy az egyén, ugyanis a *lieu de mémoire* egy kristályosodási pont, egy szimbolikus hely, ahol a közösség megtalálja a kapcsolódási pontot jelen és múlt között. Egy nép származástudata pedig az a pont, ahol már egyáltalán nincs meg a közvetlenül átélehető kapcsolat jelen és múlt között. Az erdélyi örményeknél Áni ezt a szerepet töltötte be, az erdélyi örmények Áni eredetét pedig a már említett Armenia folyóiratban, illetve más kiadványokban népszerűsítették – toposzszerűen, annak mindig más-más elemét emelve ki. Az alábbiakban ezekből mutatunk néhány példát.

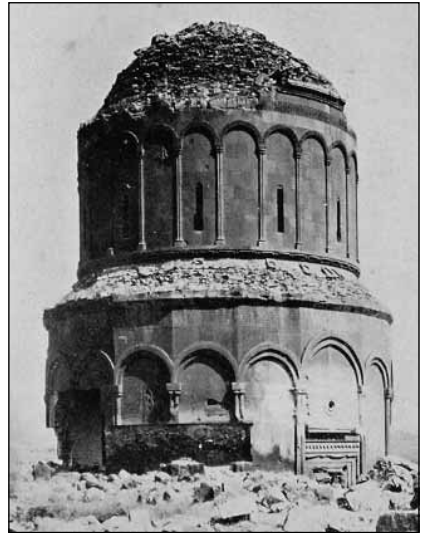
Szongott Kristóf szamosújvári gimnáziumi tanár, az erdélyi örmények történetének egyik legkiválóbb kutatója az örmények két – a magyarság számára is szimpatikus – tulajdonságát hangsúlyozza ki, amelyek már az Aniból való meneküléskor megjelennek: gazdagságukat, hiszen egyik tarisznyájukba aranyat és drágaköveket tettek, illetve keresztény vallásosságukat, mivel az örmény himnáriumot a másik tarisznyába helyezték. Az Ani-toposzt ő a következőképpen írja le Szamosújvárról szóló monográfiájában:

„A hazai örmények igen kiváló családokból vették eredetüket: a királyszékes Ániból, Örményország fővárosából, amely egy millió lakost és 1001 templomot számlált. Jólétben éltek fény, pompa mindenütt. (...) De bosszút akartak állni rajtuk az őket körülvevő irigy csordák (...) a fényes Áni felé vették útjukat, mert itt lakott a nemzet színe java. Megízenték a műkincsekben bővelkedő város lakosainak, a dúsgazdag aristokratáknak, hogy megmenthetik életüket és roppant vagyonukat, ha megtagadják Krisztust. De az örmény főrangúak többre becsülték az égbe vezető kincset, az üdvözítő keresztény vallást, a mulandó földi javaknál – és tántoríthatatlan hívei maradtak azon tannak, mint Világosító Szent Gergely hirdetett az örmény földnek. Azonban sokaknak még volt annyi idejük, hogy az éjszakai kapun elmenekülhessenek azért minden férfi két tarisznyát vett elő, egyikbe tették az olvasót, az ima- és egyházi könyveket, különösen a kedvelt »sárágán«-okat, hogy az idegenségben is anyanyelvükön dicsérhessék az Urat a másikat tele rakták arannyal, ékszerekkel és drágakövekkel (...) azután kezökbe vették a sanyarú vándorbotot. Így hagyták el apáink fényes márványpalotáikat és könnybe lábadt szemekkel mondtak végbucsút az ősi hazának, az Ararát-nak, a paradicsomnak...”

Merza Gyula – az Armenia folyóirat társszerkesztője – a toposz elemeit továbbra is megtartotta, jobban kidomborította azonban az örmények keresztény hitét, valamint összekötötte az 1904(1907)-ben alapított szamosújvári örmény múzeum jelentőségét az Áni-toposszal. A múzeum alapítói az örmény kultúrát

szerették volna láthatóvá és megfoghatóvá tenni mind az örményeknek, mind a nem örményeknek. A művészi és történeti tárgyak egymást kiegészítették, és a látogatóban az „örmény haza” érzését keltették fel. Ez az ideológiai szál volt az összekötő kapocs a múzeum és az Áni-toposz között:

„Azonban beigazolt tény, hogy az Erdélybe szakadt örmények a keresztes hadjáratokat támogató és így a pogányság fékevesztett gyűlöletét kihívó, tekintélyes és vagyonos örmény nemesség ivadékai. Ugyanis az egymillió lakosságú, ezeregy tornyu Áni székesfővárosnak a XIII. évszázadban szeldzsuk-törökök és tatárok által történt feldulása után és Nagyörményországban az önálló nemzeti királyság megdőltevel az örmény családok színe-java előbb a zarnoki rémuralom, később az iszonyu földrengések okozta sanyarúság elől, mint a keresztény vallás menekültjei a Kaukázus bércein át ezrével kibujdostak. A szamosujvári „Örmény Múzeum” valóságos kincstára azoknak a megőrizett kódexeknek és ereklyéknek, amelyek részint az őshazának, részint a vándorlás különböző határállomásainak a legbeszédesebb dokumentumai.”

Áni romjai

Budapesten jelent meg Ávedik Félix írása, ahol Ánit szintén az erdélyi örmények őshazájaként írja le. Az idézetekben általában megfigyelhető az 1001 tornyú Áni, egyfajta mitikus megrajzolása annak a történeti városnak, amely már nem létezik, ez Ávedik Félixnél még inkább kidomborodik. A szerző forrásként a Schweiger-Lerchenfeld által Jénában 1878-ban megjelent *Armenien* című munkát jelöli meg:

„A magyar örmények őseinek őshona a romjaiból is a maga nagyszerűségében előtűnő királyváros, Örményország kulcsa: Ani volt. Asszírok, arabok, perzsák, tatárok, mongolok, törökök vetélkedtek a szép város megszerzéséért. A harci dicsőség forgandósága halomra döntötte a drága várost. A monda szerint 1001 templom, százezer épület dőlt romba és egymillió lélek megszűnt hirdetni, Ani falai között – Armenia jólétét és hatalmát!”

Az örmény nemzet lieu de mémoire-ját, Ánit az örmény genocídium elől menekülő, később gödöllői ügyvédként tevékenykedő Hovhannesian Eghia Szamosújvárral kapcsolta össze, és ezáltal Szamosújvárt ez erdélyi örmények emlékezeti helyévé rendelte. Áni az egyetemes örménység fővárosaként tehát analóg szerepet játszott az erdélyi örménység „fővárosával”:

„Mintha az Ararat tövében egykoron virágzó Ani folytatódott volna Szamosújvárt és a többi örmény települési helyeken, mintha az ani-i templomok és kápolnák költöztek volna tömjén illatukkal Erdély berkeibe hiveikkel együtt. A magyarörménység mélységes vallásosságát megérthetjük, ha Aniból indulunk ki és együtt tesszük meg az Ani-Erdély vándorutat...”

Az erdélyi örmények nemzeti emlékezetében a 19. század végén, a 20. század elején nagyban élt az örmény származás tudata, elsősorban ez kötötte össze őket az örménységgel, vallásuk ekkor már római katolikus (igaz, örmény rítusú), nyelvük a magyar volt. Az Erdélyben való letelepedésük után bekövetkezett politikai, vallási és társadalmi integrációjuknak megvoltak a sajátos állomásai. A nyelv és vallás helyett azonban az elképzelt származási hely vált a szétszórás és az egykori haza közötti kapoccsá.

Záró gondolatok. Tanulmányunkban az Ánira való emlékezést vizsgáltuk meg, amely a reális helyszínből az elképzelt helyszínre való emlékezéssé változott. Áni emlékezeti helyként példa arra is, hogy egy sajátos helyzetben lévő társadalmi csoport hogyan viszonyul az egyes identitásképző elemekhez, így a származási tudathoz vagy az őshazához. A „haza” koncepciójában szükséges különbséget tenni azon helyszínek között, ahol a közösség, társadalmi csoport tagjai megszületnek, felnőnek; illetve ahol a feltételezések szerint őseik töltöttek el hosszabb időt. Az „Áni örmények”-nek mindössze elképzelésük volt az ősi hazáról, és ez nagyban Bzsskeanc leírására támaszkodhatott. Az elmúlt idők utáni vágy, a régmúlt „arany korszak”-ának a megismerése vezethettek oda, hogy az egyéni elképzelések által született haza koncepciója a társadalmi csoport szintjén kifejezésre került. Az „arany korszak” pedig ebben az összefüggésben nemcsak a gazdagságot és boldogságot jelentette, de minden bizonnyal egyfajta direkt kötődést az egykori hazához.

Óze Sándor

Nagy Sándor kapuján belül és kívül

Örmény és magyar határmentalitás a kora újkorban

Az örmény és a magyar nép kapcsolata több ezer évre tekint vissza. Most azonban hadd szóljak csak a kora újkorról. Milyen mentális kapcsolatokat találhattak a Moldvából betelepülő örmény csoportok a 17. század második felében, a több részre szakadt és darabjaiban különböző módon működő Magyarországon. Mindenekelőtt ez volt a határmentalitás.

Ha valaki ellátogat az örményországi Garniba, akkor a teret kettészelő, meredek folyóvölgyet pillant meg. A völgy sziklaperemén a valamikori királyi palota romjai állnak, hátuk mögött pedig az antik építészeti elvek szerint, Néro császár korában felállított naptemplom. A kemény bazaltba vájt korinthoszi oszlopfők a nyugati, az antik görög világ győzelmét hirdetik itt Ázsiában ma is, a timpanont szegélyező díszítés ornamentikája azonban keleti hatást tükröz. A palota előtti téren találjuk azt a több ezer éves győzelmi feliratot, melyben az örmények előtt itt élő urartui kultúra határát jelölik a folyócskában. A folyó a Perzsa és a Bizánci Birodalom végpontja volt a kora középkorban. Örményország pedig, később két részre szakítva, a szeldzsukok és a perzsák megújuló birodalmai között lett kettészakva, és vált véres ütközőzónává.

Az Oszmán Szultánatus két nagy szárazföldi ütközőzónával rendelkezett: a dunai-magyar és a kaukázusi-örmény. Közülük a kaukázusi volt a

véresebb, mivel a siíta Perzsiával volt összekötötetésben. Így ír erről Hans Dernschwam, Ferdinánd királyunk követségével Konstantinápolyban tartózkodó Fugger-alkalmazott 1553-ban:

„A perzsák (jóllehet maguk is mohamedánok) megvetik a törököket, és nem tartják őket semmire. (...) A perzsák a törököket általában nem ejtik foglyul és nem bocsátják áruba, hanem lemészárolják őket. A törökök sem adták el a perzsákat, mint ahogy velünk, keresztényekkel teszik. Amilyen kelleetlenül vonulnak a törökök a perzsák ellen, annyira hasznunk van a perzsákból. Most rengeteg emberük halt meg, miként a barmok, lovak, szamarak és tevék is elpusztultak. Így a katonák közül sokan gyalogszerrel vánszoroghatnak majd haza. ... Állítólag ezeken a tájakon három esztendőn át nem is mutatkozott (a perzsa hatalom), a lakosságot pedig más ország részbe hajtotta...”

Az örmények, akár a magyarok, két államban éltek a két nagy birodalom határán. Ez adta, hogy létezett két különböző kultúrájú, de azonos nyelvű és azonos gyökerű örmény ország-rész, ahogy a Habsburg Birodalom, Lengyelország és az Oszmán Szultánatus között három részre szakadt Magyarország is 1541 és 1699 között.

A Duna és a határmentalitás.
A Magyar Királyság frontország volt. Nagyon hasonlatos kultúra, identitás

és pszichikai reflexek alakultak ki az oszmán birodalom nyugati határterületén, mint amelyek az örmény nép perzsa, bizánci, majd oszmán ütközőzónájában alakították annak szegmenseit. Keleti és nyugati struktúrákat ötvöztek az itt élő népekbe, melyek máig elválasztják mentalitásban, kulturális identitásban őket, ugyanakkor éppen ezen keresztül egy erősen hangsúlyozott nemzeti összetartozás-érzést égetett bele a tudatukba.

A 16. század Magyarországnak központi térszervező eleme a mintegy 5000 kisebb-nagyobb erődből álló, 1000 km hosszú, néhol 100 km széles várszisztéma volt. Európa számára a magyar védelmi vonal volt, egy ambivalens és változó határ. A 15–16. század magyarjai is ezt látták. Ők délről várták már a pusztulást, Góg–Magóg népének végső támadását. A tér központja a kapu, a képzeletbeli vonal lett, mely a külsőket és a belsőket elválasztja, a kereszténység és a művelt világ védőfala, a szent tér középpontja pedig az erőd, a végvárak vonala, körötte pedig a puszta, a határsáv terült el. A határzóna ideje pedig egy apokaliptikus idősík volt, mely a benne élők minden percét meghatározta és vonatkozási ponttá tette. Az Oszmán Birodalom a frontvonalai közül a legjelentősebb katonai létszámot ezen a határszakaszon állomásoztatta. A boszniai háttérhaderővel és az al-dunai felvonulási raktárbázisok katonaságával együtt a birodalom szárazföldi haderejének nagy százaléka tartózkodott itt. A határ elválasztott és összekötött. A világbirodalmak frontzónája, a Kaukázus és a Kárpát-medence is hasonló pszichikai elhatároló és kulturális transzfert lebonyolító háttérrel adott. Ez okozta, hogy a Magyarországra vetődött örmények nagyon

gyorsan feltalálták magukat. Integrálódni tudtak a magyar környezetbe.

Annak ellenére, hogy Magyarországon lakosságában elevenen élt a magyarság keleti származástudata, mindenkor egyértelműen a nyugati kultúra részesének vallotta magát. Fizikális, megsemmisítő támadásra a magyarság kezdetektől fogva keletről, délkeletről számíthatott, a pogány, török etnikumú népek részéről. Innen ered a „kereszténység védőbástyája” kifejezés, melyet az idők során a magyarság önmagára, Európa pedig a magyarságra alkalmazhatott. (Pl. a 15. századtól kezdve a pápai udvar folyamatosan nevezi így a magyarokat.) Európa védőfala az ókor óta tehát északról délre és keletre fordult, a Kaukázusból a Kárpátokba tevődött át. Az ott lakók ezentúl magukra alkalmazhatták, mint az örmények a „kereszténység védőfala” elnevezést egészen a 20. századig, és a hozzá kapcsolódó hivatástudatot. Így látta mindezt Európa népeisége is egészen a 18. századig.

A toposz eredeti kiindulópontja a biblia. Ezekiel próféta könyve szerint Góg, Magóg fejedelme rátámad a „kerítetlen földre”, a „nyugvókra és bátorságban lakókra”, akik „mindannyian kőkerítés nélkül laknak, zárjok és kapujok nincs nekik” (Ezekiel 38, 11). A középkor keresztény kőfala és kapuja mondának ez a bibliai szöveg a talpköve. A Góg–Magóg-legenda azután visszaköszön az újszövetségi János Jelenéseiben is. A végidők utolsó csatáját vívó apokaliptikus népet jelenti.

A mohamedánok 7. századi nagy áttörése óta a kereszténység két alapvető megítélése váltakozott egymással. Mindkettőben benne rejlett egy viselkedési mód is az új jelenséggel szemben. Az egyik pogány népek-

kel szembeni térítési szándék volt, mely misszió addig nagy erőt adott a keresztény Európa terjeszkedésének. A másik egy apokaliptikus modell, mely az ószövetségi zsidó apokaliptika, Ezekiel, Dániel könyvei és főként az újszövetségi János-apokalipszis alapján építkezett, és az új ellenfelet az ott leírt bibliai ellenségnek próbálta megfeleltetni. Ez utóbbiak legfőbb érve az volt, hogy a mohamedanizmus, a krisztusi tanítástól elhajolt eretnek szekta, ezért nem téríthető, csak totális fegyveres harccal győzhető le. A mohamedánokat beazonosítják a végítélet Antikrisztus figurájával, aki a világot elcsábítja, erőszakkal megtöri, és beül az igaz tanító székébe. (Damaszkuszi Szent János írja le ezt elsőként a muszlimokról.)

A kaukázusi kapu. A keresztény Európa önazonosságának meghatározásához kezdetektől fogva felhasználta és továbbfejlesztette a zsidó apokaliptikát. A Republica Christiana egy külső és belső térre osztotta az ismert világot. Belül a keresztények, kívül az őket fenyegető idegen népek helyezkedtek el. A két teret egy ütközőzóna választotta el egymástól. A modellbe bedolgozta a Josephus Flaviustól induló, a középkorban divatos Pseudo Khallistenes Sándor regényében megjelenő, a Kaukázusban épített fal legendáját, amely Góg és Magóg népétől védte a középkori Európát. A szerző helyére Nagy Sándor egykori udvari történetírójának nevét hamisítják a jóslatok hitelességének igazolására.

A legenda szerint, amikor ezek a népek betörik a falat, és a végső, mindent eldöntő csatában legyőzetnek, akkor lesz vége a világnak, ugyanis megszűnik az idő, feloldódik a két ellentétes egység szembenállása, és elkezdődik az örök béke korszaka.

A másik szöveg, a *Jelenések* című a 7. században keletkezett, de Methodiosz negyedik századi mártír püspök szájába adja a szöveget, hogy hitelesítse azt. Itt tűnik fel először teljes szerepkörében a keresztény világcsászár alakja, aki az Antikrisztus népeivel harcol. A dolgot még érdekesebbé teszi számunkra, ha tudjuk, hogy a fentebb elemzett legenda első jövendölése szerint Nagy Sándornak a Kaukázusban Góg és Magóg népe ellen felállított kapuját 826 év múlva be fogják törni. (A szír legenda az évezredek barbár-római(bizánci)-perzsa határterületen, egy örmény kolostorban látott ilyenformán napvilágot.)

Az interpretátor tudta, hogy a szeleukida éra szerinti évszámítás kezdete a szíreknél Kr. e. 313 volt. Ha ehhez hozzáadnak 826 évet, akkor Kr. u. 515 jön ki. Ekkor a Kaukázuson keresztül tényleg be is törtek a hunok. A második jövendölés pedig arról szól, hogy a kapu mögé rekesztett 24 birodalom (hunok, perzsák, arabok stb.) egymás ellen támadnak, és az összecsapás után a maradékot a Római Birodalom fogja elpusztítani, amely a világ végéig fog fennállni, amikor is a hatalmat Krisztusnak adja át. A két jövendölés évszámát azután összeadták egyes interpretációk szerint, így a Nagy Sándor-legendát Pszeudo-Methodiosz hatása alatt megtoldották, és az 1455-ös évet kapták. A történeti mű az ősszüllők paradicsomból való kiűzetésével kezdődik, és a biblia, valamint az emberiség történetének nagy eseményei mentén osztja hét részre, hét ezerre az emberiségnek kiszabott földi létet.

Sokat foglalkozik a szír történelem fő alakjával: Nagy Sándorral. Pszeudo-Methodiosz kronológiájában 6000 évre teszi az emberiség történetét; Sárokpontjai: szír uralom a 3000. évtől, Krisztus születése: 5500, világvége a

6000. évben. A könyvben a hetedik évezred, a Messiás uralmának kezdete úgy indul, hogy az utolsó római (bizánci) császár azután legyőzi az izmaelitákat (a mohamedán arabokat). Ám ekkor megnyílnak Nagy Sándor kapui, és onnan elősereglenek észak népei, akiket az angyali seregek egyik vezére semmisít meg Joppe síkján. Ezután 10 és fél évig uralkodik Jeruzsálemben, majd királyságát átadja Istennek a Golgotán (pajzsát vagy koronáját a kereszt, azaz a bűnbeesés fájára akasztja), lelkét visszaadja teremtőjének, és a kereszt az égbe emelkedik.

A történet helyszíne tehát kettős. Az egyik Jeruzsálem városa, a Golgota, ahol a világ tengelye (axis mundi), Krisztus keresztje és ahol a világcsászár trónja áll. Itt végzik majd ki az olajfák hegyén az Antikrisztust is. A másik pedig a paradicsom, ahonnan a nagy folyók erednek, az örmény hegyek, az ismert világ peremén túli terület és a félelmetes hegyi ország, ahol a hegyen túli népek élnek. Az apokaliptikus modellt Európában tehát az iszlámmal szemben a fenti két szír apokalipszise alapján dolgozták ki. A kiépülő európai identitás tér- és időszemlélete egész a 18. századig erre a modellre épült.

A végső csata és Hunyadi János. A szöveget elemző kutató, Kmoskó Mihály számításai szerint tehát az összefüggés értelmében a harmadik jövendülésben említett 940 évet a második jövendülés 825 esztendejéhez kell hozzáadnunk, mely esetben az eredmény 1455. Konstantinápoly 1453-ban esett el a kereszténység hatalmas rémületére, ugyanakkor Hunyadi 1456-ban Nándorfehérvárnál megfutamította a szultánt. A győzelem híre keletre is eljutott, és a keleti keresztények között azt a reményt

ébresztette, hogy Jankó király, ahogy a törökök Hunyadi Jánost nevezték, az iszlámra halálos csapást mér.

A bizánci görög menekültek és az általuk befolyásolt európai humanisták azután a Hunyadiakban látták a görög-antik világ aranykorának visszaállítási lehetőségét. (Bizánc ostroma közben a védők a távolból az utolsó éjszakán a mindent eldöntő roham előtt Hunyadi tábornökeit vélték a távolból felfedezni. Az ostrom idején született egy vers, mely őt állította a görögök megmentője posztjára. Hunyadi János helyére azután fia, Mátyás fog kerülni. Egy időre a humanista világ, aki általában gazdag uralkodó különféle megbízásaiból tartja fenn magát, egyértelműen a magyar király mögé sorakozik fel a 15. század második felére.)

Magyarországon már korán rájöttek, hogy a keresztény–mohamedán ütközőzóna háborúi más jellegűek, mint Európa nyugati részeinek dinasztikus összecsapásai. Az ezekben a zónákban lezajló ütközetek ideologikus jellegüknél fogva pusztítóbbak voltak a polgári lakosságra, ugyanakkor egy kulturális transzfert adó kontaktusként is funkcionáltak. A 15. századi hadjáratok az érveket még a középkorból szedték, de kialakulóban volt már egy új ideológia is.

A humanista Melanchthon erről még száz év múltán is tudhatott, a bűvös számot 1455-ösre kombinálta, és beépítette a reformáció történeti szemléletének kialakítása során saját apokaliptikus keresztény világképébe. Nem véletlen nála a Hunyadi-kultusz és az a Német-római Császárság (Heilige Römisches Reich Deutscher Nation) mellett a magyar nép üdvtörténeti szerepének hangoztatása műveiben. A Pszeudo-Methodiosz latin kiadása Kölnben jelent meg először

a 15. században. Ez azért is érdekes, mert egy prognosztikon a 15. században ide jósolta a világvégi nagy csatát. A kölni csata ismert mind az európai, mind a török hagyományban. A szerző, Lichtenberg a törökben látta a gonosz megjelenését. A törökben, aki 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt, aki ellen Hunyadi harcolt. Ezt a gondolatot – mely szerint a keresztény és iszlám seregek közötti végső és döntő összecsapás Köln városa mellett fog lezajlani –, mint láttuk, először Johannes Lichtenberger fogalmazta meg még 1448-ban, igazi hatását csak a 16. században fejthette ki, amikor a török közvetlen veszélyt jelentett a birodalomnak. Bár maga a jóslat csak egy szűk értelmiségi réteg számára volt ismert (főképp a reformátorokra – Luther, Paracelsus, Melanchthon stb. – gyakorolt nagy hatást ez az apokaliptikus jóslat), rajtuk keresztül jelentősen befolyásolta a közhangulatot.

A Hunyadi-kultusz az erdélyi hagyomány és identitástudat alapelemévé vált. Magának a Hunyadi-koporsónak már a 16. század harmincas éveiben kultuszt alakít ki a gyulafehérvári püspök, és mindehhez alig egy generáció múltán már dunántúli protestánsok is kötődnek. A Mátyás-hagyomány pedig mind a köznép, mind a magyar nemesség nemzeti identitásának alapelemévé vált már a 17. században, majd a kulturális emlékezet egyik fő pillérévé a 18–19. századra.

Ady Endre, az erdélyi örmény rokonsággal is rendelkező költő a huszadik század elején tanulmányunk elemzett fő történetét, a Nagy Sándor-legendát így idézi a nyugatról jövő modernizációt hirdető programversében (magyar, mi több, erdélyi származására utal azzal, hogy magát hunnak, de legalábbis a Kaukázuson túli legendás népnek sorolja be).

Góg és Magóg fia vagyok én,
Hiába döngetek kaput, falat
S mégis megkérdem tőletek:
Szabad-e sírni a Kárpátok alatt?

Verecke híres útján jöttem én,
Fülembé még ősmagyar dal rivall,
Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknek új dalaival?

Az égtájak azonban megfordultak: a 7–8. században a művelt világra, Európára már nem észak népei voltak veszélyesek, hanem kelet és dél támadta (avarok, arabok, magyarok, mongolok váltak az utolsó ítélet népévé). Bizánc 1453-as eleste után pedig egyértelműen a mohamedán török (oszmán) hatalom lett a végítélet fenyegető népe szemükben. Az első és a hetedik század közötti időszakban Josephus Flavius és Pszeudo-Methodiosz lejegyzett népei még a Kaukázuson keresztül özönlöttek el a Római Birodalom ázsiai és európai gazdag tartományait, ahol Perzsia felé is Örményország volt a határtartomány, és a határvédő nép is ők voltak. Maga a Nagy Sándor-legendá kaukázusi kapuja is ennek a határnak a mitizált története. A további ezer évben a határ ide, a Kárpátok keleti részéhez tevődött át, valamint a Magyar Királyságot délről elkerítő nagy folyókhoz, és maradt itt mintegy félezer évig, majd a török kiűzése után ismét ide költözött vissza, egészen Ady Endre koráig. A határvédő nép pedig éppen az az önazonosságukat a hunokra visszavezető székely nép lett, amely hunokat a 4–5. század írói Góg és Magóg népei közé sorolták. Az Ady-vers feszültségét és ötletét éppen ez az ellentét adja, hogy ő mint az egykori döngetője Nagy Sándor kaukázusi kapujának és védfalának, most a Kárpátokon belül-

ről áll védő pozícióban, várva a külső támadásra.

A valamikori védő nép, az örmények szétszórattatásuk után Perzsia és Törökország határterületén nagyon hasonló helyzetben maradtak, mint a Magyar Királyság három részre esett tartományai. Vándorló kereskedő, iparos diaszpórái a 17. században könnyen találtak érzelmi előképet a beilleszkedésre. Az Északi-Kárpátok gyergyó-széki területein a határsze-

rep sem állt tőlük távol. A 18. században a katolikus egyházzal való uniójuk után beolvadtak a székely határőrök társadalmába, akik magukat hun eredetűeknek vallották. A magyar szabadságküzdelmek számos bátor és kiválóan képzett katonatisztjét, tábormokát adták az örmények. A Kaukázus és a Kárpátok így játszanak bele örmény-magyar önzonosságunkba és a rólunk alkotott nemzetképbe.

Ismeretlen szerző

Kanció a Szent Istenszüllőhöz

Tömjénfához illó vagy,
Édesízű gyümölcs vagy,
Jó gyümölcsöt hozó vagy:
Istenszüllő, bűnöm nagy.

Földanyagú szeráf vagy,
Földi hitves, mennyben vagy,
Istent testben szüllő vagy:
Istenszüllő, bűnöm nagy.

Te bőséges forrás vagy,
Szomjazóknak ital vagy,
Bűnöst engesztelő vagy:
Istenszüllő, bűnöm nagy.

Fényességes templom vagy,
Aranyfalú oltár vagy,
Te értékes gyöngyszem vagy:
Istenszüllő, bűnöm nagy.

Szeráfoktól áldva vagy,
Keruboktól zengve vagy,
Közbenjárónk s remény vagy:
Istenszüllő, bűnöm nagy.

Zsigmond Benedek fordítása

Diramerján Artin
Nagyapámhoz

Bennünk temetőkert az emlékezet.
Sok év múlva a halál hangtalan:
nem hallatszik a sírás, alig látszik a kereszt,
s az öregek is mind alszanak.

A történelmet számon kérni?
Azt nem lehet.
Ők sem tudták a gyilkosok kezéből
kicsavarni a késeket.

Csak fényképről ismertem nagyapát.
Nem élt már, mikor megszülettem.
Nevemben nevét hagyta rám,
s végigélte a poklot helyettem.

Nekem nem mesélhette el soha: a kurd pikák hogy szúrták át a húst,
s milyen volt a Vantól Cipruson át Palesztináig az út.

Milyen volt nappal tömegsírokba bújni
a mészárló lovascsapatok elől?
S mikor a hold homloka vérlázba gyúlt ki,
ki volt, ki anyánkba lőtt.

S milyen volt elengedni azt az édes, elmúló kezét,
amely az utolsó percig imára zárva csak érte reszketett?

Nagyapa! Hallasz? Az unokád vagyok.
Egy másik országban, másik korban,
de bennem sírnak tovább az ártatlanok,
s te már csak aludj, s pihenj nyugodtan.

Titkos temető

A felejtés újra gyászol, mert az emlékek újra öltek: már tömegsír bennünk a hallgatás, s a régi szók élő halottak benne: a kimondás kulcsát már nem bitorlom... A kimondás kulcsa másé, s gúnyos leszel, ha újra látod, hogy sorvaszt csonkig a szándék: titkainkért.

Aszfaltvirágok

Szürkék és mosolytalanok errefelé az aszfaltvirágok.

A járda síkjába szorítottan járnak és kelnek árnyaink.

Ez életünk megkapó rajz-mesefilmje, ahogy a fény azt megírja, s elképzeli.

Sosem lehetne másképp: csak mindig úgy, ahogy ő akarja, mindig csak úgy.

Tulajdonképpen oly mindegy is ez.
Hisz ki törődik az árnyainkkal.

Benedek Katalin

Élő magyarörmény művészet

Ha az ember már viszonylag kicsi gyermekkorában azt hallja, hogy „Hollósy Simon örmény volt”, vagy azt, hogy „mennyit gyötörték a törökök az örményeket”, akkor ezzel belé is ültetik azt a tudatot, hogy valami köze van hozzájuk, a régiekhez (vagy nem is olyan régiekhez). Ha ez idővel konkrétumokkal is gazdagodik – legyenek azok általános, országos, nemzeti, vagy egyedi, családi tények –, akkor máris megszületik az a készség, amely ott szunnyad a lélek mélyén. S vagy előbb, vagy utóbb, vagy tudatosan, vagy csak részben, esetleg tudattalanul, előtör. Festményben, rézkarcban, díszletben, csipkében, fotóban... A magyarörmény népesség számát tekintve jóval nagyobb arányban, mint bármelyik más, magyarországi nemzetiség esetében. Talán csak éppen egy kicsit másféle ez a készség... de nemzedékeken át mégis nagy számban tör elő belőlük a tehetség.

Igen jó példa erre a régi erdélyi – és jobbára magyarörmény kézen lévő – fotográfus-műtermek egész sora (Szamosújvárott, Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvezén, Kézdivásárhelyen, Erzsébetvároson és Kolozsvárott). Az alig egy-két évtized alatt megszülető új ipar – mert az első, kezdeti időszakban a fotográfiát talán még nem ildomos művészetnek titulálnunk –, valamint a politikailag, gazdaságilag már polgárosult erdélyi örménység találkozásának, a magyarörmények újabb lendületének, a hazai szokásvilágba és művészetekbe való beemelkedésének vagyunk ugyanis tanúi.

A fotókon látható, hogy a magyar műtermek szokásvilágához hasonló, a kor szokásaihoz illeszkedő környezetet teremtettek, hiszen a piacról éltek, mégis valami „plusz”, valami sajátos, a legkevésbé sem technikai ódonosság van a felvételekben: inkább csak a környezet, az ábrázolt személyek magatartása az, ami ódon. Nem véletlenül különbözik egy budapesti vagy soproni műterem felvételeitől egy brassói vagy csíkszépvezéi. Netán ez valóban csak a tárgy, az ábrázolt személyek mássága volna? Elképzelhető, megérthető...

A képzőművészek között vannak „egyedi” alkotók és alkotó, „bokrok” – ez alatt azt értem, hogy ki egyedülként vált képzőművésszé, érdemben képzőművészettel foglalkozóvá az adott családból, ki pedig szinte családi örökségként hozta magával a készséget, a tehetséget.

Magyarörmény képzőművészekről (örmény eredetű magyar művészekről) beszélhetünk tehát... valamelyest a művészetükben megtalálható másféleséget is igyekszem kiemelni. Azt, ami néha alig észrevehetően, máskor igencsak szembetűnően megkülönbözteti őket más magyar művészekről. Hogyan, miként hatnak például régebbi, netán ősi motívumok? Valamelyest másként lát-e a képzőművész, a textiles, a fotós, ha örmény származású? Miként működik, hogyan mutatkozhat meg egyáltalán az az érzés, hogy „örmény származású vagyok”?

Lényeges tehát, hogy hány magyarörmény alkotó járult hozzá ahhoz, ami a magyarörmény tudatú emberek önértékeléséhez tartozik; felkutatni, és egybe-

gyűjtve őket, szakmailag értékelni teljesítményüket. Vannak köztük autonóm, méltán nagynevű művészek. De mindeniküknek része volt – és van – abban, hogy a magyar kultúra irányát, fejlődését befolyásolták, sőt, olykor meghatározták.

Lászlóffy Aladár, nemrég elhunyt örménymagyar, Kossuth-díjas költőnk szép soraival szólva:

*Ani felől Szépvíz felett
szivárványozzák az eget.*

*Menekülők, nem nomádok
találtak itt új országot.*

*Örmény-Erdély ez a fázós
rég elveszett Kaukázus.*

(Részletek az Örmény-Erdély című verséből)

Ezzel az idézettel zárva ajánlom figyelmükbe rövid összefoglalómat.

(Albumbevezető bekezdések – rövidített változat)

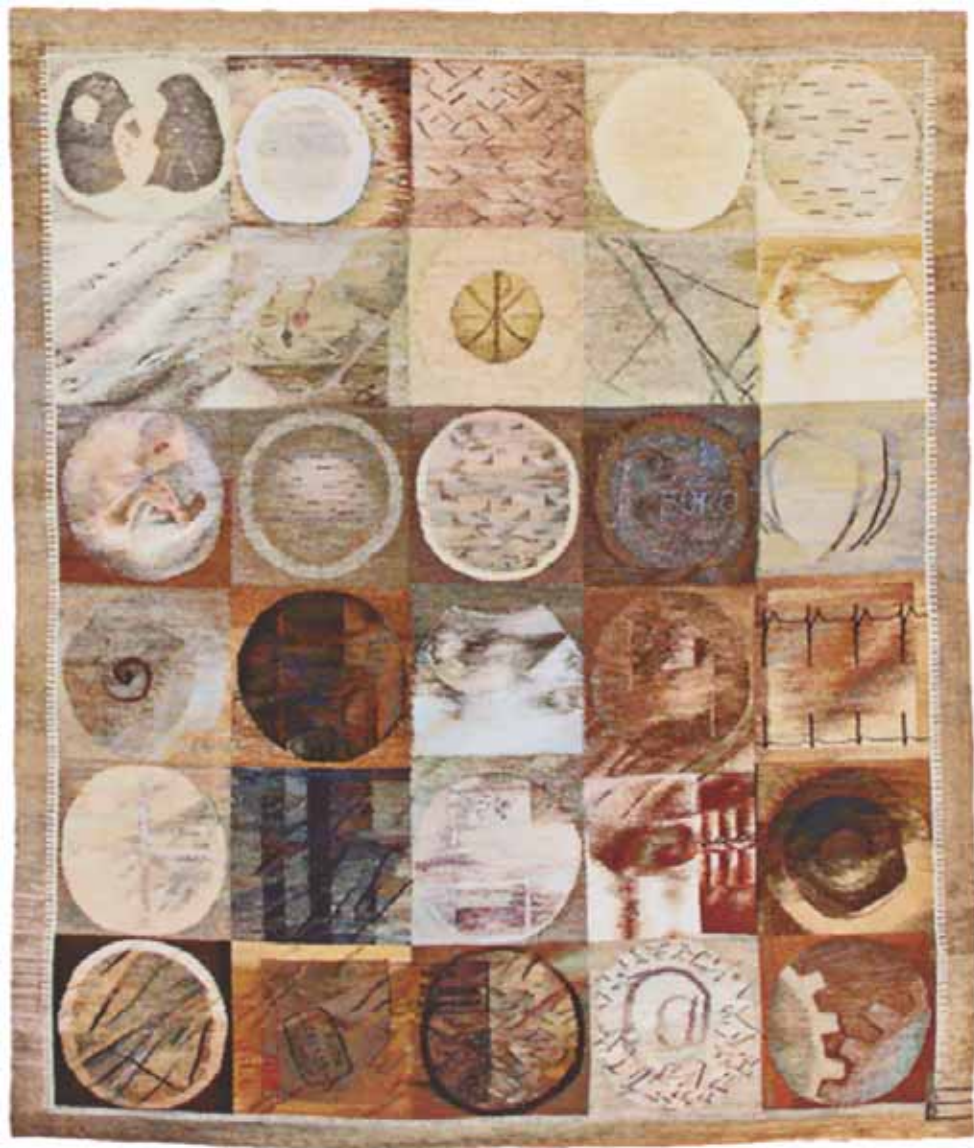
Nahapet Kucsak

(XV. század)

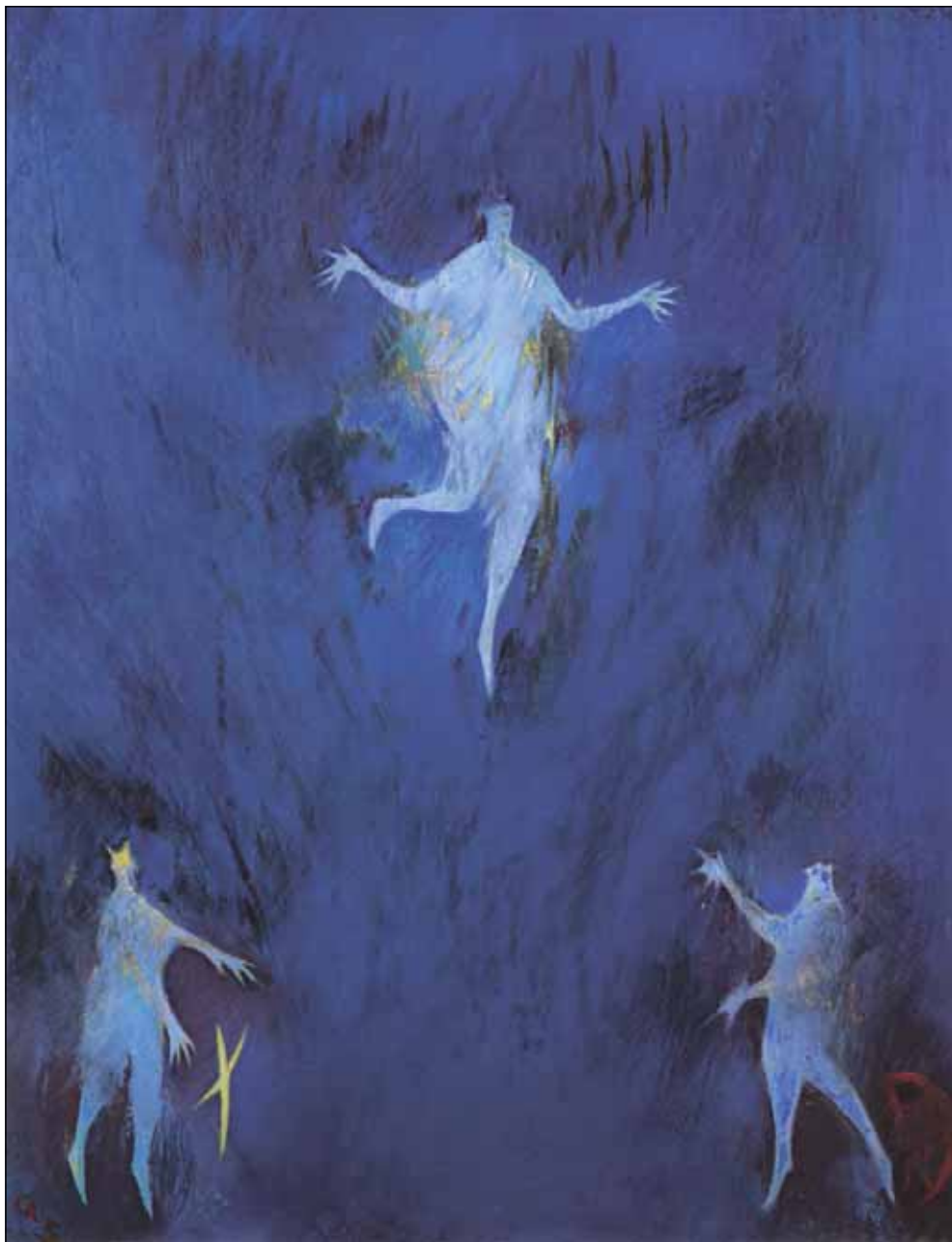
Szólék, mily gyönyörű vagy

Szólék: „Mily gyönyörű vagy!”
 Szóla nekem: „Az Úr adá!”
 Szólalék: „Egy csókot adj!”
 Szól: „Csókomnak ára van ám!”
 Szólék: „Csókod ára nagy?”
 Imígy szóla: „Lelked az ár!”
 „Lelkem lelked akarja,
 Nemet nem szól, néked adám.
 Félek, szemem ne akard,
 Aztán mivel néztek reád?
 Hét meg hat szem kellene,
 Hét meg hat vagy negyvenhat is,
 Eggyel világot nézem,
 Összes többi reád tekint.”

Zsigmond Benedek fordítása

BALOGH EDIT
INNEN ÉS TÚL

IFJ. GAJZÁGÓ SÁNDOR
JÉZUS SZÍNEVÁLTOZÁSA

JANKOVICS MARCELL
A FORTÉLYOS ÖREG

SZERVÁTIUSZ TIBOR
BARTÓK

JUVIÁN GYÖRGY
KOMPOZÍCIÓS ÖNARCKÉP

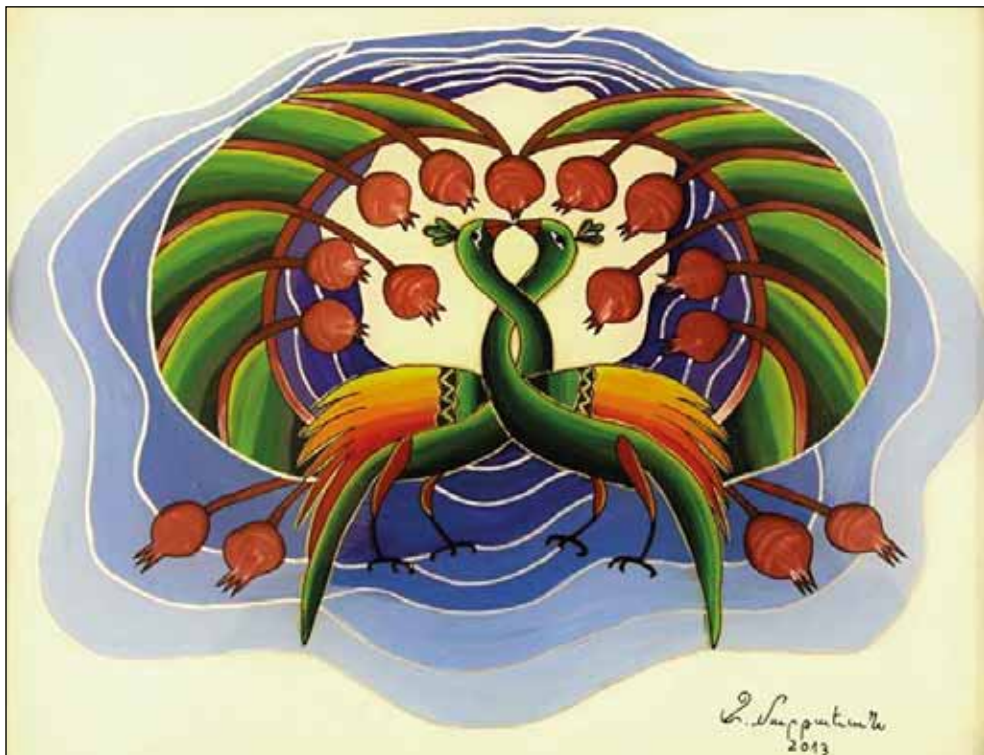
KACSONH CECÍLIA
SZENT GYÖRGY

LÁZÁR IMOLA
 ÖRMÉNY BIBLIA (ZOMÁNC)

VILÁGOSÍTÓ SZENT GERGELY MEGKERESZTELI TRDAT KIRÁLYT
(A SZENT KÍNZTÁSÁNAK JELENETEIVEL), A SZAMOSÚJVÁRI ÖRMÉNY
NAGYTEMPLOM EGYHÁZMŰVÉSZETI GYŰJTEMÉNYE

ERMONE-ZABEL MARTAIAN | BÚSÉG

ANGYALI ÜDVÖZLET

SZENT GYÖRGY

Ermone-Zabel Martaian

Egy romániai örmény művész Magyarországon

Az utcán gyakran felkapják a fejüket a járókelők, amikor barátaimmal vagy ismerőseimmel egy ritkán hallható nyelven beszélek. És zavarba ejtő, vicces helyzetekkel találom magam szembe a mindennapokban a boltban, az orvosi rendelőben vagy a karácsonyi vásár kirakatai előtt, amikor angolul, de volt rá példa, hogy spanyolul, olaszul, franciául, vagy már számomra is ismeretlen nyelven szóltak hozzám, adott esetben, amikor a nevem hangosan betűzni kezdik, előre tudom, hogy rólam van szó. És ki, vagy pontosabban, mi okozza mindezt? A származásom! Nyilván nem vagyok egyedül ebben a helyzetben, hiszen a 21. század globalizált világában a mozgásterünk rettenetesen kibővült, a sebesség pedig, persze nem a szó szoros értelmében, csökkentette a távolságokat, mindenki azt a helyet választhatja otthonának, ahol jól érzi magát.... ritkább esetben, ahová a sors kényszerítette. Rám, de a családomra is, és most a felmenőimre gondolok, mindkét eset érvényes, annyi különbséggel, hogy mindannyian ott, ahová a sors kényszerített, megtanultunk élni, jól érezni magunkat. És így kezdődik a történetem, egy a sok millió, nem az anyaországában élő örmény története közül. Azt mondják, minden diaszpórában élő örmény családnak a múltja egy drámai regénybe illő történet, és az, aki el tudta mesélni, mint az én dédnagyszüleim, nagyszüleim, a szerencsések közé tartoztak, hiszen ez azt bizonyítja, hogy túléltek a törökök által végrehajtott és évekig tartó népiirtás borzalmait.

Miután többévi menekülés után, hol Szíriába, hol vissza Törökországba, mindent elvesztettek, és dédnagyanyám Isztambulban elhunyt, a múlt század húszas éveinek elején a dédnagyapám négy gyerekkel hajóra szállt és Romániába menekült, első körben Kolozsvárra, de a célállomás Szamosújvár, az 1700-ban alapított, de akkorra már részben elmagyarosodott örmény város volt. Évek múltán, a nagyapám egy másik örmény menekült családban lelt jóvendőbeli feleségére, a nagymamára. A szőnyegszövés, az örmények ősi foglalkozása igen jó megélhetést biztosított a nagyszüleimnek és két fiuknak (a fiatalabbik az apám), hiszen a nagyapám szőnyegszövőmester lett. Ő üzletember és kereskedő, aki becsületéről volt híres, az általa készített szőnyegek pedig az országban és külföldön egyaránt kelendőek voltak. A nagymamám pedig egy igen figyelemfelkeltő jelenség volt, aki mindig rendkívül elegáns, drága szövetruhákban és turbánnal a fején, az igazi keleti hagyományokhoz híven élte mindennapjait. Természetesen az élet itt sem volt zökkenőmentes, hiszen bekövetkezett a kommunista rendszer, az államosítás és ennek velejárói, de messze nem közelítették meg a korábban megélt borzalmakat. És mindig talpon maradtak. Sikerült beilleszkedniük egy új társadalomba, új kultúrába, megtanultak az eddig ismert négy nyelven kívül még magyarul és románul. Felnevelték gyerekeiket, és ahogy a nagyszülőktől megszokott, sokat

foglalkoztak az unokákkal is. Úgy én, mint a bátyám, segítségükkel sajátítottuk el nagy részben az örmény nyelv alapjait. Ezt megnehezítette az a tény, hogy egy olyan országban éltünk, ahol az asszimiláció tökélyre volt fejlesztve. A nyelvtanulás fejlesztése csak önszorgalom és kapcsolatok révén válhatott lehetővé. Több alkalommal sikerült kijutnom egy az olaszországi Velencében szervezett háromhetes nyári tanfolyamra, ahol adományokból létrehozott iskola keretein belül lelkes tanárok, és kiemelkedően Lévon Zékían atya szervezésében próbálják megakadályozni, vagy legalábbis késleltetni, a nyugati örmény nyelv és kultúra kihalását.

Amikor elkezdtem festeni, még nem tudtam, hogy a munkám is ennek az örmény kultúrának csekély része lehet. Kezdetben ortodox ikonokat festettem, de úgy éreztem, ez nem teljesít ki. Ezért ötvöztem a Kelet-Európában igen gyakran alkalmazott üvegfestés technikáját a csodálatos örmény miniatúrák világával, és e csodálatos színvilággal rendelkező, és már az 5. századtól kezdve papiruszra vagy bőrre festett műalkotások reneszánszukat élhetik az én üveglapjaimon. Sokáig kerestem a választ arra, hogy mi is készített a festésre, vagy egyáltalán bármilyen művészi foglalatosságra. És a válasz mindig ott volt, bennem volt. Szeretném azt hinni, hogy folytatom a nagyapám művészi munkáját. Ő elsősre kaotikus színekavalkádnak tűnő rajzból csodálatos szőnyegmintákat hozott létre, én pedig az üveg hátlapját festem, s a nagy maszatból az üveglap megfordítása után egy gyönyörű kép tárul elém. A szőnyeg és az örmény miniatúra egy kultúrák közti kirándulásra hív, van úgy, hogy mindkettő művészi alkotásnak számít, de ugyanakkor ha imaszőnyegről, illetve ikonról beszélünk, kegytárgyként tekinthetünk rájuk. Arról nem is beszélve, hogy míg a szőnyeg a testi meleget hivatott biztosítani, egy kép látványa a lelki melegség túlcserélésére is képes lehet. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az emberektől kapott visszajelzések, a kiállításaimon a munkáim látványa kiváltotta reakciók, a biztatások. Kötelességemnek érzem, hogy ebben az országban, ahol igen ritkán hallani örmény szót, igen keveset tudnak az örményekről, kultúrájukról, vagy egyáltalán az örménységről, minden tőlem telhető megtegyek e helyzet javulásáért. Ezért indítottam egy festőtanfolyamot, ahol kortól, nemtől, nemzetiségtől függetlenül egy cseppnyi örmény kultúrával fűszerezve tölthetünk el pár kellemes órát a tanítványaimmal.

Minden nehézség ellenére meg vagyok róla győződve, hogy egy új élet egy új országba új lehetőséget jelent arra, hogy megmutathassuk, mi, örmények, hogy miben vagyunk mások, hogy egy kis keleti fűszert szórjunk a befogadó ország lakóinak életébe, és ugyanakkor kihívás, hogy anélkül illeszkedjünk be egy új kultúrába, hogy sérülne a miénk. Mert büszkék vagyunk a múltunkra, az Ararát hegyünkre, a finom konyhánkra meg oly sok mindenre, és végül, de nem utolsósorban azokra a művészi alkotásokra, melyeket évszázadokon át kolostorok és iskolák százaiban készítettek az utókor részére, és melyek az örmény kultúrában igen jelentős szerepet tölthettek be: az örmény miniatúrákra.

Még akkor is, ha a munkáimat nem annyira ikonnak, mint egyszerű műalkotásoknak tekintem, ezeknek elkészítésével arra szeretném felhívni a szemlélő figyelmét, hogy a vallás az örmények életének ma is lényeges eleme, és sosem szabad elfelednünk, hogy az örmények léptek be elsőként a kereszténység kapuján.

Pál Emese

Világosító Szent Gergely kínzásai egy szamosújvári oltárképen

A kereszténység felvétele az örmény történelem legfontosabb fordulataként értékelhető. Ennek időpontját a történeti hagyomány 301-re teszi, a modern történettudomány több dátumot is javasol 219-től 314-ig, 315-ig. A téma elismert kutatója, Bogos Levon Zekhian szerint a 314–315-ös dátum a legvalószínűbb, ezt a relatív kései időpontot azonban az örmények, még a történészek is, nehezen fogadják el, hisz így csorbul identitásuk egyik legfontosabb eleme, miszerint ők voltak az első keresztény állam a történelemben. A 314–315-ös időpont ellen tiltakozók nem vesznek figyelembe két tényezőt: először, hogy az edesszai keresztény királyság inkább egy városállam volt, másodsor pedig azt, hogy bár Nagy Konstantin 313-ban kiadta a milánói ediktumot, az még nem tette a Római Birodalmat keresztény állammá, csupán szabad vallásgyakorlást engedett a keresztényeknek. A 301-es dátumot inkább Világosító Szent Gergely térítő tevékenységének kezdeteként kell értékelnünk, aki a király és udvartartásának megtérítése után az örmények első hivatalos egyházi vezetője, katolikosza lett. Na de ki is volt ez a Világosító Szent Gergely, aki képes volt ilyen mértékű fordulatot elindítani?

Világosító Szent Gergely (örményül: Szurb Grigor Luszarovich) a III. század közepe táján született Vagharshapatban. Életének valós részleteit nehéz különválasztani a róla szóló, különböző változatokban fennmaradt legendáktól. Örményország kereszténnyé válását és Szent Gergely munkásságát Agathangelosz 491 körül keletkezett írása mutatja be elsőként, ezt követik a későbbi életrajzok is. Agathangelosz műve a hagiográfia műfajába sorolható, s mint ilyen, célja nem a valós események dokumentálása, hanem sokkal inkább a hitben való megerősödés elősegítése. Historiájában a műfaj több tipikus eleme megtalálható, példaként említhetjük, hogy saját magát az események kortársaként, sőt szemtanújaként állítja be, így biztosítva a leírtak hitelességét. Más szentéletrajzokhoz hasonlóan, részletekbe menően írja le a Gergely által kiállt szenvedéseket és a kínzások közben mondott imákat, prédikációkat.

Agathangelosz szerint Gergely pártus fejedelmi családban született a III. század közepén. Atyja, Anak fejedelem meggyilkolja Örményország uralkodóját, I. Khosrovot, ennek büntetéseként megölik, és családját is kiirtják. A csecsemő Szent Gergelyt dajkája a kappadokiai Caesareába menekíti, és keresztényként neveli fel. Szent Gergely 286-ban főtisztként harcol a perzsák ellen abban a seregben, mely Trdat herceget, a meggyilkolt Khoszrov király fiát az örmény trónra segíti. A legenda szerint a győzelem után Gergely a király parancsának ellenszegülve nem volt hajlandó megtagadni keresztény hitét, ezért Trdat több

ízben megkínóztatta, és egy mély verembe dobatta, ahol 14 évet töltött. Időközben a király Isten büntetéseként vadkanná változott. Nővérének tanácsára Gergelyhez folyamodott gyógyulásért, aki meggyőzte a királyt, hogy térjen meg a keresztények istenéhez. III. Trdat ezt követően a kereszténységet államvallásá tette. Gergelyt a Cesareában székelő Leontius püspök szentelte püspökké.

Világosító Szent Gergely tehát az örmény történelem és egyház különösen fontos figurája, kultusza az örménység önkifejeződésének egyik eszköze volt mindig is. Ennek köszönhetően Erdélyben is számos ábrázolása ismert örmény katolikus (Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós, Szépvíz) és római katolikus templomokban is (Dés, ferences templom; Nagyszeben, ferences templom; Székelyudvarhely, ferences templom; Fogaras, ferences templom; Apanagyfalu, római katolikus templom; Maroshévíz, római katolikus templom). A szamosújvári (Armenopolis, Gherla, RO) örmény katolikus plébániatemplom gyűjteményében található a szent ábrázolásának egy különleges típusa, melyen a fő jelenetet övező narratív keretben Világosító Szent Gergelynek Agathangelosz által leírt kízásait látjuk (l. a színes melléklet 7. oldalán).

A szamosújvári festmény középmezéjében a keresztelés-jelenet látható a szokásos megfogalmazásban. A díszes egyházi öltözékben, kezében kettős kereszttel ábrázolt Világosító Gergely alakja a kompozíció majdnem teljes magasságát és szélességét kitölti, ezáltal sokkal hangsúlyosabbá válik, mint az előtte térdelő királyi család. Az ifjú, szakállas alakként ábrázolt Trdat vörös köpenyt visel, fejét meghajtva alázatosan járul a keresztséghez, keleties, turbánhoz hasonló koronája a lába előtt látható. Háta mögött egy koronás női alak – minden bizonnyal a felesége – tűnik fel, szintén térdelő helyzetben. A festő az ország főembereinek sokaságát kissé elnagyolva ábrázolta, mindössze két fej vehető ki a királynő háta mögött, s nem fordított túlságosan nagy figyelmet a háttérre sem, a szokásos tájképi vagy épületeket megjelenítő háttér helyett csak sima felület látható.

A szent kízásait magában foglaló 14 medalion adja a kép érdekességét, a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom északi mellékoltárképén kívül Világosító Gergely 13 erdélyi oltárképe közül csak a tárgyalt szamosújvári festményen jelennek meg. Az egyes jeleneteket a legenda Lukácsi Kristóf által közzétett, Aghatangelosz Historiájára támaszkodó változata alapján fogjuk bemutatni.

A legenda szerint az Anahit istennőnek áldozatot bemutató király észrevette, hogy leghívebb szolgája, Gergely tartózkodik áldozni az istennőnek. Miután Gergely többszöri felszólítás ellenére sem engedelmeskedett, a király elrendelte, hogy kízásoknak vessék alá, ezek közül a legtöbbet ő maga találta ki. A bal felső sarok medalionjában a király „a hős vértanú lábujjait pálcák közé szorítottatta, annyira, hogy a vér bőven folyt körmei alól”. A képen két turbános alak a szent lábaira erősíti a faszerkezetet, miközben a feje körül dicsfényvel ábrázolt Gergely kezeit az ég felé tárva szüntelenül imádkozik. Az alatta levő medalionban a szent lábába vasszegeket vertek, és így vonszolva járnak kényszerítették. A következő jelenet az egyik „legötletesebb” kízást ábrázolja: a király „egy bőrszakot megtöltetett hamuval, és azt fejére huzatván nyakához köttette, hogy a hamú finomabb részei lélekzés által felszívva zavarják meg agyát és eszét, s ezen állapotban hagyta a szentet hat egész napig”. A meda-

lionban Gergely egy fekete bőrsákkal a fején látható, a király karosszékekben ülve szemléli a kínzás hatásait. A negyedik jeleneten Gergely lábától felfüggesztve látható, amint egy katona forró vízzel erőszakos beöntést végez rajta. A következő medalionban a szétfeszített kezekkel és lábakkal farudakhoz kötözött szent húsát „vaskörmökkel szagattja” két turbános katona, ennek hátterében rácsok láthatóak. A király látva, hogy semmilyen kínzás nem tudja megtörni Gergely akaratát, tövisekre fektette, melyek testébe szúródtak. Ebben a medalionban ismét megjelenik a király, akit egységesen koronával és jogarral ábrázolnak. A következő jelenet a legenda azon passzusát jeleníti meg, mely szerint „a szentnek lábaira csizma alakú, belül szegekkel ellátott, térdig érő vas-csőket huzatott, és azokat keményen ráverette lábszáraira; végül azoknál fogva a szabad ég alatt felfüggesztette”. A képen a fához függesztett szent előtt egy bajuszos, turbános katona ujjával a távolba mutat. Az alsó regiszter harmadik medalionjában tűz fölött üstben ólmot olvasztanak, és azt Szent Gergely testére öntik. A legenda szerint a szájába is ólmot öntöttek, mégsem halt meg, sőt a kínzás után érthetően tudott beszélni.

A következő medalionban a kínzások végkifejletét és Gergely szabadulásának kulcsát ábrázolták. Trdat Gergely bebörtönzése után kegyetlenül kivégeztetett 37 keresztény szüzet, akik a Római Birodalom keresztényüldözései elől Örményországba menekültek, köztük Szent Hripszimét és Szent Gajanét, akik az örmény egyház első szentjeivé váltak. A legenda szerint a szüzek halála után a királyt lelkiismeret-furdalás kínozza, és búskomorságba esett. Udvari emberei felvidítésére vadászatot rendeztek, de „alig érnek ki a városból, a királyt a gonoszlélek megszállja, kocsijából leugrik, örülségében ruháját és fogaival saját húsát szagattja, végre kivetkező az emberi képből és alakból, legundokabb négy lábú állattá, vaddisznóvá változott”. Ugyancsak vaddisznóvá változtak az ország főemberei, és a Szent Gergely kínzásában és a szüzek kivégzésében részt vevő katonák is. A helyzet megoldását a király nővére segítette elő, aki egy angyal sugallatára kihozatta Gergelyt a mély veremből, mert csak ő képes meggyógyítani a vaddisznóvá változott főembereket. A szent első fohászára „visszanyerte a király emberi eszméletét és értelmét”, azonban ha távozni kívánt Gergely közeléből, újrakezdődtek a gyötrelmei. Ezért a szent 65 napig prédikált a népnek, böjtöltette és sanyargatta őket. A 65 nap eltelte után kápolnák építésébe kezdtek a szűz vértanúk tiszteletére. A király is részt akart venni az építkezésben, így Gergely imájának köszönhetően végre teljesen visszanyerte emberi alakját.

A legenda szerint ez az eseménysorozat járult hozzá a király és az örmény nép megtéréséhez. Az oltárkép festője a király „betegségét” és megtérését egyetlen medalionban próbálta ábrázolni, oly módon, hogy az ég felé mutató Szent Gergely mellett a király egyszerre van jelen vaddisznóként és emberként. Tehát azt a pillanatot látjuk, mikor már visszanyerte emberi értelmét, de nem válhatott teljesen emberré, még Gergely tanításaira volt szükség. Erre utal a szent mozdulata, ahogy beavatja az isteni dolgokba. Egy másik értelmezési lehetőség szerint azt a pillanatot látjuk, amint vaddisznóból újra emberré változik. A király egy időben vaddisznóként és emberként való ábrázolása egy bevett ikonográfiai panel, mely egy 1569-es és egy 1678-as miniatúrán is hasonló módon jelenik meg. Francesco Francanzano a nápolyi San Gregorio Armeno

templom számára festett olajképén a királyt az állati és emberi összevonásával vaddisznófejjel és emberi testtel jelenítette meg.

A festmény jobb oldali regiszterének ötödik medalionja jeleníti meg azt az eseményt, mikor bevetik Gergelyt „azon mély verembe, melybe a halálra ítélt gonosztevők vettek”. A verem tele volt kígyókkal, viperákkal és más ragadozó állatokkal, akik azonnal megették a bedobott rabot. Szent Gergelyt azonban nem bántották, így 14 évig sértetlenül élt börtönében, egy keresztény asszony pedig élelmet vitt neki. A következő jelenetnél visszaugrunk a legenda elejére, ugyanis azt látjuk, amint a király Szent Gergely ellenállásától felháborodva zabolát tétetett a szájába. Az összekötözött kezű szent szájában vastag kötéllel látható, melynek végeit két turbános alak tartja. Ezt követően a király megparancsolta, hogy „kössék kezeit olyanformán, hogy könyökei kiálljanak, hátára pedig egy nagydarab kőöt tétetett”. Ily módon megterhelve, egy ideig „öszvér gyanánt” ide-oda vonszolták. A képen a félmeztelenre vetkőztetett szentet fölemelt kezekkel fához kötözve, nyakában kőszóval ábrázolták. A koronát és

Világosító Szent
Gergely meg-
keresztelti Trdat
királyt (a szent
kínzásának jele-
neteivel), Budapest,
Örmény Katolikus
Lelkészség

jogart viselő király vörös széken ülve nézi a kínzást, egy harmadik alak térdelő helyzetben látható. A következő kínzást ábrázoló medalionban Gergely fejét sajtógép közé szorítják, azonban a legenda szövegével ellentétben nem töltnek sőt, salétromot és ecetet szájába és orrába. A jobb sarokban lévő jeleneten a szentet egyik lábánál fogva felakasztották, és megvesszőzték. Itt sem látható a legenda azon passzusa, miszerint a lelógó Gergely feje alá „kiállthatatlan szagú” anyagokból tüzet raktak, hogy a füst zavarja meg az eszét, és ne tudjon többé világosan gondolkodni.

A szamosújvári kép festője minden bizonnyal a Budapesti Örmény Katolikus Lelkésztség gyűjteményében található metszetet – vagy egy nagyon hasonlót – követett a kompozíció kialakításakor. A korban bevett gyakorlat volt, hogy az oltárképek festői nem saját elképzelésük, hanem könyvekben vagy különálló lapokon terjedő metszetek alapján festették képeiket. Világosító Szent Gergely ikonográfiája és a narratív kerettel övezett típus a 17–18. század fordulóján kanonizálódott, ennek következtében több metszet is nagyon hasonló

felépítést követ, ami megnehezíti a pontos előképek beazonosítását. Érdekes módon a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom Szent Gergely-oltárképén ugyanazon jelene-tek, ugyanolyan sorrendben láthatóak, mint a már ismertetett szamosújvári medalionos képen, sőt a medalionok alakjainak mozdulatai és gesztusai is megegyeznek. Az egyezés arra utal, hogy létezett egy olyan metszet, melyet mindkét festő követett.

A szamosújvári képnek az említett budapesti metszettel való szorosabb kapcsolatára utal a kompozíció egyezése mellett a legtöbb apró részlet nagyon hasonló megjelenése is. Ilyenek például a középmezőben a keresztelőmedence, a kancsó, a király földön fekvő koronája, a királynő koronájának alakja, a Világosító Szent

Világosító Szent Gergely egyik kínzása (részlet), Budapest, Örmény Katolikus Lelkésztség (fotók: Bakos Ágnes és Tihanyi Bence)

Gergely kezében levő kagyló. A képzetlen erdélyi festő elhagyta a középjelenet háttérképeit a Szentlélek-galamb kivételével, és az azt keretező puttófejes összehajtogatott drapériát. A metszettel ellentétben a medalionokat – a jelene-tek sorrendjét megőrizve – csak a kép három oldalán helyezte el, a kínzások kompozícióját és a háttér néhány elemét azonban pontosan követte. Itt-ott elhagyott néhány alakot, melyek finomabb kidolgozást igényeltek, azonban mozgalmassabbá tették volna a kompozíciót. Az olajképről összességében elmondható, hogy a figurák a legtöbb esetben merevek, laposak és esetlenek, Szent Gergely arkifejezése nem tükröz fájdalmat, a mozgalmasságot pedig széles gesztusok helyettesítik, ennek ellenére a tájainkon ritka téma és kompozíciós megoldása miatt jelentős alkotásnak értékelhetjük.

Kabdebó Lóránt

Nem múlhat el a világ dicsősége!

(Szamosújvári menekülők Gyöngyösön)

Szamosújvár és Gyöngyös? A partiumbéli magyarörmény főváros és egy Trianon után hirtelen kedvelté váló hegyvidék kifejlődésének szertesugárzó kiindulópontja. Múlt és jövő. Két világ. Személyes okokból bennem mégis összekapcsolódtak. Véletlen találkozások? Avagy a véletlenek mögött a sors munkál – játszik velünk, emberekkel? Én inkább azt mondom: az isteni előrelátás vezeti lépteinket. Apám Magyarországon is Erdélyben gondolkozott. Ott akart élni, ahol erdők és hegyek lélegzenek, és ha már egyszer el kellett hagynia otthonát, családját, nem akart még egyszer helyet változtatni. Városnál vállalt munkát, mert egy várost nem lehet áthelyezni (a kommunizmus ezt a „csodát” is kitalálta, így költözünk majd tovább, de ez egy másik történet lehet). Így került Gyöngyösre, itt nősült, ide születtem én is. Jó volt itt élni. Ha író lennék, ezt a várost írnam le. Ki tudja, ha marad időm, egyszer talán még ebből is lehet valami.

Gyöngyös és Szamosújvár? Egy ideig a gyöngyösi római katolikus temetőben nyugodott Szamosújvár első és utolsó magyar főszolgabírája. A történelem ilyen paradoxonokban mutatkozik meg. Mivel halott rokonunk nem nyugodott Gyöngyösön, az egyetlen sír, amelyet halottak napján felkerestünk: Minorich Albertnek – ha jól emlékszem – márvány síremléke volt. Trianon után elhagyta Erdélyt, és tüdőbaját a mátraházi szanatóriumban gyógyíttatta. Itt is halt meg. Lányai évente meglátogatták a sírját. Én egyikükre pontosan emlékszem, nagy, magas természetű hölgy volt. Apám ilyenkor zseboráját minden évben elővette, és a lánccal mérte, mennyit dőlt a síremlék az elmúlt év során. Egy közeli fa vagy bokor fenyegette. Végül is minden évben megnyugtatóan zárult a szemlének. Jól emlékszem az ismétlődő jelenetekre, mert ebbe a műveletbe én magam is belefolytam, talán első és egyetlen eset, amelyben apa és fia összehangolódtak egy közös „műszaki” jellegű munka során. Apámat mindig tiszteltem, tetteit nagyra tartom ma is, de bölcsész lelküлетem másfajta álmodozások felé vonta figyelmemet.

Nagybátyám, Kabdebó Geró lett több évtizedes megszakítással, a visszatérő magyar világban Minorich Albert utóda. És ezzel magára vette végzetét is. A cegei tó partján lakott, birtoka szomszédos volt Wass Albertével és a Blomberg baronesse-ekével. A háború végén mint magyar tisztségviselőnek neki is menekülnie kellett, Ausztrián át Ulmig jutott családjával, onnan már betegen érkezett vissza, apám mint a városi közművek igazgatója fogadta be, és a vízműnél alkalmazta. Nem sokáig, vesebaja elhatalmasodott, a magas vérnyomástól először egyik szemére megvakult, majd nemsokára a gyöngyösi kórházban halt meg. Itt is temettük el. Beosztott munkásként dolgozhatott csak, de mindenkivel szót tudott érteni, munkástársai nagy becsüléssel fogadták maguk közé, szerették Csaba nevű unokáját is. Tiszta szívvel meggyászolták. De halála

után felesége és leánya nem maradhatott tovább a vízműveknél („főszolgabíró”, „erdélyi menekült” – akkor nem engedték ezt tovább!), ezért továbbköltöztek a másik lányukhoz, Székesfehérvárra. Leszármazottai ma is ott élnek, interneten napi kapcsolatot tartunk. Miután Gerő bácsi felesége, Berta néni (Sófalvi Berta, maga is politikai szereplő a visszatérő Erdélyben, tőlük hallottam még gyermekkoromban az azóta általam is nagy becsben tartott Keresztes-Fischer belügyminiszter nevét), hosszú életkort megérve elhalálozott, Gerő bácsi földi maradványait a család Székesfehérvárra temette át. Családegysítés a temetőben – gyakori huszadik századi sors.

Gyöngyöst és a magyarörmény Szamosújvárt tulajdonképpen Trianon árnyéka kötötte össze. Dr. Papp István fiatalabb éveiben a szamosújvári gimnázium tanára volt. Feleségével, Kovrig Juliska nénivel és gyermekeikkel Erdély elcsatolása után hagyták el otthonukat. Vagonlakókként érkeztek a maradék hazába. Valahai diákja, utóbb Miskolc város neves sebészfőorvosa mesélte: ő borotválta a rettegett és szeretett tanár urat menekültkorukban, a vagonban. Pista bácsi végül a gyöngyösi Koháry gimnázium legendás tanáráként élte le életét, és nevelte fel két lányát és két fiát. (Ötödik gyermeke fiatalon már itt Gyöngyösön halt meg, itt lett eltemetve. Pista bácsiék az ő sírját látogatták, mi átmentünk oda is évente.) Gyermekei közül Papp György Bay Zoltán professzor tanítványaként doktorált, és részt vett a háború végeztével a világhírű holdradarkísérletben. Miután a hazai atomkutató előtt akkor nem nyílt lehetőség, az Egyesült Izzó egész kísérleti felszerelését a szovjetek jóvátétel címén elvitték, professzorával együtt tanársegédje is Amerikába menekült, ott viszonylag fiatalon vakbélműtét során vesztette életét. És ha már hírességekről beszélünk: Juliska néni édesapja Szamosújvár máig megemlegetett tisztifőorvosa volt az időben, midőn a híres betyár, Rózsa Sándor a ma is létező (de még mennyire létező! Páskándy Géza 1956 után három évet ott szenvedett) szamosújvári börtönben elhalálozott. Fejét talán őrzik valamelyik bűnügyi múzeumban, de apám is, és unokatestvére, Barcsay Jenő, a nagy magyar festőművész is azt a legendát adták tovább nekem, hogy Kovrig doktor, aki nekem dédapám volt, vágta le halála után Rózsa Sándor fejét, hogy a szamosújváriak elküldhessék mint híres relikviát a királynak.

Pista bácsi Gyöngyösön az úgynevezett Brukner-házban bérelt lakást, ide hívta a Műegyetemen frissen diplomázott mérnök unokaöccsét, apámat, szerzvéen neki állást a városnál. Apám a legendás polgármester (ma már emléktábla és szobor is őrzi emlékét), Puky Árpád kedves városi mérnöke lett, a Mátra víz- és villamosrendszerének kiépítése az ő nevéhez fűződik. Szomszédok lettünk a házban, ahol harmadik hírességként a debreceni egyetem későbbi professzora, Bán Imre lakott. A három család együtt vészelt át az 1944-es ostromot is. Akkor Hanák Kolos tér 1. volt a címünk. Később Rákosiról, majd a semleges postáról nevezték el, ha jól emlékszem, volt Bugát Pál tér is. Most nem tudom, milyen néven kellene keresnem, ha nem találnék oda bekötött szemmel még ma is, közeledvén a 80-ik életévhez.

Papp István tanár úr, Kabdebó János mérnök ha itt laknak, ugyan merre menekülhetne Szamosújvár nyugatra tartó polgársága? Csakis Gyöngyösön keresztül. És mire emlékezhet egy nyolcéves, a harmadik elemibe frissen beiratkozott kisfiú ebből az időből? A szép szőke Blomberg baronesse-ekre, akik lovon száguldoztak. Mint a mesében. Ménesüket ideiglenesen a valahai

megyeháza helyén levő méntelepen tartották. Arra emlékszem, hogy érkezésük hírére jöttünk haza a mátrafüredi vízműtől, oda húzódtunk anyámmal a bombázásoktól féltve. Még egy névre emlékszem, Zakariás Rózsika, ő volt az egyik legrangosabb kereskedőház akkori nagyasszonya. És emlékszem: a fürdőszoba víztartályában forraltuk a vizet napszámra. A menekülők itt, nálunk tisztálkodtak. Fürödtek. Lovas kocsikkal menekült egy város, a vihar sodorta tovább a valaha a Kaukázusból elüldözött, az erdélyi tatárjárás után, 1670 körül Apafi Mihály fejedelem által bölcs belátással letelepített, utóbb kiváló magyar hazafiakká váló örményeket. A bölcs fejedelem okos előrelátása évszázadokra idekötötte a hazáját vesztett népet, Magyarország befogadta őket, és az örmények ezt meghálálták. A magyarok legjobbjai közülük is kerültek. Az aradi tizenháromból kettő magyarörmény tábornoka volt népünk kétségbeesett, nagyszerű küzdelmének. Európában a XVII. században két város épült körzövel és vonalzóval: Szentpétervár és Szamosújvár. Két barokk város: a közép-európai örmény település és az európaiságra ácsingózó orosz birodalom újdonsült fővárosa. Most meg jöttek a Vörös Hadsereg katonái, és jöttek vissza a gyorsan hozzájuk pártolt románok. Ez elől menekültek a magyarságukhoz ragaszkodó örmény kereskedő polgárok. Egy világ látszott megszűnni ezáltal. Szétszóratlak a világban. (Mára újra otthonra, vissza is találtak!)

És emlékszem apám egyik, a visszatért Erdélyben állást vállalt kollégájára. Új helyét már elhagyta. Gyöngyösről nemigen akart továbbmenekülni. Busa fejével, elkeseredett szorongásával naponta változtatta véleményét. Meneküljünk, jött egyik este, és sorolta érveit. Maradok, mondta másnap, és jöttek újabb érvek. Sokáig vergődött tehetetlenül. Aztán egyszer csak eltűnt. Eltűnt, mint a szamosújváriak, akik magukkal vitték apám maradék ifjúságát.

Epilógusként hadd idézzem a jelenetet, amikor kisebb fiam társaságában az egyik, évtizedekkel előbbi nyáron autónkkal látogatóba vittük a nővéréhez Barcsay Jenő bácsit. Megálltunk a nagytemplom melletti téren, ahol laktak, Erzsike néni nagy szeretettel fogad mindnyájunkat. Látom, egy hajlott, nehezen mozgó öregasszony távozik a templomból, ősz néni, sötét ruhában. A Blomberg baronesse, mondja Barcsay Erzsike néni. Ő tartja rendben a templomot, és nyelvtanításból él. Megdöbbsentem. Eltűnt a tér, tűntek az utazás kellemetlenségei. Már nem gondoltam a zord határőrre, aki könyveim közt „Djúla” írásaira vadászott. Épp akkor Illyés Gyulára haragudtak Ceaușescu kopói, hiszen ő ki mert állni az elszakított magyarság védelmében minden időben. Jenő bácsi meg kellően megzavarta az őr kis agyát, magyarázta neki románul, hogy együtt volt fiatal Párizsban nagy szobrászokkal, Brâncuși-sal. Mit tudta az a katona, mit is jelent Európában ez a név. De a fanarióta korból származó beidegzett tekintélytisztetével tudta, ez esetben jó lesz vigyázni. Mindezt villámütésre feledtem. Csak álltam ámuldozva, és – valahai kisgyermek – a szőke, lovagló mesehóst láttam. A fényt és a pompát. A Blomberg baronesse-t, aki valaha a cegei tó partján lovastul léptetett be nagybátyámék portájára, amint anyámnak sógornője írta levelében. És ahogy Gyöngyösön vágta az ragyogó szőkeségében a testvérével. Sic transit gloria mundi.

Vagy mégsem múlik? Amíg mi élünk, akik ismertük azt a világot, addig virtuálisan továbbra is létezik. És ami érték, talán mégiscsak „glóriával átallépi” a pusztulást. Párizsban, a véletlen (?) úgy hozta, hogy egy fél föld alatti mo-

dem kiállítóhelyiségben Brâncuși legjobb szobraiban gyönyörködhettem. Ott jutott mindez eszembe, amiket most összeírtam. Hiszen Barcsay anatómiája és mozaikjai, Brâncuși szobrai felette állnak a mulandóságnak, Szamosújvár nagytemplomával ismét a magyarörmények fővárosa, az aradi vértanúk ma is a nemzeti emlékezet erőt adó kapaszkodási pontjai. Gyöngyös pedig ünnepli felvirágoztató polgármesterét, Puky Árpádot, és a Mátra továbbra is egyik leglátogatottabb kirándulóhelyünk. Még Párizsból nézvést is így igaz számomra mindez. Haza? Nekem ez a hazám.

E számunk szerzői

- Alexa Károly** (1945) – irodalomtörténész, kritikus, Budapest
- Balogh Edit** (1958) – textilművész, Budapest
- Bányai Elemér** (1875–1915) – író
- Benedek Katalin** (1950) – művészettörténész, Budapest
- Bognár Antal** (1951) – író, újságíró, szerkesztő, Budapest
- Dávid Csaba** (1943–2014) – író
- Dávid Katalin** (1923) – művészettörténész, Budapest
- Diramerján Artin** (1971) – költő, előadóművész, szerkesztő, Budapest
- Doboss Gyula** (1945) – irodalomtörténész, Budapest
- Ermone-Zabel Martaian** (1973) – közgazdász, képzőművész, Budapest
- Fülöp Mihály** (1953) – kutatóprofesszor, Budapest
- Ifj. Gajzágó Sándor** (1942) – festőművész, Budapest
- Gyulai Líviusz** (1937) – grafikusművész, Budapest
- Horváth Kornél** (1954) – ütőhangszeres előadóművész, Budapest
- Issekutz Sarolta** (1945) – ügyvéd, etnológus, Budapest
- Jankovics Marcell** (1941) – rajzfilmm rendező, kultúrtörténész, író, Budapest
- Jovian György** (1951) – grafikus- és festőművész, Budapest
- Kabdebó Lóránt** (1936) – irodalomtörténész, professor emeritus, Budapest
- Kacsoh Cecília** (1959) – iparművész, Budapest
- Kali Kinga** (1971) – író, antropológus, Budapest
- Korpa Tamás** (1987) – költő, szerkesztő, Szendrő
- Kovács Bálint** (1981) – történész, Lipcse/Kiscsősz
- Kővári László** (1819–1907) – történész
- Krajcsir Piroska** – armenológus, néprajzkutató, műfordító, Dunakeszi
- Lászlóffy Aladár** (1937–2009)
- Lászlóffy Csaba** (1939–2015)
- Lázár Imola** (1971) – képző- és iparművész, Budapest
- Miklóssy Endre** (1942) – urbanista, esztéta, író, Budapest
- Németh István Péter** (1960) – könyvtáros, költő, irodalomtörténész, Tapolca
- Novák Ferenc** (1931) – koreográfus, rendező, etnográfus, Budapest
- Őze Sándor** (1963) – történész, egyetemi docens, Budapest
- Pál Emese** (1986) – művészettörténész, Gyergyóremete/Kolozsvár (Románia)
- Pál Judit** – történész, egyetemi tanár, Kolozsvár (Románia)
- Suhai Pál** (1945) – költő, tanár, Budapest
- Szabó Lőrinc** (1900–1957)
- Szárász Miklós György** (1958) – író, Budapest
- Szervátiusz Tibor** (1930) – szobrászművész, Budapest
- Szongott Kristóf** (1843–1907) – armenológus
- Szócs Géza** (1953) – költő, író, Plliscsaba
- Tarján Tamás** (1949) – kritikus, esszéista, irodalomtörténész, Budapest
- Tóth-Kirzsa Fruzsina** (1986) – kulturális antropológus, Budapest
- Várady Mária** (1954) – színész, tanár, Budapest
- Zalán Tibor** (1954) – költő, író, drámaíró, Budapest
- Zsigmond Benedek** (1975) – armenológus, Budapest

Pál Judit

Az örmények Erdély gazdasági életében*

Az örmények Erdélyben is, mint máshol Kelet-Európában, kereskedelemmel és kézművességgel, ezen belül főleg bőrfeldolgozással foglalkoztak. Az erdélyi örmény társadalomban volt egy elég szűk, gazdag és sikeres kereskedőréteg, egy jelentős, főleg tímárokból és kalmárokból álló középréteg, a családfők egy része pedig szerény körülmények között űzte az ipart vagy kereskedést. Gyakori volt a kettős vagy hármas foglalkozás is, hiszen a tímár- és mészároszakma szoros kapcsolatban áll az állat- és bőrkereskedelemmel.

Elsősorban azonban a marhakereskedelemre specializálódtak; Erdélyből, de jelentős számban Moldvából és Havasalföldről vásárolták fel a szarvasmarhát, hogy aztán felhizlalva adják tovább Pest, és főleg Bécs piacain, jelentős szerepet töltve be Bécs húsellátásában. A 18. század első feléből Erdély külkereskedelméről fennmaradt hézagoss adatok azt mutatják, hogy az állatexport képviselte a teljes kivitel több mint felét, és ennek 90%-át az ököreexport tette ki, ezt pedig jórészt az örmények monopolizálták.

Erdély akkori elég fejletlen és főleg a külkereskedelemre specializálódott kereskedőrétegének jelentős hányadát tették ki az örmények. Tőkeerőre nézve is legalább ilyen súlyt képviselnek a 18. század folyamán, hiszen már röviddel a betelepedésük után, 1700-ban ugyanannyi adót fizettek, mint a szebeni, és háromszor annyit, mint a brassói görög kompánia.

Hogy képet alkothassunk kereskedelmi tevékenységük méreteiről, egy példát idéznék. 1740-ben tizennyolc szamosújvári kereskedő összesen 3690 ökröt hizlalt, legnagyobb részüket a gyulai pusztán, egyikük egymaga 650 állatot. Ugyanebben az évben az erzsébetvárosiak, saját bevallásuk szerint, mintegy félezer ökröt vásároltak fel, tehát abban az évben a két város kereskedőinek 42 ezer forint tiszta jövedelmet eredményezett a marhakereskedelem. Nem csoda, ha az örmény kereskedők konkurenciája ellen próbál védekezni a 18. század második felében a kormányzó, Samuel von Brukenthal, aki ellenzi, hogy a Gubernium tagjai saját „házi örményt” tartsanak Nagyszébenben,

* A cikk alapjául szolgáló írások a következő helyen jelentek meg: *Az örmények a Székelyföld gazdasági életében a 19. század közepéig*, in: Lipták Dorottya, Ring Éva (szerk.), *Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák*, Budapest, 1996, 35–50.; *Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba*, Limes, 1996, 3. sz., 45–51.; *Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században*, Erdélyi Múzeum, LIX (1997) 1–2. sz., 104–120.; *Armenier im Donau-Karpaten-Raum, im besonderen in Siebenbürgen*, in: Löwe, Heinz-Dietrich – Tontsch, Günther H. – Troebst, Stefan (Hrsg.), *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2000, 121–138.

és meghiúsítja Mária Terézia tervét, hogy a vagyonos örmények polgárjogot kapjanak a szász városokban.

Jól rávilágít kereskedelmi mód-szereikre egy múlt század eleji szerző, aki leírta, hogyan vásárolták fel az örmények a szarvasmarhát részben Moldvában, hogyan hizlalták fel bérbe vett vagy saját legelőiken Erdélyben és az Alföldön, majd nagyobbrészt Bécsben értékesítették rövid lejáratú váltók és kötvények ellenében, és ezekre aztán árut vásároltak. Azok, akik kizárólag csak a marhakereskedésre szakosodtak, átadták a váltókat más örmény kereskedőknek, akik Bécsben bevásároltak, majd ott-hon eladták áruikat, ebből kifizették a marhakereskedőket, akik aztán ezt új állatokat beszerzésére fordították, és kezdődött a körforgás előlről. Ennek több előnye is volt, például nem kellett sok készpénzzel járniuk-kelniük, mikor szükségük volt rá, mégis nagy összeg fölött rendelkezhetnek, anélkül hogy hitelhez kellett volna folyamodniuk; azonfelül sokkal nagyobb árukészletük volt, mintha csak a saját erejükre lettek volna utalva.

A kiskereskedelembe betöltött szerepük a vidék életében legalább ilyen fontos. A szegényebb örmények vándorkereskedőként járták az országot a Pestről és máshonnan beszerzett portékával. 1755-ben báró Kemény Ádám kéri a szamosújvári főbíró, hogy hirdesse ki az új pusztakamarási vásárt, „minthogy az örménységből szokott a sokadalmak lelke állani”. A múlt század közepén Benkó Károly feljegyezte, hogy Gyergyószentmiklós-nak „40-nél több singes s más árukkal rakott boltjai léteznek, – kereskedését nagyobbára Örmények folytatták”.

Az örmények megtelepedésük után hamarosan szétrajzottak, ahogy Orbán Balázs írja, „széletterjedtek ők az

ország minden városába; mivel pedig a magyar földművelő, kereskedéshez nem értő s azt balul lenéző nemzet volt, ők a kereskedést csaknem mindenütt kezeikbe véve felgazdagodtak, meglépesedtek”. Az örmény kereskedők már a 18. századtól béreltek az Alföldön állathizlálásra alkalmas pusztákat, gyakran meg is vásárolják ezeket, és ezek a gazdag kereskedők nemességet is szereznek maguknak. A 19. század elejétől pedig egyre többen telepednek át oda, ezáltal az örménység éppen a leggazdagabb és legmobilisabb rétegét veszi el.

Az örmények másik fő tevékenységi ága a bőrfeldolgozás volt. Az örmény tímárok már korán társaságba tömörültek: 1709-ben említik az örmény tímárcéhet Erdélyben, amely egy lengyelországi örmény társaság mintájára alakult, és bár szabadelomlevél híján, de teljesen az igazi céhek mintájára működött. 1759-ben tanúkihallgatást rendeltek el a gyergyószentmiklósi örmény tímárcéh ügyében, a főkormányzésekhez felküldött anyagból megismerhetjük a céh működését. A tanúk elmondják, hogy „amennyi örmény vagyon itten Sz. Miklóson egy néhányon kívül mind Timár mester emberek”, és úgy „folytatták mesterségeket mintha valóságos Privilégiumok volna, egymást büntetik, Táblát mint a Privilégiumos helyen jártattnak a Dékányok által”, vásárookra csak bizonyos számú kordovánt vihetnek, a céhmestert évente választják; mikor faluról árut hoznak be, „a mint az első az árut kéri, fellyebb a másik közüllök nem kérheti, meg sem vásárolhattya, míg az első le nem mond róla, mert másként meg büntetik egymást”.

A gyergyószentmiklósi örmények nagy része tehát tímár volt, ezért is versenyezhettek a szamosújváriakkal,

1760 táján több mint százán űzték ezt a mesterséget, a század végén pedig már 160-an. 1800 körül a tíz vagy több munkással dolgozó tímárfabrikák száma meghaladta a húszat, ezenkívül még volt több kisebb műhely. Számuk azonban a 19. században egyre csökkent, 1820-ban már csak tíz műhelyt találunk. A hanyatlás fő oka a divat megváltozása, az, hogy „az egész világ megpapucsosodott” – ahogy ezt szemléletesen írják a Mercantil Forum jegyzőkönyvében.

A marhakereskedelem mellett, és ennek visszaesésével fokozottabban kezdenek az örmények rátérni a fakereskedelmre. A Keleti-Kárpátok erdőségei erre jó lehetőséget biztosítottak. A Maroson való tutajozásra már a fegyedelemség korából vannak adataink, a 18. század végétől aztán a gyergyói fakereskedelem mindinkább az örmények kezébe kerül. Saját vagy bérelt fűrészmalmonokon vágatják a deszkát. Nagy mennyiségben vásárolnak a parasztoktól is, és vagy a Maroson úsztatják le Aradig, Soborsinig, vagy a Kis-Besztercén Moldva felé, majd a Szereten és a Dunán Galacig, ahol értékesítik, sokszor görög, török vagy román kereskedők közreműködésével. A gyergyói deszkák sokszor Konsztantinápolyig is eljutottak. Galacon általában a hajók építéséhez vásárolták a kétsinges ún. dulápdeszkat, és keresettek voltak az árboznak való szálfák is.

Gazdasági tevékenységükből következően az örmények voltak a modern pénzforgalom egyik meghonosítói a nagyrészt természeti gazdálkodást folytató Erdélyben, főként pedig a székely székekben. 1803-ban a gubernium arra inti a gyergyószentmiklósiakat, hogy „a Könyörgő Örmény Társaságot és annak Tagjait mint akik azon Székben a pénznek forgását nem kicsin mértékben segítik mindennemű nyomorgatásoktól az igazság sinórmértékéig oltalmazni igyekezzenek”. 1834-ben a gyergyószentmiklósi Mercantile Forum fordul egy beadványban a székely közösséghez, amelyben kifejezik reményüket, hogy a közönség „meg fogja ösmereni, hogy az Örménységnek itten való megtelepedése nincsen a helybéli birtokos lakosoknak károkra, hanem inkább hasznokra: mert akármi eladója legyen is a Ns. Közönségnek, azt leginkább a tiszta pénzen élő Örmény Lakosok szokták megvásárolni”.

Végezetül, ha össze szeretnénk foglalni, hogy mit jelentettek az örmények Erdély gazdasági életében, azt hiszem, ezt legjobban Michael Lebrechtnek 18. század végén írt jellemzése érzékelteti: „A görögök és az örmények olyanok az erdélyi államszervezetben, mint az érverés az emberi testben. Bővérőségét éppen úgy jelzik, mint a lázat. Arckifejezésükről egész pontosan le lehet olvasni, hogy az állam egészséges-e vagy pedig sorvadás emészti.”

Életében milyen bevallott, megélt értéket jelentenek az örmény gyökerek?

Alexa Károly

Én, az örmény? Soha nem foglalkoztatott az, hogy a „ki vagyok én?” kérdésen belül üzen-e valamit nekem a „vérség”. Amikor értesültem arról, hogy van bennem rác is meg oláh is, cipszer is meg tót is, el-eljátszogattam a gondolattal, hogy Erdély 1918-as elcsatolása ügyében nem hajlok-e (a lelkem legmélyén) valamiféle kompromisszumra a megszállókkal, vagy hogy az 1848–49-es és a világháborús délvidéki borzalmakról hallva nincs-e bennem valami halvány megértés a különféle „felszabadítók” iránt, hogy a felföldi magyarellenés atrocitásokat hajlandó vagyok-e valamelyest tolerálni, hogy erősebben fáj-e a szívem, amikor a németsege vesztett szepességi városokat járom, mint amikor egyéb kihalásra ítélt pontjait Kelet-Közép-Európának. (Arról már nem is beszélek, hogy egyszer egy nagycsaládi kirándulás alkalmával Marosvásárhelyt egy kis órábóltra akadtunk, amelyen egy bizonyos Alexa Blau Elek volt feltüntetve tulajdonosként. A „Blau” egy újabb szálat sző ebbe a virtuális familiáris szötte-se – ha minden tárgyi hitelt nélkülözve is...)

Hát nem. A tótok államalkotó buzgalmát azzal a megbocsátó derűvel figyelem, amellyel az ember a kamasz gyereket szokta, aki – pattanásait kapirgálva – hirtelenjében „meg akarja valósítani” önmagát; kicsit ugyan bosszant, úgy is mint kvietált történelemtanárt, ha az idegenvezetőtől „bratjiszlavai csatáról” hallok a XVII. században, meg ha szlovák nemzeti emlékek titulálják az Andrássyak betleri kastélyát, haladó szlovák művésznek Lacó Mednyánszkyt, és ha Alsósztrégován, míg Madáchról előadást tartok, a falon csak tót fordításban látom *Az ember tragédiája* mondatait. Írtam is valamikor egy vidám tárcát *Öregapám tót ember volt* címmel, amelynek a lényege valami olyasmi volt, hogy nem is lehet jó magyar, aki egy kicsit nem tót. És ugyanezt a gondolatmenetet végigvihetném – ha jóval kevesebb kedélyességgel – a keleti és déli szomszédokról is. Ami a cipszereket illeti, ezt a kötődés, bár sejtelmeim voltak róla, bizony egy „ráfogás” ébresztette fel bennem. Atyai barátom, Kéri Kálmán minden találkozásunkkor rám rikácsolt a maga parancsnokláson edzett hangján, hogy ő mint iglói cipszer a vörös szakállam alapján bizonyítottnak látja családom gölncibányai cipszer származását.

Hadd menjek tovább. Sok országban jártam, sokféle nép képviselőivel találkoztam, sok könyvet olvastam, és onnan is sok „népismeit” tudást-hiedelmet szedtem magamba. Egyetlen népet sem utálok, de van, akikkel szívesebben élnék együtt (mondjuk Izraelben a zsidókkal inkább, mint a palesztinokkal), van, akikkel egyáltalán nem. Nagyon kedvelem pl. a perzsákat, a bolgárokat, a lengyeleket és a skótokat. Ki nem állhatom pl., noha az ő országukban születtem, az osztrákokat. Mindennek a világon semmi jelentősége nincs. Számomra a magyarságom adottság, amit megszoktam, ám amit mind fontosabbnak tartok

– ahogy egyre többet tudok a múltjáról, ahogy egyre több „nemzeti kódunkkal” kezdek tisztába jönni, és egyre több évtizedem telik el olyan tevékenységekkel, amelyek így vagy úgy a nemzeti elkötelezettség vállalásával kapcsolatosak. Hogy visszafogottan fogalmazzak.

De hát hogyan is állok az örményekkel? Családomban nyoma sem volt semmiféle örmény hagyománynak. Bennem se. Vezetéknevem alapján legfeljebb egy görög-román vérgyökér halvány rajzolata merült fel bennem. Amikor a MOB tagja voltam, főtítkáruk, Aján Tamás, ez a virtigli rafinált örmény el nem mulasztotta megjegyezni, hogy „családi kriptáink” egymás mellett állnak az örmény főváros, Szamosújvár temetőjében. Nagy meglepetésemre, 2002-ben felhívott az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület vezetője, s a nevem alapján megfellebbezhetetlen hangon közölte (a drága I. S.-ra jellemző ez a tónus), hogy tekintettel családom ősi múltjára, a nemzet elemi érdekeiről nem is beszélve, indulnom kell a kisebbségi önkormányzati választáson. Indultam, s alighanem nyertem is, mert a Belvárosban testületi tag lettem. Azonban. „Azonban” – mert nem „és”. Ebben a testületben öten voltunk: mi ketten L. Zs. valamikori hadügyi államtitkárral EÖGYKE-sek, s átellenben hárman mint „keleti örmény testvéreink”. No – ezeknél intoleránsabb társasággal még nem találkoztam. Egyfős többségük birtokában a leghalványabb engedményre, egyezkedésre sem voltak hajlandóak. Utóbb tájékozódva, sok mindent megtudtam róluk, hallok ma is bicskanyitogató dolgokat, s megértem azokat, akik a pimasz rafináltság csúcsragadozóinak tartják őket. Legalábbis, akik nálunk „hivatalból” képviselik az Ararát népét. Akiknek nem tudok egyéb érdemeikről, mint azt, hogy bírják az örmény nyelvet (ha igaz), és nem számít, honnan jöttek, és hogyan, mióta élnek a Kárpát-medencében. Cifra pályáíveket rajzol róluk az „ellenoldal”, ahova magamat is szeretem sorolni. Ha érhet is kétség „vérségi múltamat” (a név vallomása nem biztos, hogy elegendő a „kívülálló” szemében), a vállalásomat aligha. Azért érzem magam a magyarörmény közösség tagjának, mert vállalom a múltját (amely része az egyetemes magyar történetnek), és ami ezzel együtt jár: tanulom az örménységet. Hangsúlyozom: a magyarörménységet. Azt a népcsoportot, amelyről már a XIX–XX. század fordulóján bevégeződött asszimiláció előtt is azt tartotta a közvélemény, hogy magyarabbak a magyaroknál. Miközben egy nagyon színes kultúrát őriznek: ha nyomokban, hát nyomokban, ha csak a lélekben, akkor ott. Ezek a magyarörmény barátaim nevükkel, küllemükkel, elkötelezettségükkel, bizonyítható ezredéves származásukkal, alighanem örményebbek azoknál, akik – mondjuk – a szovjet hadsereg kötelékeit vagy atyjuk balkáni szőnyegkereskedői hagyományát konvertálták magyar állampolgárságra. Tanulom a magyarörménységet, miközben gyűjtöm a vezetéknevemhez köthető történelmi adalékokat. Két meghatározó élményről hadd számoljak be. Az egyik egy közös kirándulás volt Örményországban, 2005-ben, az EÖGYKE szervezésében. Sok helyen voltunk, sok megrendítő élmény részesei, megismertem egy hozzánk, nemzeti mitológiáinkat tekintve, hallatlanul hasonló nemzetet. Az örök bujdosás nációját. Egy állandó történelmi és földrajzi határhelyzetben élő népét. Egy olyan közösséget, amelynek az egyetemes civilizáció maga sem tudja, mennyi mindenért tartozik. A csöndes kismemzeti résenlét napi gyakorlatát. Egy olyan világot, amelyről magunk sem tudjuk, hogy milyen erősen köt bennünket a Kelethez – és nem a sztyeppéhez,

hanem egy olyan téridőhöz, amit a 3000 éves Urartu név jelöl. Az örmény-ségben mi, magyarok a túlélést tisztelhetjük, a túlélés gyakorlatát, ami nem párosul felejtéssel. A túlélés türelmét, a megmaradás csöndességét. A másik élményem egy felkérés volt: gyűjteném össze egy kötetben, azokat a magyar írókat – életrajzokkal és némi szemelvénnel – akiknek „örmény gyökereik” vannak. Az eredményt nem nekem kell szavatolnom, én csak a kutatómunka több hónapos élményéről adhatnék számot. A feltáruló ismeretlen vagy elfeledett, vagy nagyon is ismert életéről és életművekről. Az örök igazodásról a környezethez, és a makacsságról, ami megőrzi mindazt a múltból, ami a méltó túléléshez szükséges. Hogy miként lehetsz polgár és városlakó, olyan időkben, amikor a polgárságot nemigen igényli a történelem, és a városi rendet sem a falu, a kastély meg az udvarház. Hogy gazdagodhatsz, és nem kell gazemberré válnod hozzá. És a színek... A nemzeti mitológia bűvópatakjai... És hogy miként lehetsz még mindig örmény, ott és amikor már magyar sem lehetsz. És ahol még magyar vagy, miért ne lehetnél egyben örmény is?

Doboss Gyula

Merza nagypapa. Hányódott a régi házban egy töredezett szélű, barnás tizenkilencedik századi fotó: vad sörényű, őszes szakállú, villogó szemű, nagy orrú bácsit ábrázolt, nekem kisfiúként nagyon tetszett, különösen a szakállá. Ez az örmény ükapád – mondta Böske néni egyszer, csak úgy melleleg. Nagypám húga a munkán kívül amúgy is mindent melleleg csinált és mondott, mindig sietett a jó lélek, úgy vágatott át a forgalmas Bartók Béla úton, mintha még mindig otthon, a drága, falusias Tasnádján élne. Hazámban! – sóhajtott könnyes szemmel. Negyven(!) évig, haláláig nem pakolt ki teljesen se Budapesten, se Jászberényben az óriási faladából, mondván: úgyse marad itt sokáig. A viharvert Partiumból származott, jött át, ragadt itt bátyja, anyai nagypám, Merza István is, és hogy milyen patinás perzsa-örmény vezetéknevet viselt, az csak évtizedek múlva tudatosult bennem. Mint ahogy semmiféle származási, családi, múltbéli dologgal nem foglalkoztunk akkoriban (aki ma hetvenes, mint én, érti): nem volt *ajánlatos*. Az a gyökértelen és hazátlan emberfajta, amelyik Magyarországon is uralkodott ötven esztendeig, gyűlölt és üldözött minden hagyományt. Helyette: proletár internacionalizmus! Marxista etika! Tudományos szocializmus! Bozse moj! Kis híján sikerült nekik kiirtani, gyanússá tenni, vagy legalábbis *haszontalanná* azokat az érték kategóriákat, amelyeket a keresztény örmények is életükkel hitelesítettek. Köszönöm a körkérdés adta lehetőséget, hogy sorolhatok ezekből: szemérmes, konok ragaszkodás a szülőföldhöz, megbízhatóság, leleményesség, szívós életrevalóság, (ha kell, önfeláldozó) család-szeretet; szépérezék, derű, a műveltség nagybecsülése, józan előrelátás, gyors alkalmazkodás, mértékletesség az élvezetekben. Mennyire untuk – izgága kamaszok – öcsémmel, ha a szigorú Papa nevelgetett, dorgált bennünket, *prédikált*: Várd meg, míg mások dicsérnek! Kontármunkát ne adj ki a kezedből! Azt nézd, hogy tudod megfaggyúzni a dolgot, ne azt, hogy miért nem lehetséges! Száz baj nem baj, egy baj nagy baj! Ha tartozol, te tartsd fejen, ne az, akinek!

Ne szórd a pénzt, lesznek még nehezebb napok is. Segíts a gyengébbnek! – Hát igen. Érvényesülésről, önmegvalósításról, kihívásról, *mifeneről* nem esett szó. Csak láttuk, hallottuk a foltos ingben, madzaggal kötött kabátban is tiszteletre méltó „örmény” nagyapát: tizenkilenc évesen hat évre szibériai hadifogság. Éhezve, nyomorogva, megalázva, a hazai hírektől elzárva – megtanult ott három nyelvet. Könyvekből, fogolytársaktól elsajátította a bankszakma alapjait. Azután körbehajózva Euráziát hazajött a háborús Magyarországra. Összespórolt kis pénzéből japán metszetet, indiai rézdomborítást vásárolt a kikötőkben. Olcsó emléktárgyak – nekem kincsek. Megnősült, bankigazgató lett. Negyvenötben a *felszabadítóktól* emberek életét mentette meg orosz nyelvtudásával. 1948 után kirúgták állásából, elvették a házat. Papa elővette dugdosott aranyóráját, egyebet az ínséges időkben... Ő volt számunkra a jelen lévő apafigura, ő tartotta össze a széteső családot. Édesapánkat már ritkán láttuk akkoriban...

A kisvárosban, ahol ifjúkorom telt, mindenki tisztelte. Jó érzés volt Merza unokának lenni. Ma már kevesen élnek, akik ismerték, és az az otthon sincs meg, csak egy-két tárgy, és...

Horváth Kornél

A gyerekkori családi elbeszéléseken, a számomra érdekesen csengő neveken túl, a legelevenebben élő emlékem egy portré, melyről egy nagy bajuszú, őszes szakállú, tekintélyt parancsoló férfi nézett le rám.

Ő volt anyai dédapám, Vertán Lukács, akit sajnós már édesanyám sem ismerhetett korán, 59 éves korában bekövetkezett halála miatt. Úgy tudom, az 1700-as évekig visszavezethető családfán korábban tisztán örmény felmenőink voltak, akik mind a gyergyószentmiklósi kolóniához tartoztak.

Dédapám az 1800-as évek második felétől Magyarbánhegyesen telepedett le, ott született nyolc gyermekének egyike volt anyai nagyanyám, Vertán Kornélia.

A családi otthont a történelem vihara elsodorta, az ottani életről így csak elbeszélésekből hallottam.

Mindig is nagy tisztelettel gondoltam örmény felmenőimre, ezért is örülök, hogy munkám során egyszer eljutottam Örményországba, és a Kaukázusban láthattam az örmény történelem kultikus helyeit.

Ütőhangszeres művészként úgy érzem, hogy a játékomban, ha nem is tudatosan, de valahol az örmény gyökerek is munkálkodnak.

Jankovics Marcell

Leginkább magyar vagyok. Kereken 37%-ban. Emellett van bennem – arányuk szerinti sorrendben – szlovák, örmény, horvát, lengyel, osztrák vér is. Apai (Jamniczky) nagyanyám szlovák volt, de nem teljesen. Anyai nagyapja lengyel volt (Karczewski). Valamennyi szlovák vér keringhetett anyai (Marcell) nagyanyámban is, mivel Remenyik lány volt az édesanyja. (Igen, az a Reme-

nyik.) Apai részről Meszlényi szépapámnak a felesége osztrák (Koffler) lány volt, a vezetéknevem horvát eredetű. Viszont Jankovics Dániel szépapám anyja magyar volt: Irsai Szabó Jozefa. A sok szláv vér kiüt rajtam, nagyobbreszt a dinári típusba sorolom magam. Sorrendben a nyugat-dunántúli Meszlényiekről, a bazini Jamniczkyakról, a székely Barthákról és a csallóközi Marczellekről tudok a legtöbbet, az örményeimről a legkevesebbet. Itt jegyzem meg, hogy a kevertséget minden tekintetben előnynek tartom. Csak hogy a legkézenfekvőbbet említsem: a génkeveredéssel csökken a statisztikai valószínűsége bizonyos öröklött hajlamoknak és betegségeknek. Másfelől, ha az ember olyan szerencsés, hogy mind az apai, mind az anyai ág örökíteni tud valami jót – esetemben rajztehetséget –, azért csak hálás lehet felmenőinek és a sorsnak.

Anyai nagyapám, dr. Bartha László édesanyja örmény leány volt. Apja, Bartha Sámuel (Kendilóna, 1838 – Mezőrücs, 1887) vette feleségül a szintén örmény Simai (Simay) Márton többgyermekes (!) 28 éves özvegyét, Duha Máriát, Duha Kristóf és Balta Rebeka leányát. (Duha Mária tudhatott valamit.) 1867-ben, Mezőszentmártonban esküdtek. Életüket a Marosvásárhelytől tízvalahány kilométerre lévő Mezőbándon éltek le. Itt született nagyapám 1870-ben, s nevelkedett együtt Piroska nevű húgával és Simai (Simay) féltestvéreivel, akikkel egész élete folyamán szeretetteljes viszonyt ápolt. Mind a Duhák, mind a Balták, mind a Simaiak (Simayak) ismert magyarörmény családok. Nagyapám 1927-ben állította össze a Barthák családfáját, az ő listáján a Simai név i-vel szerepel, az „idegen” forrásokban ipszilonnal. Mindegy, mind a négy család nemességet kapott, a Barthák királybírói is adtak a székelységnek. „Laci” nagyapám még a születésem előtt, 1938-ban meghalt, így aztán örmény véreimről, az erdélyi Duhákról, Baltákról alig tudok valamit. Ismert, hogy a családi hagyomány ápolásában az apai ág az erősebb (erőszakosabb), noha az ember fiát inkább az anyja neveli, de anyám ezt a szálát különben sem fonogatta vastagra. A hiányzó Bartha nagypapa nem tudta kiegyensúlyozni a Jankovics befolyást, amelyben a magyarságtudat uralkodott. Jankovics nagyapám utószülött volt, nagyapja, a Kossuth Lajossal sógor Meszlényi Jenő nevelte. Így aztán sokkal többet tudok magyar, szlovák, lengyel, osztrák, horvát fölmenőimről, jóllehet csak szlovák vérből kering bennem több az örménynél, igaz, nem sokkal.

Őrzök egy képet Duha Kristóf szépapámról és feleségéről, Balta Rebekáról. A kép Kristófot, az erdélyi örmény fellegvár, Szamosújvár városi tanácsnokát ábrázolja zsinóros magyar ruhában, ami nem csoda, az ő idejében az örmények már túlnyomórészt elmagyarosodtak.

Bizonyos étkezési hagyomány tovább élt a gyermekkoromig. Anyám szeretett tárkonnyal (örmény *tarhun*) főzni. Az ecetjét mindig tárkonnyal fűszerezte, de nem büszkélkedett azzal, hogy a tárkonyt „mi, örmények ismertettük meg a magyarokkal”. Issekutz Sarolta pompás szakácskönyvében a tárkonyról azt írja, hogy „őshazája Erdély”. Meg Közép-Ázsia, teszem hozzá, de vadon nő Észak-Amerikában is. Örményországban, ottjártamkor minden ételben, italban a tarhun uralkodott. Az orosz repülőjáraton kínált pohár vízben (mást nem adtak) éppúgy, mint a meglátogatott örmény festőknél, akik viszont a kínált konyak alá nem adtak mást, csak rágcáslni tárkonyt. Hallottam emlegetni – nem anyámtól, hanem igen művelt, képzőművész bátyjától három örmény ételnevet: a *hacsapurit*, a *hurutot* és az *angadzsáburt*. A hacsapuri sajtos lepény, és

grúz lelemény, de van örmény változata, a másik kettő viszont igazi örmény nemzeti eledel. A hurut zöldfűszerekből és megsavanyodott tejből összefőzött, besűrített, majd megszáritott ízesítő, amellyel a levest savanyítják. Ízlés szerint reszelnek a levesbe, mondjuk az angadzsáburba, úgy, ahogy az olaszoknál parmezánnal szokás. Az angadzsábur zöldséges húsleves, a belefőzött „barátfüle” (ángádzs) teszi a levest (ábúr) azzá, ami.

A gének jobban emlékeznek nálam. Nagypámat időskori fényképei örmény típusnak mutatják. Zömök, vaskos az alkata, sötét a bőre, a szeme nagy és barna. Gyermekei közül kettőn, anyámon és orvos bátyján még jobban látszott az örménység. Mindketten sötét bőrűek, sötétbarna hajúak voltak, anyám hatalmas, barna borjúszele (vö. „tehénszemű” Héra) örmény szabvány. Öregkorára még jobban megsötétült és meg is szürkült a bőre, ezt is örmény tulajdonságnak szokás mondani. Nővérem, aki vonásaiban lengyeles küllemű apámra hasonlít, anyám színeit örökölte. '56 után az amerikai egyetemen, amikor csoportképek készültek a hallgatókról, őt emiatt a „színes” bőrűek (feketéek, félvérek, Puerto Ricó-iak, mexikóiak) közé állították. Rajtam az örménység egyelőre nem látszik, a szemem barna, és nagyon könnyen barnulok a napon, ennyi. Ebben képzőművész nagybátyámra ütök, akire egyébként is hasonlítok.

Sokáig csak mint „poén” érdekelt a dolog. A ritkasága, egzotikuma. Ha valaki mondta magáról, hogy ő örmény származék, akkor én is kirukkoltam vele. A fordítottjára is van példám. Hogy egy atyafiságos példával éljek, sok évvel ezelőtt kolléganőm, Kenyherz Gabi a férjhezmenetele után – ma már nagymama – kezembe nyomott egy háború előtti fényképet, amelyen anyám, nagyanyám ült együtt egy kertben számomra ismeretlen hölgyekkel. Azt mondta, a férjétől tudja, hogy „rokonok” vagyunk, a képen férje fölmenőit látom: Simai lányokat, feleségeket. Bacsó Zoltán, aki 30 éven át operatőröm volt, annyira örmény, hogy rendszerváltás óta tagja kerületünk (a II.) örmény kisebbségi önkormányzatának. Ő hozott össze évekkal ezelőtt dr. Issekutz Saroltával, aki bevont egyesületének munkájába. Fölkéréseinek megpróbálok eleget tenni. Tekintettel van sűrű életemre, ezért úgy rémlik, egy fölkérését sem kellett vizsautasítottam. Viszonossági alapon még népszerűsít is.

Mit jelent számomra az örménység? Gazdagabbnak érzem magam általa. (Lásd még, amit főntebb a keveredés előnyeiről írtam.) És persze érdekesebb kicsit örménynek lenni, mint mondjuk szlováknak. A szlovák és a magyar között szinte csak nyelvi (lenne) a különbség, ha nem váltunk volna ellenséggé Trianon miatt. Az örmény ősi és távoli kultúra, akkor is, ha mi is annak a távoli vidéknek a szomszédságából származunk, népe más embertípushoz tartozik, sajátos a vallása, a nyelve, különleges az ábécéje, sajátos ősi építészete és művészete (a Kaukázus kerek templomaival rokonítani a Kárpát-medence 10-11. századi rotundáit túlzásnak tartom, a kerek épület minden kultúrában alapforma), naná, hogy fölkeltette az érdeklődésemet.

Voltam Örményországban, hármásban feleségemmel és Puskás László képzőművésszel, görög katolikus pappal. Ő találta ki az utat, és mint kárpátaljai, oroszul jól beszélő magyar, aki otthonosan mozgott a terepen, kalauzunk, tolmácsunk is volt. Feleségem akkori kiadója (Széchenyi Könyvkiadó) vezetőjeként azért vállalta az akkor, 1993-ban kissé még kalandos utat, mert szeretett volna megjelentetni régi örmény kódexeket faksimile kiadásban. Ez nem

sikerült, de nagy élményekkel lettünk gazdagabbak. Láttuk, milyen nyomorultul éltek – akárcsak az oroszok – a szovjet korszak végóráiban, erről oldalakat mesélhetnék. Alkalmunk volt megismerni a vendégszeretetüket, átélni számos aha-pillanatot (az örmények tényleg olyanok stb.), látni néhány nevezetességet, Jerevánon kívül Ecsmiadzint, a sziklába vájt és abból kinövesztett Geghard-monostort, majdnem megpillantani az Ararátot – csak bámultunk feléje, a hegyek istene beleveszett a párás ragyogásba.

Ja, a Balta-ház még áll Szamosújvárt. Megálltam előtte, és csodáltam a homlokzat kőfaragványait.

Lázár Imola

Örmény gyökereim családban nyúlnak vissza. Véremben van. Lázár Vilmos és Kiss Ernő leszármazottjaként büszke vagyok őseimre, és mindarra, amit a magyar honért tettek.

Novák Ferenc

Apai nagyapám, XIX. századi néptanító az 1890-es években feleségül vette a szamosújvári Bátrín Johankát, egy örmény lányt. A Novák család Dicsőszentmártonban élt a XVIII. század végétől. Őseim – nagyszüleim – házassága idején az öreg Novák Borgóprundon volt tanító, a Borgói-havasok gyönyörű vidékén. Apám is ott született. A szigorú örmény egyházi szabályok szerint az édesanya vallására keresztelték. Örmény katolikus lett. Az öreg Novák beletörődött, hogy a fiai és a többi gyerek – négy fiú és egy lány – nem unitárius lett.

A vallási lánc folytatódott, így a bátyám meg én szintén katolikusok lettünk, pedig anyám nagy református családból származott. Makkai lány volt. Rokona volt Makkai Sándor püspök írónak. Apja alapította Közép-Európa első és egyetlen alumíniumedény-gyárát (1921-ig működött). Kolozsváron a belvárosban, a Szamos partján a gyárépület még most is áll.

Én voltam az unokatestvérek közül a legkisebb. Sokat voltam Szamosújváron a nagyszülőknél. Ott is volt egy baráti köröm, sok játszópajtásom, többek között a Pongrátz Gergő, aki velem egykorú volt, és még egy-két testvére, sokan voltak. Szamosújvár a harmincas, negyvenes években túlnyomó részben örmény volt. 1941-ig két nagybátyám is ott lakott, dolgozott. Az ott-tartózkodásaim alatt én is éltem a nagy örmény rokonság körében az örmények életét.

Csodálatos volt a családon belüli összetartozás és feltételek nélküli szolidaritás. Egy örmény családon belül nem lehetett elkallódott egyed. Ha valahol baj volt, anyagi, betegség vagy más személyes probléma, akkor a család minden tagja kész volt bármilyen áldozatot hozni a segítség érdekében. Ha öröm volt, házasság, születés vagy bármi, akkor meg nagyon tudtak ünnepelni. Ezek az alkalmak mindig nagy események voltak fantasztikus kulináris élvezetekkel. Az örmény gasztronómia világhírű. Ezt a hagyományt az örmény gyökerű családok

a mai napig megőrizték és gyakorolják. Az ízek emlékét, melyet a nagymamam-konyhájának köszönhettem, máig megtartottam, és amit lehet, én magam is megteremtem a saját kis konyhámban. Barátaim „visítanak” az örömtől, mikor *khurutos* levest adok neki. Egy sült bárányhúshoz salátának *dábdász paszulyt* készítek. A családomban a nagybátyáim magyar feleségei tökéletesen megtanulták az örmény gasztronómiai csodákat, pl. húsvétkor a tárkonyos bárányfejeleves. Ezt az unokák is tudják és gyakorolják. Sajnos vannak elfelejtett étek. Sem Szamosújváron, sem Gyergyóban már nem készítenek *Kaiser szalonnát* (nem Kaizer, hanem Kaiser, csak itt így németesítették, mert ez így egyszerűbb volt). Senki nem csinál füstölt kecskehúsból *buzsenyicát*. Kár! Sorolhatnék még néhány kulináris csodát. Édességeket viszont minden magyarörmény asszony készít. Ünnepekkor nem hiányzik pl. a *dalauzi* az asztalról. A családi flekkenezés még most is kedves emlék. Családunkkal a hagyományos páccal és paprikás, vörösboros mártással készítjük. Csodálatos, hogy az örmény hagyományaink a kulináris élvezetekben is jelentősen fennmaradtak. Sőt, talán a legerősebben.

Van még némi örmény történelmi sorstudatom. Büszke vagyok a szamosújvári rokonságra. Nagyszerű emberek voltak. A leszármazottak most már mind Magyarországon élnek. Mindnyájan komoly egzisztenciát teremtettek. Most már én vagyok a legöregebb. A család legöregebbje. Minden ünnepen együtt vagyunk (természetesen örmény étkekkel), és most én mesélek szüleikről, nagyszüleikről, hogyan éltek, éltünk a második hazánkban, Erdélyben.

Tarján Tamás

Hít küld. Nomen est...

Számomra a név – utójel.

Születésemkor Hovhannesian Arakhel Tamás névre kereszteltek. A nevemnél sokkal többet később sem tudtam örményül – néhány írásjelet, alapvető kifejezést mindössze –, a nevemet pedig, ebben a formában, elveszítettem, amikor tizenegy éves lettem. Családunk mindkét (apai) örmény ága nevet változtatott. Az okok (köztük legkevésbé lényegesként nevünk mindenkori pontatlan írása az okmányokban, valamint a nemszeretem „Hofi” és egyéb becézések) ma már nem fontosak. Apám kevéssé, író nagybátyám alkalomszerűen érdeklődött az örmény származás ténye, az örmény előtörténet iránt, de magyar vezetéknevet (mindketten mást) szívesebben viseltek. A mienkben a -ján végződés a jellegzetes örmény toldaléokra, a ‘fia valakinek’ jelentésű végződésre emlékeztet, bár az ősi Tarján törzsnévre élezett magyar fül nem érzékeli: a Tarján nem ritka örmény családnév. Ezért választotta – nem is apám, hanem még névjavasoló hagyatkozásában a pater familias Eghia.

Konstantinápoly Kurucsésme kerületében született, majd a török fenyegetés elől szülővárosából még gyermekként menekülni kényszerült nagyapánk, Hovhannesian Eghia kalandos úton került Magyarországra, s magunk sem tudjuk, öt másik nyelv mellett mikor és miként sajátította el tökéletesen a magyart (magyar elit gimnáziumban érettségizett Budapesten, de huszonkét évesen). A magyar-örmény kapcsolatok szenvedélyes szakírója, több a tárgyba vágó

kultúrtörténeti könyv szerzője vált belőle. (Ő propagálta legszenvedélyesebben Ady Endre örmény származásának tényét; talán az ő álláspontját is ismerve kezdte Illyés Gyula híres *A faj védői* című szonettjét ekként: „Ady dúlt örmény arca...”.) Sikeres ügyvédi pályájának nem csekély jövedelméből sokat áldozott az európai örménység ügyeire, intézményeire. De – és erre sem tudjuk a magyarázatot – gyermekeit nem tanította meg apanyelvükre. Yervant, Zaven, Elmonea: a három gyermek örmény személynevet viselt, e nevek szolgáltak megszólításul is a családban. Szinte csak ennyi maradt a família örménységéből.

Örmény nevet valamennyi unoka is kapott. Öcsém például Mechitar, legfiatalabb unokatestvérem Takuhi. Ha az örménységre gondolok – sajnos sosem jártam Arméniában –, neveket szökkent fel tudatom. Neveket: a mieinket, meg azokat, melyeket a névtárból én adtam „ajándékba” szerettemnek, barátaimnak – Chutlube, Nuné, Berkruhi... –, s amelyekhez az ún. jellegzetes örmény vonásokat társíthatom. Dacos virtus és mindig ugrásra kész tető szorongás, erős istenhit és hajlam mindenféle szakadárságra, sietős léptű értelem és számos logikai vétés, mérhetetlen munkabírás, szenvedélyes eltökéltség a hivatásban, ügyetlen kéz a keresmény elköltésében, gazdag érzelmevilág, ám hozzá szöglétesség az érzelmek kifejezésében. Lehet, hogy ennek csupán a fele igaz – de melyik fele? S mi még?

Az én örmény nevem – Arakhel – azt jelenti: a jó hír hozója. Régi magyar szóval: hitküldér (voltaképp: evangélista). E név jól megfér a másikkal, az Aquinói Szent Tamásnak (többek közt írástudók, papírboltok patrónusának) oltalmába vont Tamással (jelentése: iker [kettős]; görög etimológiával: csodás).

Nem hinném, hogy életévtizedeimmel sikerült volna hűnek lennem neveim jelentéséhez. De az örményeket együtt hitküldéreknak gondolom. Ez az én örménységem.

A fiam személynévként visszakapta, amit családnévként elillanni hagyunk. Az ő neve: Tarján Lőrinc Hovhannesz. Azaz: a hagyomány szerint rostélyon megéttetés közben is mosolygó Lőrinc mellett János a védőszentje. Majd eldől, keresztel-e, vagy a fejét veszik.

Várady Mária

Az emberpalánta csak nődögél bele a világba. Mi fontos? Mi nem fontos? Nem tudja. S a szülők átadnak mindent – amit lehet.

Amikor elvágtam magam alatt a fát, akkor kezdett el dolgozni bennem a gyökér. Örmény versekből megtudtam, hogy makacs, munkamániás, mély érzelmekre képes, hűséges, igényes lehetek – mert ilyenek az örmények, akiktől származom.

Az örmény közösség nem engedett leszakadni, elveszni. Hozzájuk tartozom, akik ugyanolyan magyarok is, mint én. „Nincs mód középszerűnek lenni” – írja Márai Sándor. És ez hajt minden örményt is.

Az erdélyi magyarörmények a túlélés legszebb áldozatot hozó formáját választották, segítve a földet, népet, mely őket befogadta. Ez óva int ma is. Büszkén, elkötelezetten, ...fő, hogy dolgozzanak...”.

Kali Kinga

Persián, Dávid, Agopian

Egy örmény asszony visszaemlékezései
(metainterjú)

Agopian Anna nénit 1999 februárjában ismertem meg Marosvásárhelyen, egy antropológiai interjú ürügyén. Az antropológiai interjú egyik alapelve a nem befolyásolás: én is próbáltam kevésbé erőszakosan mederbe terelni a mondanivalót. A kérdező szerepe itt mindössze az emlékeztetés – nagyon óvatosan, nagyon érintőlegesen –, és az emlékezés, ami már a sajátja, ezért sohasem eshet egybe az interjúalany emlékeivel. Azaz: értelmezés. A másik alapelve az elhangzott válaszok eredeti formájának megőrzése: magából a megfogalmazásból bontakozik ki olykor a világkép némely eleme – ezért ebben a szövegben is benne van a beszélgetéskor elhangzott összes válasz, teljes épségben.

Akkor először elkezdett bennem lázadni valami az interjú műfaja ellen. A legönzőbb műfaj, gondoltam, és magam is vagyok annyira önző, hogy kelőképpen mellőzve éreztem magam a kérdezés folyamatában. Megpróbáltam nem kívülállónak maradni, nem csupán értelmezni: megosztani a figyelmemet az ő története és az én történetem között. És belülré kerültem. Az ő történetének az önmagamra képzett vetületét alkottam meg. Anna néni akkori valójából lassan-lassan előjöttek az ifjúkori mozdulatok, akkori gesztusaiból, a megmutogatott fényképekből, hangjából, sóhajtásaiból felépítettem az egykori Dávid Annát, a fiatal lányt, aki még mit sem sejtethett sorsa alakulásáról. Így jöttem rá, hogy – bármennyire is kegyetlennek tetszik – az interjúalany valójában eszköz: az igazán lényeges az érzéseknek a sora, melyeket az életútja belőled, a kérdezőből csal elő. Vagy a kreativitás tagadhatatlanul divinizáló volta? Ez a metainterjú, amolyan kiútkereső műfaj: úgy önző, hogy a te pártodon áll. A metainterjú valaki más emlékeinek, életének a rajtad való átszüremlése.

– A család honnan jött?

– Bukarestbe jutottam tizenegy éves koromban, ott tanultam. Mert Duducz Károlyné volt a nagynéném, az ő férje innen Vásárhelyről volt, a Duducz családból. Ő hozott el Kászomból, öt éves koromban. Én Kászomban születtem. Régenben jártam iskolába két évig, és két évig itten a... Marosvásárhely, a régi templom ahol volt. Tulajdonképpen... cum să zic¹... örmény alapítvány volt ez is régebben, ahogy olvastam a revistákban,² mert kapom a revistákat is Bukarestből, s állandóan használtam a revistákat... adică³... az Ararátot. Még most is van

¹ hogy is mondjam

² folyóiratokban

³ vagyis

Ararátom, itt van valahol. Megvan az Arménia is, az nagyon érdekel, nagyon szeretem Örményországot. Gyönyörű. Ha valaki akar valami nagyon-nagyon szépet látni, és boldog akar lenni, az menjen Örményországba.

– *Hogy sikerült oda eljutni először?*

– Hát úgy sikerült, hogy hozzám jöttek valami örmény családok. A szomszédomban lakott egy örmény család, Bukarestben, s akkor ők bemutattak. S akkor történt egy kirándulás, egy hónapos kirándulás Örményországba. Elmentem arra a kirándulásra – nagyon szép, nagyon kellemes volt, egy egész hónapig minden kolostort, minden régi-régi dolgot felkutattunk és megnéztünk. Kellemes volt, nagyon szép volt, nagyon megható volt, és fölkerestük az ismerősöket, akiket megismertünk, hogy jöttek Bukarestbe, s ilyenképpen aztán olyan testvéri barátságban maradtunk. De voltak közben ismerőseim, akik Bukarestben ott laktak, s onnan mentek vissza Örményországba. Azokat is megkaptam. Örvendettek, hogy találkoztunk – ahányszor mentem Örményországba, mindig felkerestem őket.

– *Ez az első kirándulás hányban volt?*

– Éppen azt kerestem a füzetekben, azt hiszem, hogy nyolcvankettőben. Azután aztán többször voltam, amikor hallottam, hogy lehet menni, vagy az ismerőseim hívtak, hogy gyere. Akkor mindig mentem egy hónapra.

– *A régi családról tud valamit, hogy honnan jöttek, úgy pontosabban?*

– A mi családunk... azok 1750-től jöttek ki onnan. Ez a családfa (mutatja) ki volt állítva 1988-ban, összeállította dr. Dávid László. Szóval 1750-ben, és telepedtek le, egy része letelepedett Moldovában, a másik Erdélyben. Akik itt letelepedtek Erdélyben, nagyon hálásak maradtak a székelyeknek, hogy kedvesen fogadták, behívták őket. Az én ószüleimet... ők voltak Erzsébetvárosban meg Baróton meg Kézdivásárhelyt, aztán átszűrődtek Szentgyörgyre, és ottan elterjedtek, aztán ide Marosvásárhelyre, nagyon sokan voltak, és kihaltak, mert gyerekük nem volt. Sok rokonság. Az én nagyszüleim meglátogatták Kászont, és Kászonban nem volt kereskedelem akkor. Nagyon megtetszett nekik a helység is ottan, s akkor megvásároltak házakat, meg építettek házakat, és úgy telepedtek le. Nagymamának, Szávay Katalin nevezetű volt a nagymama, csak rokonságban volt a Dávidokkal, és sok gyermeke volt. A lányok férjhez mentek, Brassóban, Kézdivásárhelyen, Erzsébeten, elszéledtek mindnyájan. Az édesapám maradt ottan Kászonban. Nekije volt postája, mert régebben a posták... personalok voltak... magánosok voltak, magántulajdonosok voltak, így mondják magyarul. Szóval nekije volt postája, aztán a nagypamémeknek – őt Dávid Antal Sántának hívták, mert gyerekkorában megütötte a térdét és sántán maradt, ő meghalt aztán időskorában Kézdivásárhelyen, nagymama pedig megmaradt Kászonban, és üzletet nyitott ottan, a gyerekeit fölnevelte. Megvannak a pernefolium levelek is, úgy mondják... foaie de zestra.⁴ Itt írja, hogy mivel állította ki őket, kinek mit adott. Innen is ki lehet nézni, hogy mik voltak abban az időben. Aztán rengeteg fényképek is vannak itten az összes rokonságról, meg fogom mutatni azokat is, elmagyarázom, ezeket oda szeretném adni az öcsémnek, Dávid Péternek, hogy ő tartsa az örökségben.

*

⁴ hozománylevél (helyesen: foaie de zestre)

Valami azt súgta nekem, hogy nem látom már többet: a képeslapjaim elolvasatlanul hevernek. Anna néni júliusban váratlanul meghalt. Annak az egy találkozásnak az alkalmával annyira közel kerültem hozzá, hogy szenvedése – amelynek nem voltam tanúja egyetlen másodpercig sem – elevenen élt az agyamban: az öregasszony, aki az agyvérzés utáni megalázó földi állapottal küszködik, akit elviselhetetlen fájdalom kínoz. Halála után pár hónappal meglátogattam rokonait, akik utolsó heteiben vele voltak. Pár napba beletelt, míg átkutattam Anna néni hagyatékát a pernefoliumokért, a fényképekért, amelyeket nekem annak idején megmutatott. Az ilyen dokumentumok hitelesebbé teszik a közlést. Sem a hozományleveleknek, sem a fényképeknek nem leltem nyomára. Ottlétem alatt végig munkált bennem a félelem, hogy abban az ágyban alszom, amelyben Anna nénit elhagyta a lelke. Nem mertem rákérdezni, de álmaim mintha kiteljesítették volna azt a képet, amely a halállal való küzdelméről bennem élt. Tele volt az ágy fájdalommal.

*

– Megkérhetném Anna nénit, hogy emlékezzen vissza egy kicsit a bukaresti örmény életre, milyen volt?

– Hát nagyon meg volt szervezve, nagyon, figyelmesen összetartottak az örmények, valóságos testvéri összetartás volt közöttük. Én jártam az örmény templomba, mert voltam az iskolában is ottan két évet, és figyelmesek voltak, és nagyon segítették egymást, amíg jött ez az orosz világ, akkor deportáltak mindenkit, akkor szenvedett mindenki, mint mi is. Nagyon csúnyán megszenvedtünk Kászonban is, meg Bukarestben is. A férjem a szüleivel és a testvéreivel nagyon megszenvedtek, mindenünket elvették, elkobozták, bezártak. Ez volt az orosz ajándék. Anyám pediglen meg volt becsméréelve három Sztalin-fiúval. A férje, mert másodszer volt férjhez menve, puskával volt a kerítéshez hozzátámasztva, nem szabadott mozduljon, és végig kellett néznie, amíg az anyám három Sztalin-kölyöktől meg volt becsméréelve. (Sír.) Ennek a történetnek... cum să zic⁵... din cauza acestei fapte neruşinate⁶... kapott tensiunea prea mare,⁷ és meghalt. Lett az áldozata ennek a dolognak. Örömmel nem gondolunk rájuk, a néppel nincsen semmi bajom, de mondhatom, hogy lelkemből gyűlölöm azt a Sztalin-históriát. És Kászonban aztán így történt, még volt egy másik család, Szálasi Miklós bácsi, az is rokonságban volt velünk, még voltak Szász Jánosék, azok is rokonok voltak, mert mind el volt magyarosodva a nevük, és egyiket sem hívták úgy, de abban az időben, amikor el lehetett magyarosítani a nevüket, mindegyik fizetett Mária Teréziának ezért egy...

– Tehát ők örmények voltak, és magyarokká akartak lenni, mondhatjuk így?

– Igen, igen, azért, mert megtelepültek ott Kászonban, be akartak olvadni, és székely nevet vettek fel ők is.

– Azért tartották még az örmény szokásokat, valamire vissza tetszik emlékezni?

⁵ hogy is mondjam

⁶ e gyalázatos tett miatt

⁷ felment a vérnyomása

– Igen, igen, nálunk is, amíg az anyám meghalt, az ételekben is meg volt tartva a szokás, mind örmény ételeket ettünk, de amikor férjhez ment, akkor a férje csendőrtiszt volt, és ő követelte azokat a székeley ételeket. De azért megcsináltuk az örmény ételeket is, tésztákat különösen... in vremea de sărbători... ünnepek alkalmával, akkor mindig az örmény tészták voltak előkészítve.

– *Valamilyen ételnevekre tetszik emlékezni?*

– Voltak azok a kellemes levesek, de már nem jut eszembe a nevük...

– *Ángádzsábur?*

– Az, az, nagyon kellemes leves volt, aztán volt az a... magyarul úgy mondták, madárfül, colțunași triunghi,⁸ azok voltak aztán, csináltunk laskából ilyen pici-pici csónakokat, összeraktuk, s csont volt kifőzve, s azt a levet fokhagymásan rátöltve nagyon finom volt. És nagyon sokféle levesek, amit én máma is csinállok, de a nevezetük már elmúlt, mert inkább románosan vagyunk szokva.

– *Ezeket az ételeket ünnepek alkalmával készítették, vagy nemcsak ünnepekkor, hétköznap is?*

– Nem, rendszeren most is csinálunk ilyen dolgokat, nemcsak ünnepeken, ez megmaradt nekünk általában.

– *Milyen vallású tetszik lenni?*

– Római katolikus vagyok. A szüleim azok voltak, és valahol van egy... bizonyíték, hogy örmény származásúak vagyunk, és nem magyar származásúak. *(Mutatja a papírt.)* Mert akkor voltak szintén a magyarokkal kellemetlenségek, és aztat küldte az egyik nagybátyám, hogy...

– *Be kellett bizonyítani, hogy örmények?*

– Igen, hogy örmények vagyunk, mindig ott volt nálam, a pénztárcámban, azzal tudtam magam állandóan biztosítani, hogy mutattam, a buletinembe⁹ is bele volt írva: de origine etnică armeană.¹⁰ És nem magyar vagyok.

– *Tehát népszámláláskor azt mondja, hogy örmény? Soha nem mondta, hogy magyar?*

– Igen, azt mondom: örmény. Soha nem mondom: magyar.

*

Vajon mi dönti el, hogy ki meddig tartozik egyik etnikumhoz, és mikortól kezdve egy másikhoz? Anna néni sorsa úgy hozta, hogy olyan örmény családba született, amely magyarabb volt a magyarnál is, akárcsak a többi erdélyi örmény család. Az asszimiláció a magyarsághoz azért mehetett olyan gyorsan végbe, mert önként történt: kezdetben egybeeső érdekekből és hálából, amiért örményekként Erdélyben lehetnek. Később már a politikai helyzet változásával értelmetlenség lett volna megkettőzni a kisebbségi státust: elég volt magyarnak lenni. Anna néni később, a bukaresti közegbe kerülve, magyar-örményből román-örménnyé lett, úgy, hogy az anyanyelve mindvégig a magyar volt, de önmagát kizárólagosan örménynek vallotta, és leginkább a román nyelvet használta. Magyarságának megtagadása lenne ez? Vagy csupán túlélési stratégia?

⁸ madárfül (helyesen románul: colțunași triunghi)

⁹ személyi igazolványomban

¹⁰ örmény származású

– *Bukarestben az iskolában tanultak örményül?*

– Igen, de az ezelőtt hetvenvalahány évvel vagy nyolcvan évvel volt, most már nem tudok. Két évet csináltam ottan, ugye, most már elfelejtettem, de valamennyire aztán, mikor kezdtem Örményországba járni, egyes dolgok eszembe jutottak, most már megint, hogy volt ez az agyvérzésem, sok mindent elfelejtettem. Így, magamban lévén, eszembe jut hol ez, hol az, amik már az agyból ki voltak törülve, most vissza kezdenek térni.

– *Például a gyergyószentmiklósi templomba el tetszett járni?*

– Jártam ottan, egy unokatestvérem van pap ottan.

– *A mostani pap? Fogolyán?*

– Igen, Fogolyán atya, unokatestvérek vagyunk.

– *Hát akkor mi is rokonok vagyunk, mert nagyanyámnak is unokatestvére.*

– Nahát! (Kacag.) Kicsi a világ. Úgy hallottam, hogy elment most vissza Velencébe. Beteg, ugye? Amikor idejöttem, Marosra,¹¹ kezdett hozzám járni, de amióta nagybeteg, amióta megműtötték, nem jött ő erre felé. Nem volt ő azon kívül is egy nagyon kommunikatív ember. De azért nagyon szeretttük egymást, napokat töltöttünk együtt, többször meghívtam ebédre.

A nővérem is meghalt, aztán utána... nagyon szomorú vagyok. Nagyon hiányzik... borzasztóan hiányzik... (Sír.) A nővérem... mondhatom, az egész családom a karjaimban halt meg, de olyan rettenetes nem volt, mint ez, a nővérem halála. Lehetséges azért is, hogy utolsó volt, és most már teljesen egyedül maradtam. Ilyen az embernek az öregsége: ha fiatalabb lenne, nem volna annyira nehéz. Így nem panaszkodhatok a sorsomról, megvan mindenem, nem hiányzik semmim, lakásom ez van, Andrásék (az unokaöcs) nagyon kedvesek, ellátnak sok minden élelemmel, pénzzel is, amikor szükségem van, kisegítenek.

– *Valahova el tetszik járni mostanában, szóval vannak itt mondjuk olyanok, akik szintén örmény gyökerekkel rendelkeznek, és azokkal...?*

– Itt nem tudtam összeköttetést csinálni az örményekkel, Bukarestben nagyon össze voltunk kötve, úgyhogy ha nem is jártunk egymáshoz, a templomban találkoztunk, vagy az utcán találkoztunk. Sokan összejártunk, mert a férjem zenetanár volt és... dirigor, na, karmester, és azáltal nagyon erős összeköttetések voltak. De ő is meghalt, akkor már a nővérem, a sok földrengés és azok a nagy robbanások után, amik voltak ottan Bukarestben, akarta, hogy mindenképpen eljőjjünk onnan, és ilyenképpen aztán fölszedtük magunkat, és Andrásék azt mondták, hogy a lakásuk itt a Braşovuluiban kiürült, mert Ildi kiköltözött Etédre hozzá, s akkor megvolt a szép nagy lakás. De amikor a nővérem meghalt, akkor nekem már túl nagy volt a lakás, s így jöttem át, és megvettem eztet a lakást. És mivelhogy sok rokonság van itten, de nem vagyunk... kezdetben felvettem a kapcsolatot nagyon sokkal közülük, de mindenkinek megvan a saját gondja-baja, betegsége, öregsége, nem lehet senkire támaszkodni. Itt van Dávid Pista, itt vannak Andrásék, nagyon sokan

¹¹ Marosvásárhelyre

vannak... De én amúgy is egy magányos ember vagyok, nagyon szeretem a magányt, szeretek csendben lenni, mert nagyon zajos életem volt. A férjem is, mivel zenetanár volt, mindig voltak tanítványai odahaza, mindig el voltunk foglalva; aztán én voltam asistentä medicală¹²... az egész blokk¹³ az enyém volt, éjjel-nappal csengettek, hogy menjek a segítségükre. Mindig zavarva voltunk. Aztán megtörténtek '89-ben ezek a Ceaușescu elleni kitörések... mi a Colentina-nán laktunk, és öt gyár volt körülöttünk; a nővérem mindig sírt, hogy nagyon fél, nagyon fél... Aztán megtörténtek a földrengések, a blokk – mi nagy, tízemeletes blokkban laktunk míg az idők –, és mindig félt, hogy ha majd jön még egy földrengés, akkor nem fog tartani a blokk, össze fog romlani, kétszer annyira megsérült. Aztán gondolkoztunk, hogy hova menjünk. Először akartunk költözni Szentgyörgyre, a másik öcsémhez, de a nővérem jobb szerette itten, és ő nagyon szerette András, mert őt nagyon sokat dédelgettük mi, Kászonban is, meg én Bukarestben. S ilyenképpen aztán András felé húztunk.

– Bukarestben csak románul beszélt Anna néni?

– Igen. Aztán négy elemi csináltam magyar iskolát. Aztán az anyámmal meg a nővéremmel magyarul beszéltünk. De a férjem nem tudott magyarul. Egypár vicces szavakat tudott, de így nem; nem volt neki ideje, hogy foglalkozzon azzal. Mert hogyha egy magyar zenét hallott, azt mindig lekottázta és lezongorázta. Így szerette őket, mert mondotta mindig, hogy rendes emberek, és a magyarok nagyon tiszták – ő szeszélyesen tiszta volt. De nem volt probléma, sosem civakodtunk azért, hogy én tulajdonképpen a magyarok közül vagyok származva. Tudta, hogy örmény vagyok, mert az irataim megvoltak, hogy örmény vagyok, nem volt probléma.

*

Anna néni sorsa, úgy látszik, az állandó száműzetés volt. Őseinek a török megszárlások elől kellett menekülnie a Kaukázusból, az erőszakos asszimiláció elől Moldvából. Őt meg hol a családi, hol a politikai viharok készítették állandó zarándoklásra. Bár ő nem említette, rokonai később elmesélték, hogy mostohaapja távolítottta el otthonról, talán azért vette őt a nagynénje pártfogásába, azért kellett hol Régenben, hol Marosvásárhelyen, hol Bukarestben tanulnia. Nem szerette a nevelőapját, de erről tiszteletteljesen hallgat. Minden alkalmat megragad, hogy a szenvedéseiről beszéljen, de a halottak emlékét nem bántja. Ahogy a megélt háborúkról beszél, az a keserű ránc a szája szegletében egyre élesedik. Mégsem megtört, hanem büszke és dacos: mint aki tudja, hogy szenvedése kiválasztottságot jelent.

*

– Tudna még néhány szót mondani az egykori bukaresti örmény közösségről?

– Én nagyon keveset tudtam működni és menni közénk, csak amikor a bibliotecába,¹⁴ dupa slujbă... mise után mentünk át a bibliotecába, és ottan

¹² ápolónő

¹³ tömbház

¹⁴ könyvtárba

adtak előadásokat és voltak elbeszélgetések... ținea conferință, discuta despre diferite scriitori¹⁵... úgyhogy tényleg más volt, mint itt. Sokszor csináltak kirándulásokat, mentünk velük, akkor a Hagigadarnál is voltunk, le is vagyunk fényképezve. La sârbători luam parte...¹⁶

– *A Hagigadar (hácskádár) micsoda?*

– *Az Moldovában egy örmény templom, nagyon sokat írnak róla.*

– *Zarándokhely?*

– *Igen, oda szoktak zarándokolni, egy hegycsúcson van, és akkor az örmények... parochia...¹⁷ vágat juhokat, és azt ott megkésztik, mert az örmények csinálnak piláfot, rizseskását annak a levéllel, és ottan kiosztják. Servește o masă pentru toată populația care a luat parte la această serbare.¹⁸ És nagyon szép szertartásokat tartanak ottan, ez évente egyszer szokott megtörténni. Nagy zarándoklások vannak, mert ez egy kegytemplom, ahol aへgyre kell fölmenni – most már nem annyira hegy, egy dombnak néz ki –, és nagyon sokan mennek térden állva. Fölcsúsznak térden állva, hogy megnyerjék azt a kegyelmet, amiért ők könyörögnek, és ismerünk is nagyon sok esetet, amelyek meggyógyultak vagy megszabadultak. Mert ide olyan föltétellel megy oda az ember, hogy ezt a kegyet kérem én a Szűzanya Máriától. S aztán oda kímásznak, és végighallgatjuk a gyönyörű szertartást, mer’ nagyon szép, örmény nyelven tartják, de azért beszélnek – mert sokan vagyunk örmények, amelyek nem tudunk örményül –, és aztán így lefordítják románra is, és az ember tud részt venni ebből. És akkor tizenkét óraker, van egy hosszú salá... terem, és vannak ott asztalok és câte 50 de persoane¹⁹ behívnak, leülnek, servește masa.²⁰ Adják a szervétet. Nagyon finoman elő van minden készítve, egy egész copios²¹ ebédet kap az ember ottan. Amikor kijövünk, az udvarban nagyon szép, nagyon kellemes... se împrăștiie oamenii,²² s ottan elbeszélgetnek, amíg a másik rend bemegy. Dar mii de persoane merg acolo,²³ nemcsak mondjuk egy csoport. Mindenfelőlről mennek...*

– *És ide csak örmények mennek, tehát akikben van valamennyi örmény vér, vagy mások is?*

– *Nagyon kevesen mások, akik nagyon tartanak az örményekhez, és tudják, hogy ez egy kegytemplom, és ottan most fog lenni egy nagy esemény. Külföldről is jönnek haza, minden országból, ahol vannak román örmények, vagy ha nem is, csak hallottak róluk, akkor jönnek haza, és jönnek oda a kegytemplomhoz. Nagyon-nagyon érdekes és kellemes, ezt ajánlom is minden örménynek, hogy felkeresse.*

– *Ez hol van Moldvában?*

¹⁵ előadásokat tartottak, különböző írókról beszélgettek

¹⁶ ünnepeken vettünk részt

¹⁷ a parókia

¹⁸ ételt szolgálnak fel mindenkinek, aki az ünnepségen részt vett

¹⁹ 50 személyenként behívnak

²⁰ tálalják az ételt

²¹ bőséges

²² szétszélednek az emberek

²³ de ezrével mennek oda az emberek

– Nem jut eszembe... Romanon mentünk keresztül, mert Romanban is nagyon sok örmény volt, és az örmény temető ottan tele van azokkal a gyönyörű márvány emlékkövekkel, síremlékekkel adică,²⁴ aztán onnan mennek a Hagigadarhoz.

– *Mikor van ez az ünnep? Egyszer egy évben, mikor?*

– *Nyáron van... (Kissé bizonytalanul mondja.)*

– *Ezen az ünnepen van bárányáldozat is? Tehát ott folytatják ki a vérét a báránynak?*

– Hát igen! Ott vágják le a juhokat, és... áldozatként, aztán megkésztik. Nem úgy, mint Örményországban láttam, fönt a kegytemplomnál, ott van vágóhíd, direkt, ahol egy olyan țarc²⁵ van, és beléje eresztik a juhot, s az ember, ott a másik oldalon, azonnal föláldozza. Itt másképpen van, itt nem lehet úgy beállítani, mint Örményországban, mert hát ott az órországból az volt a procedura de totdeuna,²⁶ és most is úgy csinálják. És a kereszteléseken is részt vettem Örményországban, nagyon érdekesek. Aztán ottan a kegytemplom, az Ecsmiadzin, valami kimondhatatlan, egy teljes kincsesár. És a bibliotéka, hát arról beszélni sem lehet! Olyan nagy könyvek vannak, mint ez az asztal, olyan nagyok a lapjai nekijük. És le van írva ottan Örményországnak az egész történelme. Hát nagyon nehéz kutatni Örményországnak a történelmét, mert szegénynek nagyon sok háborúja, vesztesége, szenvedése volt. Voltam a cele patruzeci de zile ale Musa Daghului,²⁷ ott is voltunk, a Szeván-tónál, ott is halat ettünk. Szállodában laktunk mindenütt, nagyon kellemes volt, nagyon populáris²⁸ népek ottan az emberek. Például akartunk menni este, hogy vizitáljuk a várost.²⁹ Késő volt, fölültünk a trolibuszra, ott kopenkjéket kellett fizetni – mikor volt, mikor nem volt, de annyira kedvesek voltak, hogy „Tu romanski?“, akkor nem kellett fizetni. És akkor ingyenutazók voltunk: körbevitt minket egyik végállomástól a másikig, és aztán visszahozott a szállodáig, ahol laktunk. Nagyon kedvesek voltak. Mentünk a piacra, és néztük a gyönyörű piacot, gazdag piacot, különleges gyümölcsök voltak. Néztük, de nem volt amivel megvenni. Akkor azok a... țărani³⁰... a kiárúsítók mindjárt adtak nekünk – ilyen szőlők voltak, az a gyönyörű sárgadinnye meg zölddinnye... Jaj, azt mondtam Andráséknak is, ne csináljanak semmit életükben, ne a gazdagság után, vagy hogy legyen tudomiséen, mi nekik, menjenek s utazzanak, mert én nagyon sokat utaztam, mindenfele. Lássanak világot. Az érdekes az embernek az életében. Hiába dolgozok én itt, de ha nem láttam, nem tudok; az én lelkemet nem táplálja az, hogy én itt gazdag legyek és buta, ne lássak senkit és semmit. Mert az ember ahány országba megy, annyiféle emberré változik át. Az a legkellemesebb, például én most öreg vagyok, betöltöttem a nyolcvanhét évet, egyedül vagyok, napokon keresztül senki az ajtómat nem nyitja be. De azért nem érzem magamat

²⁴ azaz

²⁵ karám

²⁶ mindenkori gyakorlat

²⁷ Musza Dagh negyven napjánál

²⁸ kedves, barátságos

²⁹ várost nézni

³⁰ parasztok

egyedül, mert megvannak az emlékeim. Megfogom azt a tárgyat, és eszembe jut, jaj, Istenem, én azt ebben s ebben az országban vettem, milyen kellemes is volt, gondoljak csak vissza, s már nem vagyok egyedül! Azonkívül vallásos is vagyok, és mindig gondolom, bármi történik, hogy a Jóisten velem van. Sose vagyok egyedül, ő mindig velem van. Mert hányszor voltam súlyos beteg, hogy az orvosok fölmondották a reményt, hogy most már lehetetlen megmenteni. Kétszer volt infarktusom, most két éve. Tavaly májusban meg csináltam az agyvérzést. És mindig megsegített a Jóisten, ilyen idős koromban, hogy túléltem ezeket. Annyi accidentom³¹ volt nekem Bukarestben is, s azokon is átmentem, pedig az orvosok azt mondták, hogy lehetetlen. De a Jóisten akarta, hogy lehetséges legyen. S így megmentődtem mindig. Nem érzem magamat egyedül. Sokszor nagyon is jól érzem magam, mikor előveszek ilyesmit, s akkor eszembe jut, hát várjál, mert én itt jártam. Milyen is volt, hogy is volt? Mit is csináltunk akkor, mit is láttunk akkor? S akkor visszaképelem magamban, hogy hol jártam, mit csináltam, jó volt, nem volt, kellemes volt, nem volt? De azért mindig, mindenütt, bármilyen nehéz is legyen, kellemes, mert láttál, mert tanultál.

*

Van-e génemlékezés? Emlékezhetek-e Örményország hegyeire anélkül, hogy ott jártam volna, csupán örmény őseim vérén keresztül? Megint átfut rajtam egy borzongásnyi irigység: csak Grúzia hegyeit tudom magam elé képzelni, vagy a Hargitát. Próbálok összeötvözni a látottakból bár egy villanásnyi örmény tájat, de mi van akkor, ha tévedek?

*

– Ezeket a kirándulásokat, ezeket az alkalmakat, hogy lehetőség nyílt kiutazni Örményországba, a bukaresti örmény közösség szervezte mindig?

– Nem, nem, nem. Be voltam iratkozva a nyugdíjasokhoz, és velük utaztunk nagyon sokat. S voltam magánutazó is, úgy, hogy nem csoporttal voltam, csak egyedül. Persze nem egyedül mentem, mert voltak rokonaim is, s akkor hosszú időre mentem lakni, és velük voltam, és velük mentem mindenfelé vizitálni.

– Azt szeretném kideríteni, hogy ez csak azért volt, mert Anna néninek ez volt az érdeklődése, vagy volt egy csomó ilyen kirándulás, amelyet a közösség szervezett?

– Nem, nem, engem nagyon-nagyon érdekelt, én mindig, gyerekkorom óta akartam látni és tudni Örményországot. Valamiképpen nagyon meghatott volt... Amíg édesapám élt, neki megvoltak ezek az örményországi corespondenták³² és könyvek és revisták.³³ És én mikor már kezdtem böngészni, olvasni, akkor már engem nagyon érdekelt, és valahogy olyan meghatódva olvastam Örményországról. Aztán amikor megtörtént az a nagy mace³⁴ Örményországban, akkor annyira meghatott az engemet, hogy azt mondtam, nem akarok meghalni, bármi is történjen, hogyha a legszegényebb maradok is a világon,

³¹ balesetem

³² levelezések

³³ folyóiratok

³⁴ mézszárlás

akkor is akarom Örményországot meglátni. És megsegített a Jóisten, hogy igazán nemcsak Erevánt,³⁵ hanem az egész Örményországot megláttam. Mert ez a nagy kirándulásunk, ami volt szervezve akkor, arra volt célozva, hogy történelmileg mindent megismerjünk. Szeretném a füzeteket megkapni, hogy az élményeimet leírtam... Bukarestből elindultunk repülővel Moszkváig, s Moszkvától pedig Erevánig. Aztán Erevántól széledtünk széjjel, és adtak autóbust a dispoziția noastră,³⁶ és vittek mindennap más és más és máshova. Megtörtént, hogy vittük az ételt magunkkal, hogy tudjunk menni egész nap. Este hazaérkeztünk fáradtan, de akkor mindig copios³⁷ asztal várt a vendéglőben – előkelő vendéglőkben volt részünk, és a legelőkelőbb szállodákban, és vittek akkor operába, színházba, minden popular³⁸ előadásokra, nagyon kellemes volt. Igazán, annyira hálás maradtam akkor az örményeknek, hogy rendezték ezt a kirándulást... és mit láttam és mit éreztem! Amikor megérkeztünk és beléptünk Örményországba, ott van egy nagy szobor, úgy hívják, Mama Armenie, hatalmas, nagy-nagy szobor. (Sóhajt.) Úgy néz ki, mintha Szűzanya Mária volna, de ott egy fölálló örmény lány van. Hát nem tudtam... n-am mai putut să mă potolesc din impresia care mi-a făcut.³⁹ Muszáj volt letérdelek és megcsókoljam a szobrot, annyira meghatott. És úgy örvendtettem mindennek, végig örvendtettem, hogy végre megláthatom az ükapám országát. Hogy miért mentek el?, masacre⁴⁰ volt akkor is, és a nagy földrengés, amikor elmentek az ükapámék onnan.

– *Erről tetszik tudni többet, hogy milyen mészárlás volt?*

– Csak annyit, din moși în strămoși,⁴¹ ahogy a szülők beszélgetik, hogy nagyon gazdagon jöttek ki Örményországból, nagy zsák arannyal mentek el onnan, és gazdagon jöttek be. Ugye, a nagyanyámék is, amikor Kászonba mentek letelepedni, mit meg nem vásároltak ottan, mit meg nem alapítottak, ottan vannak borvízforrások, az egyik a fehérvízi, azt föllendítették, kiépítették, ott van a répái borvíz, azt szintén. Szenkovics unokatestvérem pedig a Salutarist, úgy hívják Jakabfalvában, a Salutaris helység, aztat ő hogy kiépítette! De hogy tönkretették, még a kő kőn se maradt, mindenütt tönkrement ottan.

– *Ez a Szenkovics-ág hol van?*

– Azok elmentek Magyarországra. Ők ott voltak Kászonban, Jakabfalvában, Salutaris fürdőnek hívták azt. Gyönyörűen kiépítették. Nyaralókat csináltak, jöttek Bécsből, Magyarországról, és onnan Kászonból is mindenki ment a gyógyfürdőre, mert egy nagyon erős hatású gyógyfürdő van ott. De úgy tönkre van ott minden téve, hogy egy épület sincs meg belőlük. Hogy milyen nagy épületek voltak ottan! Szálloda volt, fürdőhelyiség volt, kádak voltak, akkor nyaralók voltak, hogy a család kiinchirialt⁴² egy nyaralót ottan: két szoba, konyha, és

³⁵ Jereván (románul)

³⁶ a rendelkezésünkre

³⁷ bőséges, gazdag

³⁸ népi

³⁹ a látottak hatására nem tudtam túrtörtetni magam

⁴⁰ vérfürdő

⁴¹ hagyomány szerint

⁴² kibérelt

mentek aztán le a fürdőbe. Semmi sincsen, mindent tönkretettek! Akkor hol mondjuk, hogy van a civilizáció? Ha az ember szétnéz, akkor lát civilizációt? Lát valamit, amit nem tettek tönkre? Máma mit csinálnak? Mutassák fel máma, hogy mit csinálnak! Jönnek a minérek,⁴³ hogy agyonüssenek? Hát amit szenvedtünk akkor a minérekkel, mert mi főúton laktunk, és mentek előttünk keresztül, hogy éjjel-nappal nem tudtunk aludni. A Ceaușescu idejében, amikor a Ceaușescut leverték, mit csináltak? És mit értek vele? Én soha ki nem állhattam őket, de azért ellene vagyok annak a macelnak,⁴⁴ amit csináltak. Mert minden embernek joga van, hogy legyen judecálva.⁴⁵ Kezdetben, amikor őt föltették, én nagyon fiatal voltam, de azért láttam, hogy mennyi jót csináltak. Amíg a felesége nem jött... n-a intrat în politică,⁴⁶ addig minden nagyon jól ment és nagyon jó volt. S neki megvolt a Napóleon-szisztémája: rontsál, bontsál, építsél, de az embereknek kenyeret adjál és bort is, hogy ők is... ca să se-nvesească.⁴⁷ S most Ceaușescunak hátramaradtak azok a sok épületek – ezek mit csináltak, megjavítottak, befejeztek egyet? Mindent elloptak, mindent tönkretettek! Hol van az igazság akkor? [...] A második háború... akkor kivittek a frontra, mert hát keresztos nővér voltam, kellett menni segítségre. Kellett a fronton dolgozni. Akkor a férjemet lágerbe tették, mert amerikai honpolgár volt az első férjem. Akkor, hogy magyar neve volt, megvolt a nagy magyarüldözés. Hát csak szenvedés volt. Lebombázták a két házamat, a harmadikat pedig elvették a kommunisták – hogy nincsen jogom hozzá, mert burzsuj vagyok, miből van nekem ez? Nem azt nézték, hogy dolgoztam, és lehetséges, hogy egy kiflivel és egy jaurttal⁴⁸ éltem egy nap, azért, hogy csinálhassak valamit magamnak. Nem loptam, nem becsaptam senkit sem! (Sír.) Nem örököltem senkitől, hanem a saját keserves munkánkon dolgoztunk! A férjem pediglen skizofréniát csinált a bombázásért, és úgy kellett meghaljon? Az óvóhelyre becsapódott a bomba, és a férjem attól kezdve beteg lett... [...] A második férjem után vagyok Agopian, ő román örmény volt. Bukarestben nem volt magyarokkal semmi összeköttetésünk.

– Akkor ezek szerint a bukaresti örmények egyáltalán nem tartották az erdélyi örményekkel sem a kapcsolatot?

– Nem, akik jártak így szanaszét Erdélybe, azok ismerték az erdélyi... obi-ceiuri... szokásokat, és ugye Erdélyből nagyon sok örmény volt Bukarestben, és azok is ismerték. De mi általában, mert a férjem ott volt dirijor⁴⁹ a templomban, úgyhogy mi csak az örmény templomba jártunk. És nem volt összeköttetésünk másokkal...

– Tehát a közösség... ca comunitate⁵⁰... nem tartotta az erdélyi magyar-örmény közösséggel a kapcsolatot szervezetileg?

⁴³ bányászok

⁴⁴ mézszárlásnak

⁴⁵ elítélve

⁴⁶ nem lépett be a politikába

⁴⁷ hogy felviduljanak

⁴⁸ joghurt

⁴⁹ karmester

⁵⁰ mint közösség

– Nem, nem – az arhimandrit akarta csinálni ezt a közösséget, de neki sem sikerült. Az arhimandrit éppen mondotta, hogy nem tudta, hogy én unokatestvér vagyok Fogolyánnal. Mondom, igen, az vagyok, és nemcsak ő van, hanem van Kolozsvárt a Laci bácsi is, és vannak... nem tudták, hogy milyen családból vagyok, és ki vagyok. Aztán behívott az arhimandrit, és egyes dolgokat mondtam neki, hogy ez-az-amaz. Te ismerted Lalát? Magyarországon egy kövér pap volt, jaj, de drága jó ember volt, Istenem, de drága ember volt! Minden évben hazajött még kétszer is, és csinált agapă... agápét... a család összegyűjtését. Akkor összegyűltünk a Dávid családból mindnyájan, mindig minden évben más és másnál volt, és ő fedezte a költséget, és csináltak nagy asztalokat, gyönyörű volt! És összegyűltünk...

– Ezek örmény alkalmak voltak?

– Igen, igen! Csakis az örmények voltak, a mi családunk, a Dávid család, és természetesen a hozzátartozók, mert a Dávidok aztán összeházasodtak a magyarokkal, a székelyekkel, úghogy elvegyűltünk.

*

Azon morfondíroztam, hogy Anna néni minnek alapján választotta ki ebből a multikulturális kavalkádból az ő kizárólagos hovatarozását. Mert inkább született magyarnak, mint örménynek: ez utóbbi kultúrát kezdetben csupán apjának a nosztalgia által élénkre színezett elbeszéléseiből ismerte. Azt hiszem, az identitás kérdése gyerekkorban dől el. Örménysége volt a kapcsolódási pont a másik közeggel, amellyel Bukarestben találkozott. Római katolikus volt, de az örmény keleti rítusnak hódolt mint örmény. Magyarként kiközösítették volna. Az első férje magyar volt, a második már román örmény. Vajon céltudatosan választott magának örmény élettársat, ezáltal erősítve önnön örménységét? Saját magának kellett inkább bizonyítania, hogy ennek a népnek a sarja, vagy a kívülállók számára, akik magyarsága miatt támadták? Hány meghasonlást kellett elszenvednie ahhoz, hogy a bukaresti román örmény közösségbe be tudjon illeszkedni?

*

– Anna néni, ha például Magyarországra vagy külföldre megy, hogyan definiálja a saját nemzetiségi hovatarozását?

– Én csak örménynek, én bárhova megyek, az nem létezik – lehet az hotentotta, engemet nem érdekel –, én mindenkinek megmondom azonnal, hogy én örmény vagyok. Én nem vagyok se román, se magyar: én örmény vagyok. Én nagyon tartok ehhez. S a férjem is egy valóságos makacs örmény volt. Hogyha valahol valami volt, valami szóváltás, ő mindig azt mondotta: én örmény vagyok, și judec ca un armean.⁵¹ [...] Elmegyek az Ecsmiadinba. Bemész, minden márványból van, minden a legfinomabb márványból van csinálva. És akkor itt van az oltár, a bal felőli, akkor aranyból van csinálva egy sekrestye, és jobb felől ezüstből. Ott van a főpapunk... Itt az arhimandrit (*mutogatja*). Ottan pediglen három-négy pap misézik. A római katolikusoknál van az a kis csengettyű, a miseszolgálaton csengetnek vele. Ezeknek pedig

⁵¹ úgy gondolkozom, mint egy örmény

egy hosszú ezüstboton, ezüstből, mint a napfény, és rubinokkal kirakva, azt ahogy így, ahogy mozgatják, adja a csengetéseket, és nagyon hasonlít a katolikus valláshoz...

– *Ez a káváán,*⁵² *amivel csengetnek.*

– Nagyon szép. És hogy jön a nép is oda, milyen áhítatosan! Azt szerettem bennük, hogy nagyon áhítatosak az örmény népek. Nagyon hiszik a vallásukat. És mindenkinek van rózsafüzére. Itten még azoknak a katolikusoknak, akik azt tartják, hogy katolikusok, és a templomba mennek, ha odateszed, hogy egy imát elmondjon, nem képes. Egy rózsafüzér a kezében nincsen, és nem is tudja azt a rózsafüzért elimádkozni. [...] Annyira el van nyomva, ő annyira be van fogva – Oroszország hatalma még mindig leng fölöttük, még mindig nem tudták lepucolni. Visszanyerték a Karabaghot, annak nagyon örvendek. Akkor, amikor volt az a nagy földrengés... nem földrengés volt az, hanem atomkipróbálás. A precedentek⁵³ tanúsítják, mert azon az oldalon végigvert ötvenhat falut, ezen az oldalon meg semmi sem volt. Úgyhogy, unde a trecut partea tectonică,⁵⁴ ottan mindent összetört. Voltam vizitálni, a barátnőmnek a keresztlánya ott lakott náluk, mert érte őket a földrengés. Kilencéves kislánya zongorázva halt meg, de hogy: a blokk besüllyedt egészen, tízeemeletes blokknak csak a három emelete maradt ki, a többi besüllyedt egészen. És természetesen azok összeomlottak, összenyomódtak. Hát, amikor kiszedték onnan, meg volt halva. Rengeteg halott volt akkor, rengeteg. De hát ezt titokban tartják...

– *A romániai örménységnek a jövőjét hogyan látja: lehet-e Romániában továbbra is örménynek lenni?*

– Lehetnek azok, akik nagy küzdelemmel megtartják, de nagyon nagy, keserves küzdelemben vannak azok. Az arhimandrit kért mindig, hogy menjünk a templomba, hogy legyünk ötven személy... la număr,⁵⁵ mert el akarták venni, ahogy a görög katolikusoktól elvették a templomokat, úgy ezt is el akarták mindenképpen venni. Úgyhogy minden vasárnap ott volt egy besúgó, aki megszámolta, hogy mennyien vagyunk a templomban: hogyha ötven létszámon alul vagyunk, akkor megmondják, hogy na, nincs miért tartani, mert a létszám nagyon kevés. Ilyenképpen mindent elkövettünk, hogy ötvenen fölül mindig ott legyünk. Annyira veszélyben volt az a templom. Azonkívül az örmény temető: milyen gyalázatos dolgot csináltak belőle! Kiásták a halottakat, lerombolták a kriptákat – mert itten a bulvárd részére elvettek tizennyolc méter szélességet, lebontották a kerítést, és bementek egészen olyan mélyen... Azokat a halottakat mind ki kellett onnan szedni. Körül blokkokat építettek: ott is szintén. Még csak felére sem hagyták a temetőt. Ez ott az Obortól⁵⁶ kezdve fölfele van... Nagyon szép helyen fekszik, az egész környék szép ottan, de mondom, nagyon

⁵² a káváán (örm. 'bot') liturgikus eszköz az erdélyi örmény katolikus egyházi szertartásban, csengettyűkkel ellátott szertartásbot, mely démonűző funkcióval bír; megfelelője az örmény apostoli (keleti) egyház liturgiájában a ksotsz

⁵³ az előzmények

⁵⁴ ahol a tektonikus oldal végigment

⁵⁵ számbelileg

⁵⁶ bukaresti városnegyed

tönkretették a temetőt. Nekem is van ott egy nagy kriptám, de átadtam az örmény társulatnak...

– *Hogy hívják Bukarestben a fő örmény szervezetet?*

– Hát, nem tudom... Most már nem voltam ott régen. A régi blokkban már csak egy barátnőm van, de az is idős néni, mint én, és nagyon beteges, a többiek mind elköltöztek.

Bukarestben mit kell megnézni? Először is a templomot, m-a trimis tanti Agopian, soția lui profesorul Agopian,⁵⁷ rögtön fogja tudni, és üzenetet, kívánok nekik egészséget, és majd eljövök én is a nyáron Bukarestbe. Hogy kikkel lehet beszélgetni, nem tudom, mert úgy elmentek! Úgy elmentek, hogy Los Angeles tele van velük, Kisörményország. Úgy elmentek Bukarestből az örmények, hogy nem tudom mostan, ha háromezerre lehet őket felszámítani. Mostan, hogy megtörtént ez az átváltozás, most már megint kezdték magukat örménynek vallani. De addig mindenki úgy hallgatott azzal, hogy örmény. A templom tele volt azért...

– *Mit tetszik gondolni, miért?*

– Hát, a terrorizálás végett. Annyira terrorban voltunk ottan, hogy az ki mondhatatlan. Köszönhetjük ebben a tekintetben az orosz hatalomnak, hogy nem vették el a templomunkat és a temetőt, mert más temetőket elvettek.

– *Hány örmény templom van Bukarestben?*

– Egy örmény keleti, és a Pantelimonon⁵⁸ volt egy örmény katolikus kápolna, de nem tudom, mert az a pap, aki ott volt, Bodurján, az volt Szamosújvárt a templomban pap, és Bukarestben a katolikus templomban találkoztunk. Ő el volt víve, és ottan a fogságban halt meg.

– *Visszatérve az Anna néni családjára, ki beszélt ott még örményül?*

– Hát akkor mi már nem tudtunk, csak apám és anyám.

– *És ők örményül beszélgettek egymás között?*

– Nem, magyarul, mert ugye, ott voltak, s-au schimbat deja,⁵⁹ átvették a nyelvet. (*Mutogatja a családi fényképeket.*) [...] A háború... csak néztük a repülőket fönt. S akkor ránk esett a bomba, ajtó, ablak, háztetőt elvitt, minket a romok között hagyott... fölkeltem, fölemeltem a férjemet, húztam a fal mellé, fölemeltem a díványt, hogy dugjam be a fal mellé, s akkor rám jött a kényszer-szülés. Őt vitték a kórházba (*sír*), engemet meg vittek a szülészetre. A férjem attól kezdve, ahogy elhasadt a ház, skizofréniát kapott. Milyen a nagy Isten hatalma: amikor én jöttem ki, semmi sem volt nálam, csak ahogy fölstedtek. A másik szomszédból a szomszédok jöttek, és összeszedték a holminkat, és betakarták, ahogy lehet, nála nincs pénz, nálam nincs pénz, úgy vittek be. Én jöttem ki a kórház kapuján, ment el éppen a villanyos, ő pedig lejött a Centrala Kórházból, a villanyoson ült, valaki megfizette neki a jegyet, akkor huszonöt bani volt egy jegy. S ahogy jöttem ki, s ő meg a villanyossal ment el, meglátott engemet, hogy jövök ki a kórházból, leugrott a futó villanyosról, rohant felém. Amikor megláttam, rohantam felé, és gyalog kellett hazáig menni azt a nagy utat, mert nem volt egy vasunk se nálunk, nem volt semmink sem,

⁵⁷ Agopian néni küldött, Agopian tanár felesége

⁵⁸ bukaresti városnegyed

⁵⁹ megváltoztak már

ahogy fölszedtek, úgy vittek. Mikor hazaérkeztünk, nagyon kedvesek voltak a szomszédok, hoztak nekünk mindjárt enni, és mutatták, hogy itt vannak az iratok, itt vannak a pénzek, itt van mindenféle, vigyáztak mindenünkre, szerre tapodtak a romok között, hogy nehogy jöjjenek s ellopjanak valamit. Gyönyörű házunk volt, nagy udvarral, diófákkal. (Sír.) Az utcán maradtunk. Aztán vettünk egy másik lakást, amiből később a cigányok egy szál kabátban úztek ki. [...] Milyen nyelven beszélgettünk egymás között, hát a nővéremmel görögül, mert régebben nagyon jól tudtunk, de most egy szót sem tudok... na jó, ha figyelmes vagyok, még fölszedek valamit.

– A görög nyelvet hol tanulták?

– Az örmény iskolában tanultuk. Az udvarban lakott egy görög család, és azokkal folytattam beszélgetést. Elég jól tudtunk görögül, a nővérem is, én is. Ő nagyon szépen zongorázott, hegedült. Jaj, Istenem... (Sóhajtozik.) A másik nővéremmel magyarul beszélünk, és az anyámmal, amíg meghalt. De amikor nálunk volt a nővérem, és a férjem élt, akkor csak románul beszélünk a háznál, azért, hogy értse ő is, nem sérthették meg, hogy mi beszélünk magyarul, hát aztán... vorbiți, mamă, vorbiți când nu sunt prezent, dar dacă sunt și eu, vreau să înțeleg și eu ce vorbiți.⁶⁰ Unta magát nagyon. Ő nagyon aktív volt, állandóan dolgozott a zenével, komponált, mert nagyon sokat komponált ő.

– Tudott örményül?

– Törökül tudott csak, mert az ő szülei Törökországból menekültek, és csak törökül tudtak. Az ő családja csak törökül tudott, azért, mert az ő nagymama nem tudott csak törökül. És annyira respektálták abban az időben az öregeket, hogy ezért senki sem tanult és beszélt örményül, mint ahogy nálunk magyarul beszélnek... De miután olyan măcelt⁶¹ csináltak a törökök, akkor már nem beszélték a nyelvüket, akkor már csak románul beszélt a család.

*

Látom a Kaukázust, látom az Ecsmiadzint márványcsipke falaival, látom Anna nénit a ravatalon, aztán ismét látom körbe a hegyeket, az ég alig karnyújtásnyira. Csupán pár másodpercig tart, de mintha valós. Aztán, gyors egymásutánban, látom Anna néni arcát aggódó keresztes nővérként az egészségügyi kocsiban a fronton, segélykérő, riadt tekintetét a bombatalálatkor, fájdalomtól eltorzult arcát elvetélésekor, dacosan felszegett fejét a betegségek. Sok apró részlet egy élet agapéjáról.

Az Új Forrás 2002. évi interjúpályázatán különdíjat kapott írás

⁶⁰ beszéljetelek, anya, beszéljetelek, amikor nem vagyok jelen, de ha itt vagyok, érteni akarom én is, amit beszéltek

⁶¹ mézárilást

A vendég Isten küldötte

Béres L. Attila interjúja Zsigmond Benedekkel*

A Keresztény Értelmiségiek Szövetsége istenhegyi csoportjának vendége volt Zsigmond Benedek armenológus, aki *A Kaukázustól a Kárpát-medencéig, avagy az ezeréves örmény nép története* címmel tartott előadást. A fiatal kutató az ELTE-n tanult latin és francia szakon, hallgatott elméleti nyelvészetet, indológiát, koreanisztikát, buddhista stúdiumokat és filozófiát. Előadásokat tart a jereváni egyetemen, kórust vezet, tanulmányozza az örmény népzene és az örmény liturgiát. Az alábbi interjúban egy kevesek által ismert nép történelmébe, kultúrájába pillanthatunk be.

– *Miből lehet igazán észrevenni, hogy valaki örmény származású magyar?*

– Ha valaki elmegy Erdélybe, például Szamosújvárra, az utcán észre lehet venni az arcvonásokból, hogy ki örmény származású. Olyan igazi örmény arcokat látni, amilyenekkel Örményországban is találkoztam, vagy itt Budapesten, az Erdélyi Örmény Kulturális Egyesület Fővárosi Örmény Klub nevű rendezvényein. Őseik nyolcszáz évvel ezelőtt jöttek el az örményországi őshazából, de egyesek arcvonásaikban máig őrzik örménységüket.

– *Önnek hogyan kapcsolódik az élete az örményekhez? Van-e családi kötődés?*

– Édesapám Erdélyben született, Besztercén, további rokonaim, felmenőim Csíkszereda vidékéről származnak. Nem zárható ki, hogy vannak köztük örmények, de ez irányban még nem végeztem kutatásokat. Édesanyám Vas megyei. Édesapám fizikusi és fizikatanári diplomát is szerzett. 1968-ban megalapította az Albinoni kamarazenekart, amely rögtön megnyerte a Ki mit tud?-ot a maga kategóriájában. Gyerekkoromtól kezdve érdekelték a keleti kultúrák. Édesapám jógára is tanított.

Gimnazistaként több keleti nyelvet elsajátítottam, az egyetemen latin és francia szak mellett indológia szakra is beiratkoztam. 1995-ben Indiában töltöttem három hónapot. Amikor hazajöttem, akkor kezdtem ismerkedni az egyetemen több, más keleti kultúrával, jártam koreanisztikai és buddhológiai kurzusokra. Az ELTE-n 1997-ben elkezdtem tanulni örményül, Schütz Ödön professzor, a világhírű armenológus tanított örményre és az örmény történelemre. Közben megismerkedtem a magyarországi örményekkel is.

– *Magyarországon kevesek által ismert nép az örmény. Mit illik tudni történelmükről, kultúrájukról, kereszténységükről?*

– Az örménység a világ egyik legrégebbi népe, hétezer éves kultúrával rendelkezik. Örményország volt az első állam, amely hivatalos államvallássá tette a kereszténységet, az újabb kutatások szerint 311-ben. Rendkívül gazdag irodalommal rendelkezik. Sokan úgy gondolják az építészek közül, hogy az örmény népi építészetből származik a kupola, onnan került be az örmény templomépítészetbe. Az első, ma is álló keresztény templom is Örményországban van, Ecsmiadzin-

* A beszélgetést rövidített formában tesszük közzé.

ban. Ahhoz, hogy az evangéliumot hirdetni tudják Örményországban, a bibliát le kellett fordítani örményre, de ehhez meg kellett teremteni az örmény ábécét. Az örményeknek önálló írásuk van. Az első örmény nyelven megszületett alkotások a biblia-fordítások és egyéb liturgikus könyvek, valamint patrisztikai, az egyházatyák irodalmának fordításai. Az örmény írást 405 körül alkotta meg Szent Meszrop Mastoc, és már az 5. század elején megszületett az önálló örmény irodalom is. Az első irodalmi mű Szent Meszrop Mastoc élete. Az örmény zene, a népzene és az egyházi zene az egyetemes zenetörténetben kiemelkedő jelentőségű, bár kevésbé ismert. Az egyházatyák irodalmában, a patrisztikus irodalomban nagyon sok ókori nép részt vett, sok ókori nyelven születtek ilyen alkotások. Számos alkotást a többi nyelvre is lefordítottak. Ebben a nagy nemzetközi körforgásban Örményország is részt vett, ennélfogva az örmény irodalom minden tekintetben része a világirodalomnak.

– *Mikor járt először Örményországban?*

– 1999-ben egy hónapot töltöttem kint, ezalatt a beszélt nyelvet elsajátítottam. Könyveket vásároltam, és amikor hazajöttem, az írott nyelvet is tanulmányoztam. Öt év múlva, 2004-ben tértem vissza, azóta minden évben kétszer-háromszor kimegyek. 2007-ben és 2008-ban felkértek arra, hogy a jereváni egyetemen tartsak előadásokat armenológiai témában.

– *Miről tartott előadásokat?*

– Örményül tartottam előadást a magyarországi örmény kisebbség helyzetéről, valamint az örmény liturgiáról.

– *Armenológusnak, történésznek vagy nyelvésznek vallja magát?*

– Az egyetemen nyelvészeti stúdiumokat is folytattam, saját nyelvelméletet is alkottam, így nyelvésznek mondhatom magam. Ez azonban nincs kapcsolatban keleti nyelvi ismereteimmel. Ma sokan felváltva, pontatlanul használják a következő fogalmakat: nyelvész, poliglott, fordító, tolmács, nyelvtanár. A nyelvész az embernek azzal a tulajdonságával foglalkozik, amely lehetővé teszi, hogy mondatokra és fonémákra tagolt jelrendszer segítségével kommunikáljunk. Ha valaki poliglott, sok nyelven beszél. Attól, hogy valaki poliglott, még nem biztos, hogy nyelvész. A fordító, a tolmács és a nyelvtanár szintén külön szakmák, különböző tudást és készségeket igényelnek. Ha pedig valaki armenológus, akkor az örmény kultúrával foglalkozik, amelyhez nyilvánvalóan szükséges az örmény nyelv ismerete is. Miután az egyetemen elméleti nyelvészetet is hallgattam, az örmény művelődés nyelvészeti vo-

A Budapest XI. kerületi, Orlay utcai örmény katolikus templom haranglábja

natkozású kérdései is érdekelnek. Az orientalisztikai tanszékeken különböző történelmi témájú kurzusokat hallgattam. Az egyetemes és az örmény történelmet könyvek segítségével, a kurrens szakirodalom követésével próbálom megismerni.

– *Az Orlay utcai örmény katolikus templom szertartásaiban is tevékenyen kiveszi a részét. Mikortól kapcsolódott be az egyházi életbe?*

– Örmény liturgiával 1999 óta foglalkozom. Már az első örmény utam során beszereztem a liturgiával kapcsolatos könyveket. Amikor hazajöttem, az örmény liturgia szövegének és énekeinek kétnyelvű, örmény és magyar kiadását kezdeményeztem. A szerkesztési munka éveken keresztül lekötött, ennek során közelebbi kapcsolatba kerültem a liturgia történetével. Ez a munka késztetett arra, hogy felvegyem a kapcsolatot a nemzetközi életben az örmény liturgiát tanulmányozó kutatókkal. Közben 2004 áprilisában megalapítottam a Voszkeberán énekegyüttest, melynek elsődleges célja, hogy az örmény liturgiákon szolgáljon, hogy örmény, illetve grúz liturgikus zenét és népzeneát adjon elő különböző alkalmakkor. 2004 óta szolgálunk a kórossal a Magyarországon működő Örmény Apostoli Egyház liturgiáin. A diakónusi részeket én énekelem. 2007-től kezdve az Orlay utcai örmény katolikus templomban látom el az énekes szolgálatot.

– *Milyen nyelven folyik az örmény liturgia?*

– Az örmény liturgia nyelve az óörmény, annak is az egyházi változata. Erdélyben az örmény katolikus misén népeleket is énekeltek, ezek egy része ún. erdélyi örmény nyelven van. Az erdélyi örmény beszélt nyelv az örmény nyelv sajátos változata. Közel

áll az új-nahicseváni nyelvjáráshoz. A 19. század elején a beszélt nyelv alapján létrehozták az erdélyi örmény irodalmi nyelvet. Ezen a nyelven könyvek és egyházi énekek is születtek. Az örmények a 17. század során érkeztek Erdélybe. A 17–18. században katolikusok lettek. Sajátos liturgiát hoztak létre, amelynek a nyelve az óörmény, viszont fennmaradtak az erdélyi örmény liturgiából énekek, amelyek nyelve részben óörmény, részben erdélyi örmény irodalmi nyelv, részben kevert nyelvűek. A liturgikus könyvek szövegei, amikor átírták őket magyarra, az erdélyi örmény kiejtést követték. E szerint mondták a misét, a liturgikus óörmény szövegeket. Nyelvészeti szempontból fantasztikus anyagot jelent, amely csak nagyon kevésbé feltárt. Az erdélyi örmény liturgiát rajtam kívül eddig senki nem kutatta, ahogyan azt a hatalmas énekkincset sem, amelyet az erdélyi örmények őriztek és énekeltek még a 19. végén és a 20. század elején. 2005-ben kifejezetten azért mentem Erdélybe, hogy az erdélyi örmény egyházi énekeket felkutassam. Ezeket minidiszkre vettem, és célom, hogy ezek alapján létrehozok egy gyűjteményt, valamint ezzel a témával a további liturgikus kutatásaim során bővebben foglalkozzam.

– *Magyarországon milyen örmény emlékek vannak? Mennyire tartják meg az Erdélybe betelepült és az Erdélyből Magyarországra betelepült örmények a kultúrájukat?*

– A legkorábbi örmény emlékek olyan magyarországi római katolikus templomok, amelyek szentélyrész feltehetően örmény templom volt. Olyan az alaprajza e szentélyrészeknek, amilyen csak Örményországban található. Ez alapján azt feltételezik egyes történészek, hogy ezeket a templomokat valószínűleg örmények

építették. Tény, hogy az Árpád-kortól kezdve éltek örmények Magyarországon. Az erdélyi örmény városokban az erdélyi örmény katolikus templomokhoz kapcsolódott az örmények kultúrája. Kulturális központ volt Szamosújvár, Csíkszépvíz, Gyergyószentmiklós és Erzsébetváros. Szamosújvárott négy örmény alapítású templom is van, ezek közül kettő funkcionál ma is örmény templomként, Erzsébetvárosban három örmény alapítású templom volt, amelyek közül már csak egy van, a másik két városban pedig egy-egy örmény templomot találunk. A templomok közösségi összetartó ereje óriási volt, a mai napig nagyon jelentős. Ezeknek a templomoknak van örmény nyelvű könyvtára, amelyeknek a teljes feltárását a mai napig nem végezték el. Budapesten a XI. kerületben, az Orly utca 6. szám alatt van egy örmény katolikus templom. Az 1970-es években ideköltözött örmény katolikus lelkészség biztosította a Magyarországon élő erdélyi örmények identitásának az őrzését. Az erdélyi örmények a trianoni békeszerződés után jöttek át sok magyarral együtt a megcsonkított országba. Itt kezdtek el közösséget szervezni az örmény katolikus templom körül.

– *Csak a templomok őrzik az örmény identitást?*

– Vannak Magyarországon örmény szervezetek, ilyen az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület dr. Issekutz Sarolta vezetésével. Havi rendszerességgel tartanak előadásokat a Magyarok Házában, folyóiratot jelentetnek meg, különböző rendezvényeket, kiállításokat szerveznek. Az Armenia Népe Kulturális Egyesület a 20.

század végén bejött örmények összefogására jött létre, rajtuk kívül még több örmény szervezet is működik.

– *Hogyan alakult ki a kapcsolata az erdélyi örmény gyökerekkel?*

– 1997 óta van kapcsolatam a Magyarországon lévő különböző örmény szervezetekkel, rendszeresebben 2003 óta járok a magyarországi örmények rendezvényeire. Az erdélyi örményekhez olyan szempontból is kapcsolódom, hogy magam is erdélyi származású vagyok. Nagyon érdekel a magyar történelem, és a magyar történelemnek szerves részét képezi a Magyarországon élő örmények történelme. Ezen belül az erdélyi örmények története, akik az 1848/49-es szabadságharcban is aktívan részt vettek. A tizenhárom aradi vértanú közül kettő örmény volt. Az örmények a szabadságharcban nagyon sok tisztet adtak a forradalmi magyar hadseregnek, és a népesség számarányához képest nagyon sok katonát.

– *Milyen örmény származású magyar embereket tudna említeni, akik beírták nevüket a magyar történelembe, irodalomba, művészetbe?*

– A legfontosabb, hogy az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban nagyon sok örmény származású vett részt, például Csetz János honvéd tábornok. Már említettem, hogy az aradi vértanúk közül kettő örmény származású, Lázár Vilmos, örmény nevén Ghazarján, és Kiss Ernő, eredeti nevén Kesisján. Vannak híres írók, színészek, ilyen például a nemrég elhunyt Agárdi Gábor színész, Mály Gerő – eredeti nevén Málján – színész, valamint híres örmény származású író volt Bányai Elemér.

Németh István Péter

Vallomás örmény verscsokorral

Ha a nagyvilágból egy nép lelkületét, egy nép karakterológiáját szeretnénk megragadni, mint most az örményekét, s nincs a közelben közülük egy atyafia – ha egyáltalán létezik ily helyzet Kelet-Közép-Európában –, azt a legszemélyesebben íráskultúrájából ismerhetjük meg. Igen, a költőktől. Az ő verseikhez képest csak kubista báb áll a lexikon szócikkében:

„Az örmény fő foglalkozása a kereskedelem. Külsejére nézve az örmény középtermetű, vállas, olajbarna arcú és koromfekete hajú, sasorral és fekete szemmel, mely jellegzetes vonások miatt különösen az örmény nők szépségét dicsérik. Általában véve, noha szangvinikus, csendes természetű, komoly, kevés beszédű. Kitartó munkás, takarékos, vendégszerető s a közügyek iránt az áldozatkészségig melegen érdeklődik.” (E jegyek alapján egyszer egy igen komoly egyházi személy római nagykövetünk személyében és személyiségében meglelte a tökéletesen inkarnálódott örményt, olvastam valahol kedves irodalomtörténész tanárom írását. A szerző azonos a volt római nagykövettel, de nem Tolnai Gábor.)

Az örmény is éppolyan kis nép, mint mi vagyunk, de lélekszámát tekintve arányosan sokkalta többet adott a kultúrvilágnak, akár megannyi nagyhatalom, akik közül az évszázadok alatt nem egy el is tűnt már a történelem színpadáról. Az örmény nép pedig szétszórattatásban számtalan tudóssal, sportolóval, énekesrel és üzletemberrel büszkélkedhet. A kis-ázsiai anyaországban éppúgy őrzik Tiridátesz emlékét, mint mi Szent Istvánét. Az örményeknek a perzsákkal szemben kellett kivívniuk a szabad vallásgyakorlás jogát, amikor már katolikusok voltak. Egyik felük Bizánchoz, a másik Rómához ragaszkodott. Az erdélyi örmények a római katolikus püspökhöz tartoztak, ám kispapjaikat csak a bécsi és leMBERGI örmény katolikus érsek szentelhette föl.

A XVI. században Tokáti Abagár volt az örmény nyomdászat megalapítója, mint nekünk Misztótfalusi Kis Miklós vagy Huszár Gál.

Az örmények Benedek Elek apója Kos Mechitán lett.

Arany János és Petőfi Sándor ikercsillagát meg éppen Hovhannesz Tumanjan és Avetik Iszahakjan szerzőpár munkáiban látjuk viszont. Természetesen nem négykezes szerzeményekre kell gondolni, de arra a népdalt a műköltészetbe emelő bravúrra, amit mesterségükben beteljesítettek. Amúgy rabtársak is voltak, 1908-ban a cári hatóságok szomszédos cellákat jelöltek ki számukra a tbiliszi Metehi várbörtönben. (Úgy is „ültek”, mint Batsányi és Kazinczy Kufsteinben.)

Tumanjan *Örmény bánat* című háromstrófás dala (Jobbágy Károly fordításában) a magyar bánatról verselő költőink hangjának intonációihoz igen közel esik:

*Örmény bánat, nagy óceán,
Sötét víz, óriási.
Gyötrődik hullámtaraján
Lelkem az elmúlásig.*

*Felhorgad néha dühösen
A kéklő eget érve,
Máskor meg merül, bukva lent
A feneketlen mélybe.*

*De sem a mély zöldes kövén
Nem pihen, sem egekben,
S az örmény bánat tengerén
Gyötrődik egyre lelkem.*

A benső, az intim táj és a természeti kép testvériesül, hangolódik egybe e dalban. A bánat? Egy nagy óceán – mi is tudjuk Petőfivel együtt, tenger nélkül is. S az Alföldön a Tiszára pillantva a mi Juhász Gyulánk előtt is föl-fölragyogott a búbánat iszapja. Sőt, az „örmény bánat tengerén” sor bennem a *Himnusz*t asszociálja: „Nyújts feléje védő kart / tengerén kínjának...” Az örmény bánat tengerre, s a magyarok kínjainak tengere egymásba loccsannak itt e lírai földrajzban.

A törökországi örmények genocídiumát az első világháború borzalmi sem voltak képesek elfedni. (Franz Werfel regénye, *A Musza Dag negyven napja* állít emléket az örmény nép kiszolgáltatottságának és hősiességének.) Az 1937-ben kivégzett Egise Csarenc emígy zsolozsmázott hazája sorsán:

*Ezerféle sebet láttál s fogsz is látni még,
Ezer hatalom igazott s fog igazni még.*

*Mint ősszel képét a tarló, mártír ezreket,
Be nem gyűjtött termést láttál s fogsz is látni még.*

*Mint a vándort, kit a szélvész kerget s háborít,
Ezerféleképpen üztek s fognak üzni még.*

*Nareckit, Hovnathan Nagast és Snorhalit,
És még hány nagyságot adtál s fogsz adni még.*

*Örményhon, ki Csarencednek termed szavait,
Ezernyi dalt hallottál és fogsz hallani még!*

(Garai Gábor fordítása)

Az örmény népet ugyanúgy fenyegette a nemzethalál víziója, mint a magyart. Amikor egymilliónál is több embert – Jékely Zoltán szavaival élve – kiirtott az idő gazdul, a kultúremberiség nem avatkozott be fegyverrel az oldalán, segélycsomagokkal, adománygyűjtésekkel csitítgatta lelkiismeret-furdalását, mint már annyiszor, vagy akár később a XX. században. (Lásd: Magyarország másfél évszázados török megszállását. Lásd: 1956.) A brutális mulandóságérzet, a kivéséstől való szorongásos tudat, a fizikai megsemmisülés permanens fenyegetettsége, – Bojtár Endre szavával – katasztrofista létélménye mind a magyar, mind az örmény költőket arra sarkallta, hogy a Szentírás sorai közül a Prédi-

kátor könyvének próféciáját az élet hiábavalóságáról nagyon komolyan vegyék. Mégsem a pesszimiztán magát megadó lélek szól a kilátástalan küzdelmekről, ellenkezőleg: a gondviselésbe vetett hit a fenyegetett kis népek élni akarásáról tanúskodik. Lásd Kölcsey Ferenc *Vanitatum vanitas* című versét:

*Mi az élet tűzfolyása?
Hulló szikra melege,
A szenvedelmek zúgása?
Lepkeszárny fergetege.
Kezdet és vég egymást éri,
És az élet hú vezéri,
Hit s remény a szűk pályán
Tarka pára s szivárvány.*

*Holdvilág csak boldogságunk,
Füst a balsors, mely elszáll,
Gyertyaláng egész világunk,
Egy fúvallat a halál...*

Avetik Iszahakján négy sorba tömörítette mindazt a hívságos életről, amit Kölcsey tíz nyolcsoros strófában bontott ki (Weöres Sándor magyaráította az örmény kis dalt):

*Minden csak hívság, elmúlás álma,
Ha csillag vagy is, kihunysz sokára,
Semmi az ember, porszem a porból,
S mindennél nagyobb a fájdalomtól.*

A vérzivataros századokkal való szembenézés, az áldozatok emlékének őrzése, a példaként ható múlt egyaránt segíti a túlélésükért küzdő népeket. Az örmény nép békeességes, szépen élt életet kívánó óhaját szintén Iszahakján jelenítette meg Attiláról és véres kardjáról szóló poémájában. Tízévesen olvastuk az *Isten kardja* című elbeszélést az általános iskolában, s szembesülhettünk vele, hogy az örmény diákok képzeletét is ugyanúgy elragadhatja a nevezetes kard keresése, megtalálása és útja. Az örmény verses elbeszélés szerint a hunok királya, miután a „korcs Európát” végigdúlta, s még ...a *velencei tengerparton / vérszomjas kardjára hányt / a szépséges Akviléjét* is, vissza akarta dobni az égbe a fegyvert. S visszahullva rá az okozta halálát. Akkor csillapodott csak le a pusztító lelkű gyilkos tárgy, amikor azt is megölte, aki a kezébe fogta (beteljesítve Jézus mondását). Az örmény költő Attila halálát *Pannónia széles síkján* képzelte el. Pannónia tehát nem a dombos Dunántúlt, hanem egész Magyarországot jelent Iszahakján versében. Hadd említsem meg, számomra van a Weöres Sándor fordította *Attila és kardja* című versnek két olyan sora, amely mintha csak Csontváry vásznáról (a *Vihar a Hortobágyon* című képről) lenne már régtől ismerős:

*Villám-ostor végigvágott
Hirkán tenger sötét habján.*

Mintha a Kilenclükú híd fölötti tajtékzó ég és a hirkán tenger háborgó habjai egyugyanazon látomásként fednék egymást.

Vérrokonság, tejtestvérség, sorsközösség... Ki tudja, mi nem köt össze minket Nyugat és Kelet metszéspontján, ki tudja, hogy a világba szétszóródott diaszpóráink között miféle kötések keletkeznek. (Egy Vartan nevű örmény költőről jutott eszembe, hogy a magyar dalt [a Nicolas-t] világsikerre vivő Sylvie Vartan is örmény lehet. S ha már szonon: a minap elhunyt Günter Grass regényéből, a *Bádogdobból* készült film egyik hőstét Charles Aznavour alakítja – drámai hitelességgel.)

Az örmény nép tragikus pusztulását nem véletlenül nevezik holokausztnak is. (Mádéfalván pedig 1764-ben Siculicidium, azaz székelyirtás történt, ami pedig az erdélyi vidékek örményeit döbbsentette meg, s gyászolta velünk.) Költőik – tudtommal –, bár nem írták le ezt a szót, egy veszélyeztetettség tudatával élő kis nép fiai. S ez a szomorúság komor hangjukat hitelesíti. Nem kimódolt hangoltság ez a részükről. Személyes élményem, hogy állhattam a várfallal körülvett örmény katolikus templom sírkertjében Gyergyószentmiklóson. Végighúztam a sírkövek bevésésein az ujjam, amellyel most Kányádi Sándor verssorait silabizálom:

*vannak vidékek hova már utat
csak romos templom s régi név mutat
örmény-kert zsidó-sor magyar-telek
örmények zsidók lakták székelyek
s akad még itt-ott ki a néhai
honosakról tud ezt-azt mondani*

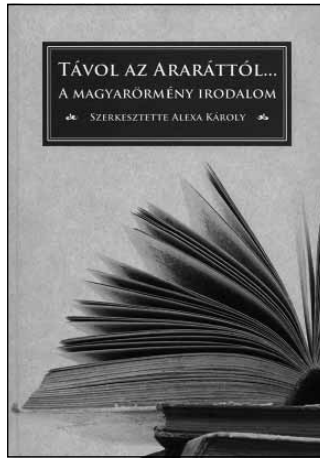
*vannak vidékek ahol csak a hant
tudhatja már hogy ki alszik alatt
régén kikorhadt fejtől a kereszt
a zsidók hamvát meg ne itt keresd
s ki érti már a megmohosodott
márványon az örmény feliratot*

*vannak vidékek hol a sírlapok
négy sarkában finoman faragott
négylevelű lóhere mélyed és
századok óta nincs egy repedés
esőcsöppöt és harmatcsöppeket
gyűjtögetnek az örmény sírkövek*

*vannak vidékek hol a madarak
a temetőben oltják szomjukat
ha szárazság van vagy éppen aszály
a gaz-felverte mohos sírra száll
iszik s hálából mikor égre kel
a holtakért a madár énekel*

Örmény útjelzők

Az Erdélyi Örmény Múzeum sorozat 20. kötet 37 örmény kötődésű magyar író opusából vett szemelvényekkel prezentálja egy hányattatott nép magyar közegeiben meggyökeresedett töredékének alkotókészségét és teremtő erejét. Szellemi kalandnak nevezi maga a szemelvényeket válogató és legtöbbjük szerzőjéről jegyzetet író szerkesztő is, hiszen a merítés a magyarországi és különösen a legfőképp Szamosújváron fészket rakó erdélyi örménység három évszázadának irodalmi kivetüléséből lényegében épp a nyelvfeladással veszi kezdetét. Egy lelkiületet próbál tehát megragadni – versben, prózában, rajzolatokban, úti naplókban –, amint épp áttűnik a befogadó nagyobb aurába. Míg a magyar irodalomnak a politikai körülményeket másoló közelmúltbeli széttöredezettségében a regionalizmusok szigetvilága, még inkább a provincializmustól rettegve összetartozásuk kilúgozása a teljes széttagolódás-széthangelődés rémképét is előrevetíthette, fals értelmezés bélyegezhette Németh Lászlónak mind a „jött magyarokra”, mind a szomszéd népi „tejtéstvérségre” vonatkozó tetteit – ma, amikor a magyar nyelven születő irodalom egyetemességéhez nem férhet kétség, a különösségeknek ilyesfajta változatos színfoltjai az értékbeli gazdagságát teregetik szét.

Távol az Araráttól... – A magyarörmény irodalom (szerkesztette Alexa Károly), Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest, 2014

A kötet közvetlen előzményei közt említeli előszavában a szerkesztő a 2008-ban Sas Péter szerkesztésében megjelent *Örmények* című válogatást, amely az örmény mint téma magnetizmusát veszi rendezőelvnek, valamint egy-egy friss művészettörténeti, illetve művészetkritikai áttekintést (Murádin Jenő és Benedek Katalin munkája, a *Magyarörmény paletta*, 2012 meg az *Élő magyarörmény művészet*, 2013). Itt viszont, bár a tematika a legújabb szerzőknél is visszaerősödik, a származás a meghatározó szempont. Mind a kívülről is ismerkedő, mind a hovatartozását kereső „örmény-magyar” olvasónak a vázlatos lexikális eligazítása is az életsorsok alakulásával felvillantja egy habitus és mentalitás sajátosságának képleteit, noha persze „az örmény különlegesség, de nem kuriózum”. Mindenekelőtt azonban élvezetes olvasnivalót kínál a gyűjtemény, szolgáljon mentségemül a próza művelésével járó elfoglaltság, ha elsősorban a prózaszemelvényeknek részint nyilván akart, részint magától adódó egybecsengései felett lelkesedve ajánlom az olvasó figyelmébe az antológiát.

Hiszen sokat elárul érzelmi hangozgatásról, tragikumba hajló kedélyről, álomlátásról (magyar-e?, örmény-e?) már az az ív is, ami ott húzódik a

„tisztéletbeli örmény” Ady Endrének a kötet élén álló rajzától a kivénhedt nemzetőrkapitányról (*Gyellely Farkas butykosa*), aki tizenöt évvel korábbi hírlapokat böngész vehemenciával (s ha nem Don Quijote-asszociációt, hát kertjében Tóbiás bácsit, a veterán katonát idézi fel Sterne *Tristram Shandy*jéből) a méltatlanul feledett Petelei Istvánnak a kötet vége felé felbukkanó vén nemeséig, akinek hosszas vándorlása alatt, miközben azt kérdezgeti magától, „Jártam-e itt tegnap, vagy csak akartam?”, ahogyan kézről kézre adják, mindenki attól reszket, nyakán reked, nála találja lehajtani a fejét. A kettő között pedig az „örmény kompániát” szólások mikrokozmoszában és szociológiai sorsvázlatban egyforma életszerűséggel bemutató Zuboly (Bányai Elemér), aki ott veszett az Uzsoki-szorosban 1916-ban; apa és fia, a meghurcolt Bartis Ferenc meg Bartis Attila, aki „végül belenő a prima faszeges cipőbe”; Bodor Ádám, aki tud a „pusztán az erős akarástól a levegőbe emelkedő emberek” legendájáról; a „legmagyarabb örmény” és a „legörményebb magyar” Szongott Kristóf, aki 1907-ig húsz éven át kiadta az Arménia folyóiratot, meg a sokhangú Tarján Tamás és az egyadta Cilike-hangú Tutsek Anna. A névsorolvasást folytatva: Kabdebó Lóránt és Kabdebó Tamás; Lászlóffy Aladár és Lászlóffy Csaba; Lázár István és Lázár Jolán. És olyan etalonok szerepelnek a gyűjteményben, mint a kifogyhatatlan munkabírású színíró Csiky Gergely meg Dávid Katalin, a szakrális ikonográfia tudósa; a Tandori-monográfus Doboss Gyula meg a karakteres

közéletiségű Döbrentei Kornél, a regényeivel fiatalon berobbanó Dragomán György meg Jankovics Marcell, akinek pályájára az egész estés *Tragedia*-adaptáció tette fel a koronát; emlékezései egy részletével Lukács Móric meg az armenológus Merza Gyula. Írásaiknak a kötetben közölt részleteiből megejtő mozaikja épül fel egy ismeretlenül ismerős világnak, mely annál jobban a miénk is, hogy nálunknál jobban másoké.

És azért e vázlatos szövegismertetőben az antológiát összeállító Alexa Károlyról se feledkezzünk meg, aki szerzőként örményországi zarándokútjának leírásából emel be részletet, benne például a jellegzetes keresztvésetes kövek, a (k)hacskarok leírásával, amelyekből a kereszténységet teljes bő 1700 éve felvett országban nem akad két egyforma; mint ahogy riporttal szerepel az egyik legfiatalabb örmény-magyar utazója a könyvnek, Kali Kinga. Nem is zárulhatna stílusosabban a kötet, mint Zárug Péter Farkas politológusnak a csaknem másfél száz év előtti akadémiai elnöki Eötvös-megnyitóbeszédet idéző tanulmányrészletével, mely szerint egy „megújult nemzeti identitás alapja az a tudat kell legyen, hogy létünk az emberiség számára nem közönyös”. Amire rímelve Alexa Károly előszava is zárul: „A történelem során oly sokszor kirekesztett örménység mindig befogadó nemzet maradt. S mint ilyen számíthatott a mindig, minden értéket befogadó magyar irodalomra. És számíthat rá ma is.”

Bognár Antal

Szünet nélkül

Tarján Tamás színikritikáit olvasva

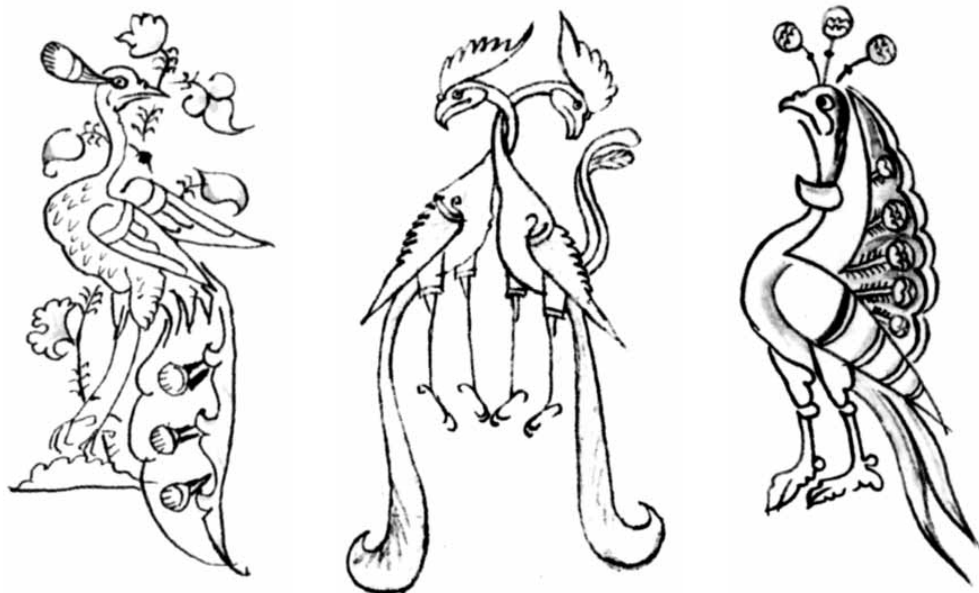
Tarján Tamás, *Szünet nélkül*.
Színikritikák, 2012–2013,
 Noran Libro, 2014

Kedves Tamás! Elolvastam legújabb színikritika-kötetedet. S mit mondjak: hovatovább azon kaptam magam, hogy egyre inkább tátott szájjal olvasom. S ebben nemcsak (és nem is elsősorban) a fogorvosi üléseknek tulajdonítható kényszerűség játszott szerepet („nyissa ki jobban a száját” – de hisz tudhatod), még csak az „üléseket” követő torokgyulladások kikövetelte kényszerpihenők sem, hanem a kötetedből egyre inkább (*Szünet nélkül*) hangzó felszólítás az olvasásra. Ez bizonyult erősebb kényszernek. Kényszernek az álmélkodásra is. Íme, egy színikritikus. Akit nyugodt szívvel lehet ennek (ilyennek) tekinteni. Lehet, hiszen profi. Szakember, akinek képessége és hivatottsága egyszerre van szakmája gyakorlására. S akit fegyelme-önfegyelme szintén kényszerít valamire. A kritika működtetésére. Megszámoltam: csak egy évadban nem is „mintegy nyolcvan”, hanem pontosan nyolcvankét kritika megírására. Leg-

alább ennyi előadás megtekintésére-végigülésére. Gyarló fogalmaim szerint több is ez már, mint hivatásgyakorlat. A vizsla vadászösztone, mely fölhajtja a csalitost akkor is, ha benne legföljebb békákat és pockokat talál. És becsületesen apportírozza – hozza gazdájá, a közönség elé a zsákmányt. Nem is tudom, marad-e élőlény a nyomodban, kedves Tamás. Ha a föntieket veszem, s összevetem (mondjuk) az átlag vagy inkább általános irodalmi recenziós hajlandósággal, példátlanok kell minősítenem. Tevékenységed nyomán örülhet a legelvetemültebb, leggyalázatosabb színpadi produkció ilyen-olyan szerzőgárdája is a kitüntetett figyelemnek (még ha ennek némi kis, nem is mindig vértelen meghurcoltatás az ára). Szeretnék én ilyen meghurcoltatást. De az irodalmi berkekben nincs eset és remény sem hasonlóra. Leírom, ha már nekiveselkedtem. Az utóbbi időben egyre több elvtelen feldicsérést és/vagy lehúzást látok. Vagy ami ezeknél is alávalóbb: elhallgatásokat. Hatásosabb eszköz ez utóbbi az elhallgattatás átkos, tiltó gyakorlatánál is. Nem véletlenül gondolok köteted legkiemelkedőbb mondatának egy függő kontextusú kis kérdést (egy Stúdió K-beli Kafka-adaptáció nyomán): „Miként lehet a semmibevétellel semmivé tenni – senkivé és semmivé – egy eleven személyt?” Válaszoljak? Itt a szívem, ide lőjetek. Élelem. De mondatod stilisztikai bravúrját is (élelem). A „semmibevétel” és a „semmivé tétel” (hangsúlyos gondolatjeleiddel egyenesen „senkivé és semmivé tétel”) bravúros figura etymológiáját. Szintén. És más ehhez hasonló sorát. Mindegyik írásodban föllel a nyomodban szaglászó, magában a tiédhez idomuló vizslai képességeket fölismerő-fölnevelő olvasó egy-egy kapitális példányt. Ilyenekre gondolok (ilyenekre csak úgy találok): „Konyhafilozófia nem

nyújt receptet életproblémákra." Vagy: „Az előadás már a legelső pillanatban lyukat rúg, s a későbbiekben sem tesz szert labdabiztonságra.” S keresek még egyet, ha nem lenne elég: „A sokrétegű filozófiai rakott palacsintát, e hatalmas korongot Ascher Tamás rendező a lehető legjobb helyen vágta meg, hogy páratlan ízeivel vendégül lásson az Örkény István Színházban.” S még mindig egyet (anyuci-apuci kedvéért, vagy éppen csak repetának): „Nem a színház a dráma szolgálólánya, hanem a dráma egyszerre az irodalom és a színház szolgálólánya – amíg fel nem mondanak neki.” Ez utóbbi idézésével azt is illusztrálni szeretném, hogy a poénos fogalmazás nem pusztán görögtűz – e mondatoknak mindenféle (filozófiai, műfajelméleti, tapasztalati) mélységei vannak-lehetnek, melyekbe persze épp csak bepillantást enged fogalmazójuk. Micsodás elegancia. A címadásban is hasonlókat: hasonló bravúrokat látok (szójátékos utalásokat): „Önmizantróp”, „Heildenplatz” (!), „Laterna Magritte-ka”, „Pangó Tangó” stb. (Mélymerülésekre szellemes-könnyed invitációk.) Ilyenek ezek az írások címüktől függetlenül is. S függetlenül a függelmi viszonyoktól ítélkezésükben. Mert mindig megtudja (megtudhatja) az olvasó a kritikus udvarias, de kendőzetlen véleményét. Ezen ismertetések szerzője kényes írásai érték-alapjára. S ez, igazi íróról lévén szó, igaz létalapot is feltételez. Képez. Az egész könyv ilyen. Ilyen kép ez. Pont. Befejeztem mondandómat, kedves Tamás. Bögyömet már nem nyomja semmi más, legföljebb annyi – most, hogy át se futom a fönti sorokat, épp csak sejtem –: e pár mondat is lehetne talán kritika vagy recenzió. De ki lenne hajlandó fölhajtani a nagyérdeműnek? Költői kérdés, baráti búcsú.

Suhai Pál

A Rubens-kép legendája

Örmény anekdoták

Van a szamosújvári örmény templomnak egy értékes Rubens-képe, mely Krisztusnak a keresztfáról való levételét ábrázolja. Hogy került ez a kép Szamosújvárra, és melyik időben, erről még ma is egyre-másra járják az anekdoták, legendák, apróságok, hitelesen eldöntve a kérdés azonban még nincs. Egyedüli feltevés, ami valószínűnek látszik, az, hogy Ferenc császár ajándékozása révén került a gyönyörű kép az örmények tulajdonába. Írásos dokumentum azonban erről sincs, szinte hihetetlen, hogy ennek a fontos eseménynek ne akadt volna krónikása. Nemcsak az örmények, hanem a magyar történészek is megbolygatták ezt a kérdést, de eredményt nem értek el, mert még jobban összezavarták a dolgot, s a kép ajándékozási idejére, valamint az örmény küldöttség Ferenc császárnál való látogatására új dátumokat állapítottak meg, ami még nehezebbé teszi a dolgokban való eligazodást. Négy változatát ismertetjük a Rubens-képre vonatkozó legendának, nem tartva egyebet szem előtt, mint hogy a közlések abban a formában és tartalommal kerüljenek nyilvánosság elé, ahogyan a hagyományban és az egyes írók feljegyzéseiben élnek.

I. A Rubens-képre vonatkozó legendák majdnem mindegyike a Bécsben 1800–1805 körül járt örmény küldöttség szereplésével hozza kapcsolatba a kép odaajándékozását. Van azonban egy olyan legenda is, mely ezekről a dolgokról mit sem tud, és a Ferenc császár 1817-beli szamosújvári látogatásának tulajdonítja a kép

megszerzését. Ezt a legendát Lukácsi Kristóf plébános állítólag hitelesnek mondta, és úgy emlékezett róla mindig, mint amelyet elődei tartottak emlékezetben Ferenc császár szamosújvári látogatásáról.

Ferenc császárt ugyanis 1817-ben, mikor először tett ott látogatást, az örmények nagy pompával és hódolattal fogadták. A mai Felső-Vízutcát látogatásának emlékére „Király” utcának nevezték el, ezenkívül a külső fény emelésében kifejtettek mindent, amit csak lehetett. A császár állítólag az akkori plébánosnál szállt meg, és a villásreggeli alatt feltűnt neki egy rendkívül díszes veretű, antik cukortartó, melyről a plébános úgy nyilatkozott, hogy az több száz éves eredetű, és készítési helye Örményország volt.

– Ejnye, be szép! – mondta állítólag a császár, és kezébe véve a cukortartót, hosszasan gyönyörködött benne.

A villásreggeli végeztével nemskára kocsira szállt a császár, s ekkor a plébános hódolattal meghajtva magát előtte, így szólt:

– Adja meg Felséged nekem és az örményeknek azt az örömet, hogy e cukortartót, mely Felséged magas tetszését megnyerte, hódolattal felajánlhassam.

A császár természetesen szabadkozott egy ideig, de végre beleegyezett, hanem ekkor ő fordult a plébános felé, és a következőket mondta:

– Most már én kívánom, hogy kérjen Főtisztelendőségem tőlem valami ajándékot.

Mit tehetett mást ebben a helyzetben a plébános, mint hogy alázatosan hajlongott és hallgatott. A császár kör-

nyezetében levő urak közül az egyik erre odasúgta a plébános fülébe:

– Kérje Rubensnek a „Krisztus levétele” képét.

A plébános azonban nem mert szólani most sem, s csak mikor feléje fordult ismét a császár, és siettette a kérelmet, beszélt ilyenformán:

– Felsőged kegyes jóvoltából, kérem templomunk számára a Rubens-képet.

– Az nekem is becses ereklyém, de jól van, legyen a tiétek – szólt a császár, és azóta Rubens világhírű képe a szamosújvári egyház tulajdonát képezi.

II. Szamosújvár piaci temploma egyik mellékoltárán Rubens eredeti műve van: Krisztus keresztfáról levétele, mit olvasóink metszések után is ismerhetnek. Hogyan került a festészet e remeke hozzánk, azt a következőleg beszéljük.

Mint mondják, e kép eredetileg Rómában volt. Onnan a napóleoni mozgalmak alatt Bécsbe került, a Belvedere-be. Történik azonban, hogy 1800-ban Szamosújvár város részéről küldöttség megy Bécsbe, kik jó szolgálatukkal annyira megnyerik Ferenc császár kegyét, hogy a küldöttséget arra jogosítá, hogy a Belvedereből tetszésök szerint egy képet válasszanak.

Örmény polgártársaink el is mennek, megnézik a képtárt, s midőn Rubens e remekén megnyugodnának, jelentik az igazgatónak, hogy ez lesz azon kép.

– Miféle kép?

– Melyet mi Őfelsége kegyéből magunknak viszünk.

– Az nem lehet. E kincset nem ígérhette el Őfelsége...

Az igazgató az ügyet a fejedelem elé viszi. Mindenáron meg kívánja az ígéretét másoltatni. De Ferenc császár

ígéretét vissza nem vonta, s a képet elhozták.

Azonban a remekmű egy kissé nagyobb volt, mintsem a hely, hova alkalmazhatták. Mit tettek tehát? Lábát a képnek levágták... Így szól az adoma. De nem áll, mert e kép alsó része csak be van hajtva, a mű megcsonkítása nélkül.

Kovári László

III. Ferenc király alatt sok pénzt emésztettek föl a háborúk; az állampénztár már üresen állott... E költségek fedezéséhez igen jelentékeny összegekkel járultak hozzá az örmények. Most is útban van a küldöttség, mely sok aranyat visz Bécsbe. A „Burg”-ban szállásolták el. Estve a királyi asztalhoz ültetik.

– Szeretem az örményeket – szólt a király –, de örmény szót még nem hallottam; beszéljeteek valamit, hadd halljam: szép-e az örmény nyelv?

Mire az egyik szólott Chácshádur nevű társához:

– Chenámi Chácshádur! Chonthikháre gichentre or churén u cháren choszh. (*Chácshádur rokonom! A Király fölkerít, hogy egymással pár szót váltsunk.*)

Lehet, hogy a ch torokhang, mely a szándékosan választott szavak mindegyikében előfordult, nem nyerte meg az uralkodó magas tetszését, de viszonzásul a sok aranyért, ajándékot ígért Szamosújvár városának.

– Most menjeteek, járjátok körül székvárosomat, nézzeteek meg mindent, aztán jerteek és mondjátok meg: mivel jutalmazalak meg titeket.

Visszatereteek az örmények.

– No, mit adjak?

– Fölsége határtalan kegyétől a Rubens-képet, mit a „Belvedere”-ben láttunk, kérjük hódoló tisztelettel.

– A király be szokta váltani ígéretét; ezért, habár nem szívesen válok meg e remekműtől, de odaadom.

Igy jutott e fejedelmi ajándék, mely Krisztus levételét a keresztről ábrázolja, és műértők által 60 000 forintra van becsülve – Szamosújvár birtokába 1806-ban.

Szongott Kristóf

IV. Szamosújvárnak és a szamosújvári nagytemplomnak egyik büszkesége a főséges Rubens-kép, melyet az imaház egyik fülkéjében féltő gonddal őriznek.

Igen bizony, egy valódi, eredeti Rubens-kép, Krisztus levétele a keresztfáról, melynél szebbet nemigen alkotott a nagy művész. A képen a főalakon kívül József és Magdolna alakja csodálatosan szép, oly igaz fájdalom van kifejezve arcukon, hogy önkéntelen könnyek gyűlnek szemünkbe, és lelkünket, melyet a kor szelleme oly fásulttá tett, mély áhítat fogja el, s térdünk önként hajlik meg az Igaz előtt.

E gyönyörű műkincsről keveset beszélnek az emberek, még kevesebben tudják létezését. Mint a féltve őrzött titkot takargatják a jó örmények, vagy legalábbis nem hirdetik a világnak, mintha félnének, hogy valamely hatalom még elveheti tőlük. Szó sincs róla! Becsülettel szereztek, áldozatkészségükért, hűségükért kapták jutalmul, övük a dicsőség és a tulajdonjog.

Ferenc császár a sok háborúskodás folytán gyakran jött abba a helyzetbe, hogy kénytelen volt alattvalói áldozatkészségét igénybe venni, s ily esetben többször voltak segítségére az örmények. Mindig készséggel, bőkezűen áldoztak a fejedelmükért, s szerényen megelégedtek egyes kiváltságokkal a város (szabad királyi

város stb.) és nemesi címekkel a maguk részére.

Egy alkalommal kegyesen kérdi a császár a pénzhozó küldöttségtől, hogy nincs-e valami különleges kívánságuk, amit teljesíthetne. Nincs-e valamire szükségük?

Az örményeknek élelmes eszük volt, s nem utasították vissza a fejedelmi jóakaratot, hanem egész alázattal kinyilvánították, hogy nekik bizony volna egy igen-igen nagy kérésük. Ugyanis éppen új templomot építenek, s abba kellene egy egyszerű oltárkép.

Oh, csak egy oltárkép! Ez bizony kis kívánság, és Ferenc császár saját kezű utalványt adott a Belvederbe, hogy adassék át Szamosújvár képviselőinek az a szent kép, amelyet ők választanak maguknak.

És az örmények műízlését egy főséges Rubens-kép nyerte meg, melyet az igazgató fájó szívvel csomagoltatott be. Inkább tíz mástól vált volna meg, mint ettől az egytől; de hát nem tehetett kifogást: a királyi szó, a királyi ígéret szent.

Mikor a Belveder igazgatója jelentés tett a császárnak a dologról, rögtön a küldöttség után indította futárjait, és kérte a visszahívott örményeket, hogy válasszanak más képet, akár tízet, éppen csak ezt az egyet nem.

– Vagy ezt, Uram, vagy egyet sem – felelték a küldöttek –, a mi templomunkat csupán ez az egy találja.

És mert a királyi szó adott szentség, Ferenc császár fájó szívvel ugyan, de fejedelmi nagylelkűséggel egyezett bele az elszállításba... és ma oly kincset képez e kép, amelyre ugyancsak büszkék lehetnek Szamosújvár polgárai.

Harmath Lajos

*(Bányai Elemér gyűjtése,
Szamosújvár, 1902)*

Mikajel Nalbandjan

Örmény nemzeti himnusz

(Zene: Barszegh Kanacsjan)

Szabad hazánk és független,
Által sok századokon,
Sarjaidat szólítod most,
Szabad hazánk, Örményhon.

Íme testvér, fogd e zászlót,
Mit kezemmel munkáltam:
Éjszakánként álom nem volt,
Könnyeimmel mosattam.

Nézz reája: háromszínű
Nemzetünk szent jelképe,
Ellenségnek hadd lobogjon,
Örményhont hadd dicsérje.

Mindenfelé a halál egy,
Az embernek halni kell:
Boldog az, ki nemzetéért
Életét áldozza fel.

XIX. sz., módosítva – 2005. 01. 29.

Zsigmond Benedek fordítása

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ
ՀՀ Պետական Օրհներգ
 (երաժշտ. Բարսեղ Կանաչյանի)

Մեր Հայրենիք, աղատ, անկախ,
 Որ ապրել է դարեդար,
 Յուր որդիքը արդ կանչում է
 Ազատ անկախ Հայաստան:

Ահա, եղբայր, քեզ մի դրրոշ,
 Որ իմ ձեռքով գործեցի,
 Գիշերները ես քուն չեղա,
 Արտասուքով լրվացի:

Նայի՛ր նրբան, երեք գույնով,
 Նըվիրական մեր նըչան,
 Թո՛ղ փողփողի թըչնամու դեմ,
 Թո՛ղ միշտ պանծա Հայաստան:

Ամենայն տեղ մահը մի է,
 Մարդ մի անգամ պիտ՛ մեռնի,
 Բայց երանի՛, որ յուր ազգի
 Ազատության կըզոհվի:

ԺԹ դար, փոքր փոփոխություններով

Hegedűs János

Kiss Ernő

az aradi vértanú hős emlékére¹

A legénység páratlan gyorsasággal gyülekezett. A készülődésből azonnal gyanították, hogy itt komoly dolog készül, habár bizonyosat még nem is tudtak, de égtek a vágytól, hogy tűzbe menjenek és e vágyukat főleg az épen előtte való napon megérkezett Woronieczky herceg vadászcsapata még jobban növelte.

„Szép langyos őszi idő volt. A derüs égbolton a csillagok még nem hunytak ki, az egész városra és környékére az éj fekete leple borult”, mely a Béga Écska felé eső alsó folyásánál még sötétebbet mutatott.

A támadás félkörben való előnyomulással volt megállapítva. E végből a csapatok feloszlottak, egy rész már Becskerek alatt átkelt a Bégán (a mai muzslyai komp helyén) és déli irányban a Fehértó nádasaitól védve (akkor még Erzsébetlak községe nem volt meg) nyomult délnek a lázadók tábora felé.

A másik rész a már előző napon Écskára előretolt csapatokkal egyesülve, az országuton haladt előre, miglen ennek egy része az orlováti és idvori uton át előre kerülve, a Csenta felé eső rész felé igyekezett.

A sereg zöme egyenes vonalban haladt előre a tüzéséggel.

A lovasság csapatokra oszolva nagy félkörben szállta meg a hosszant délre néző sánczok előterét. A gyalogság csatárlánczban közeledett.

Már csaknem a tábor közelében voltak, midőn az éberem őrködő táborból szólalt meg az első ágyu erősen rátüzelve a mieinkre. Erre a mieink is megkezdtek a tüzelést, amit a lázadók a jól védett táborból erősen viszonztak.

Mindez azonban nem zavarta a mieinket. Vetter alezredes, ki maga vezette a támadást, résen volt és a csapatokat mindegyre összébb vonta, mintegy vasgyűrűt a tábor köré...

Az ágyuharcz még javában folyik... még alig hogy pirkadni kezd... az ellenség négy ágyuja már is ott hever végleg elnémitva, szétroncsolt kerekkel a torlaszokon, amelyet midőn észrevesz az ütközetet táborkarával szemlélő vezér, nyomban elrendeli a rohamot.

...A hajnalcsillag utolsó rezgése látszik a fénylő kék égen, midőn a tüzésünk minden ágyujának rettenetes bömbölése alatt felhallatszik csapataink rajta! rajta! ijesztő csatakiáltása...

Még el sem alszik a rettentő por- és füstfelhő, már ott látszik a sánczok élén lobogni a honvéd zászló, mellette a 10. honvéd zászlóalj vitéz őrnagyja Szemere Pál s utána a vörös sapkások szurony erdeje, távolabb tőle ott fenn... fenn magasan a földsánczokon, gyilkos kartácstűz között, mint hadisten, főveg nélkül, lengő szőke nagy hajfürtökkel, tűzben égő ragyogó kék szempárral, egy még gyermekifju, vértől csepegő kardjával rivalja, hogy

¹ Részlet a könyvből (Nagybecskerek, 1906), eredeti írásmódban

előre magyarok! lengyelek! Woronieczky herczeg az, a 24 éves ifju, ki leszállt lováról s ugy rohan a tűzbe, vive magával a saját költségén szervezett két század vadászát. Amott meg a Béga völgyéből most rohannak Kollmann százados csapatai az elszánt don Miquel-bakák...² Szembe Vetter vezeti a Máriássy- és Mihály-ezredbelieket, lobogójuk ott leng már fenn, a zászlótartó most elesik, de a zászló tovább leng, viszi magával Eperjessy őrmester... Tulnan rajta Kiss Pál kapitány rohan előre a bihari s aradi nemzetőrökkel, a pesti önkéntesekkel.³

A mieink vasgyűrűje mind összébb szorítja a felkelőket, akik kétségbeesve védekeznek. Már jóformán megszűnt a fegyvertűz, csak imitt-amott hallatszanak egyes lövések, gyalogosaink szuronya összecsendült a lázadók handszárjával; rémes, öldöklő harcz folyik, halálhörgés, hurráh! rajta! kiáltások töltik be a levegőt...

A don Miquelek előtt már megingott a lázadók sora, szüz Máriás lobogójuk messze kilátszik a pusztító, öldöklő harczból... Amott meg Vetter rohan előre a Mihály-ezred és Máriássy-bakákkal, áttörve az erős földsánczot, halomra ölve az ellenállókat... Majd ide érnek a veres sapkások is és most egyesült erővel oly tömör, oly erős szuronyrohamot intéznek a lázadók ellen, hogy ezek felhagyva a védelemmel, eszeveszett futásnak erednek...

Meglátva ezt a lázadók vezére, Drakulics, maga is szekérré kap, mint a többiek és futó orkánként menekülnek el, ki merre lát...

A lázadók tábora szerte-szét van dulva! A harcz elült.

Reggeli 8 órakor a perlaszi sánczok ormain mindenfelé a szüz Máriás lobogót lengette az őszi szél!

Kiss Ernő, a vezér, gyülekezőt fuvatott. Az összevont csapatokból egy telep ágyu, egy század lovas és a Mihály-gyalogezreddel a községbe vonult. A német lakosság fehér zászlóval jött eléje s mint megváltójukat üdvözölték. A községet felkutattatta, de egyetlen lázadó szerbet sem talált, de annál több zsákmányt, lőfegyvert, lőport, 68 ezer töltést, 12 ágyut, melyek között cs. és kir. ágyuk is voltak.⁴

A nagy nap dicsőséggel végződött a magyar fegyverekre. Az ellenség 260 halottja és sebesültjével szemben a mieink vesztesége elenyésző csekély volt.

² Sárossy „Aranytrombitája” hetedik lehelet, 3-ik kikezdése:

„Igen, Donmiquel hires zászlóalja,
Vitézségedet a német is megvallja.
Te szine, tükre vagy a hős gyalogságnak,
S példátlan példája a hazafiságnak,
Fölér egy sereggel belőled egy század,

Alföldnek fia! hős Donmiquelek!
Valamerre járok, valamerre kelek,
Dicsőségetek harsog mindenütt a számból,
Mig csak egy darab lesz arany trombitámból!

³ Részt vett e csatában a bihari önkéntesekkel Arany János, a költő is, mint nagyszalontai nemzetőr. Rozvány: *Nagyszalonta története*

⁴ Pesti Hírlap, 1848. évf. 841.1.

De annál fájóbban esett a vezérnek, hogy egyik hü embere, a veres sipkások kitünő parancsnoka, Szemere Pál is a sebesültek között volt.⁵

A győzelem híre hamar szerte futott. A Nagybecskerekre visszatérő sereget a városbeliek valóságos virágosóval fogadták s gazdagon megvendégelték.

A vezér gyorspostán értesítette a kormányt s már szept. 4-én Szemere belügyminiszter külön hirdetményben tudatta az országgal a fényes győzelem hírét.⁶

Kiss Ernő nevéől hangzott ekkor az ország. Maga a kormány a „perlaszi hős” jelzővel említette, s nem késett őt kellőleg jutalmazni is, amikor a király által tábornokká neveztetett ki!

Midőn pedig a vezér személyesen jelent meg a kormány előtt, megtudva a főváros közönsége, hogy a győztes vezér körébe érkezett, elismerésének kifejezéséül nagyszerű tüntetést rendezett. Ujságokban hívta erre a főváros közönségét. A felhívás ekként hangzott:

„Itt van a perlaszi győző: itt van Kiss Ernő őrnagy. Jertek polgárok ma este az „Angol királynő”-höz címzett vendéglő eleibe megmutatni elismerését és tisztelet méltánylatát a közvéleménynek. Jertek és hozzatok fáklyákat, hogy világoknál mindenki láthassa és megtarthassa vonásait azon arcznak, mely vért izzadott édes hazánk szent ügye védelmében. Hozzatok fáklyákat, hogy láthassa ő is a kebleinkből kitörő lelkesedés és őszinte tiszteletnek külső jeleit, olvashassa vonásainkból a reményeket, melyeket e főváros, e hon népe az ő nevéhez – legközelebbi havakban kimutatott hazafias vitézsége által feljogosítva – köt, hadd lássa az örömet és sóvárgást, melylyel őt mindenki ösmerni siet és vigye az elismerést, a tiszteletet és áldásokat, mint ideiglenes jutalmát tetteinek és teendőinek, mint biztosítékot és zálogot arról, hogy e haza hű fiai iránt sem hálátlan, sem feledékeny lenni nem fog. Jertek el polgárok!”

A fáklyás-zene fényesen sikerült,⁸ melyet a főváros hölgyei még azzal téttek, hogy másnap a pesti redout termében, Csekonics Jánosné báró Liptay Leonával⁹ az élükön, babérmkoszorút nyújtottak át a győzőnek!...

⁵ A csata után Nagybecskereken halt el, ahol is katonai díszszel temették el a mai róm. kath. temetőbe. Jeltelen sírját ma már tudni sem lehet, merre van. Fáj ez nekem, Becskerek polgárai! (H. J.)

⁶ Márczius tizenötödike, 1848. évf. 593. 1.

⁷ Márczius tizenötödike, 1848. évf. 466. lapján

⁸ Pesti Hírlap, 1848. évf. 901. lap

⁹ A mai gróf Csekonics Endre v. b. 1.1., kir. főasztalnokmester édes anyja

Dávid Csaba

...azonképpen itt a földön is...

(Részlet)

Végül a Mikó Imre házát Zabolán igen könnyen megtalálták, s látszott, hogy jó néhány fogat hűsöl már az istálló előtti területen, a lovak kifogva, s abrakos tarisznya a fejükbe vetve.

A ház, vagyis inkább kicsi kastély hatalmas, tömzsi középrizalittal épült, azaz volt egy négyzet alakú kiugrása elől, s onnan nyílt a bejárat.

Fent, az emeleten ez a rizalit átváltozott oszlopos terrasszá. De olyan kedvesen bújt meg az egész épület az oldalt és a háta mögött növekvő fenyőfák között, hogy mindhárman ámulva nézték, hiszen még egyikük sem járt itt.

A házigazda szokása szerint szívélyesen s méltósággal fogadta őket. Ott volt már jó néhány tekintélyes hölgy és úr, akiket az Áburján házaspár nem ismert, arcról legalábbis nem, névről annál inkább. Jelen volt Mikó gróf két leánya is, Mária és Anna. A fiatalabbik, Anna lágyabb, kedveskedő teremtés, Rikának az volt az érzése, hogy az idősebbik, Mária láthatólag a szikárabbik, és az édesapjához is jobban hasonlított. És vélhetően talán sokkal érzékenyebb, mélyebb gondolatú teremtés, mint a húga.

– Nos, Iván fiam, milyen Kézdivásárhely? – kérdezte az enyhén őszülő gróf.

– Köszönjük a kérdésedet, Imre bátyám, mindent rendben találtunk!

– A menyecske is? – kérdezte mosolyogva az öregúr.

– Igen, Imre bácsi! És persze, készülődtünk a mai napra.

– No, akkor jertek csak! – azzal kivezette őket a teremből nyíló nagy teraszra, amely fölött ugyanannak a meredekre emelt, zsindeyes tetőnek a kiugrása állott, amely az egész kastélyt fedte. – Itt akár még nézelődhetek is közben, elöttetek fekszik fél Háromszék!

A teraszról – előtte nem lévén nagy növésű fák, inkább csak egy kevéske, lapályos udvar a lovakkal s szekerekkel – a völgy nyílásán át ki lehetett látni a háromszéki rónaságra, falvakra. Kétoldalt a zabolai hegyek erdős oldalai keretezték a képet. A fenyvesek sötétzöld, majdnem feketés lombja, s a szélükön és lent a lapályon a színes, világos lombos fák, gyümölcsösök.

– Készülődjetek, de előtte egyeteket igyatok! – szólott Mikó gróf, s intett az öreg inasnak, Elekes Bálintnak. Az hozott egy tálcán túrós rétest és italokat.

– Köszönöm, én most csak egy italt kérek – mondotta Rika, s ehhez Iván igenelt, de ő egy falás száraz kenyeret is kért. Ezt a darabkát, mint korábban, az első fellépte óta hagyományosan, szép lassan elrágicsálta. Közben valóban elmerültek a háromszéki rónaság látványában.

– Ez itt elől, ez Imecsfalva, tudod, át is jöttünk rajta – magyarázta Iván. – Balra, egy kicsivel távolabb Székelypatófalva, előtte pedig a borvízforrás! A távolban látszik Kézdivásárhely.

Rika nézte, tanult, igyekezett a „térképet” az eszébe vésni, s nagyon szerette. Őszintén megszerette a tájat, ezt a Háromszék nevű, különleges,

kicsi világot, de szerette a férjeurát is. Az pedig váltig magyarázott.

Közben megjelent a fiatal Mikes Benedek, s még ketten-hárman a vendégek közül, például Bethlen János hat fia közül két nagykamasz. Igen halkan, finoman viselkedtek. Édesapjuk az erdélyi ellenzék vezére, aki például egykor az udvarhelyi széki gyűlésen javasolta a címek eltörlését. Erről persze sem Iván, sem Rika nem tudott, de arról igen, hogy tíz s egy-néhány évvel korábban, az ötvenes évek elején Bethlen gróf is sokat tett a Farkas utcai színház újraélesztéséért. Az öregúr nyilván valamiféle politikai ügyben lehetett távol, talán Kolozsvárt, de akár egyenest Pest-Budán. Bár ezt a kettős várost már egyre gyakrabban kezdték Budapest néven emlegetni.

– Hátul, a hegy felől a sírboltban, kedves hölgyem és uram, maga gróf

Mikes Kelemen ezredes nyugszik, a 48–49-es szabadságharc hőse, aki 49 januárjában esett el Nagyszében-nél – magyarázta Mikes Benedek. – De történtek ebben a kastélyban vidámabb dolgok is, itt esett meg például 1629-ben Apor Lázár úr lakodalma Imecs Judittal, amelyen ráadásul maga a fejedelem, Bethlen Gábor is jelen volt.

– Hát Benedek urat hallgathatják is egész nap, annyira tudja ezeket a történeteket és adatokat – szólt közbe halk mosollyal egy idősebb hölgy, talán egy Szentkereszti-leszármazott.

– Gondoltuk volna, hogy egy se-reg gróffal s grófnéval úgy lehet beszélgetni, mint igazi emberekkel? – tette fel magának a kérdést Rika, aztán félhangon Ivánnak szólva válaszolt is a saját magában felöltő csodálkozásra:

– Hát ez Erdély!

GYULAI LÍVIUSZ
TENGERPARTON

Dávid Katalin

Életmentés a háború idején

(Részletek)

Felidézem azt a nagy bajuszú, szovjet katonát. Ott ült a járda szélén és sírt. Igenis sírt, törölte a szemét és fújta az orrát. Egy szót sem tudtam oroszul, de megálltam előtte, és ő a mozdulatomból tudta, hogy azt kérdezem, mi a baj? És akkor mutatott egy kopott rongyos fényképet egy asszonyról, körülötte gyerekek. Biztos a családja volt, akikről talán tudta, hogy már nem élnek. Elpusztította őket a háború. Vagy élnek, hírt is kapott tőlük, de a sok ezer kilométeres távolság nagyon fáj neki. Nem tudtam válaszolni. S mivel én álltam, ő ült, a kezemet rátettem a fejére. A gesztusból remélem, megérezte az együttérzést. És még valamit éreztem, valami olyant, hogy ez lehetett a világ első háborúja, amelyben a hősokeket a mártírok váltották fel, és a megszállóban is a szenvedő embert kellett látni. Aki átélte, az elképzelhetetlennek tart egy újabb világháborút, mert elképzelhetetlennek tartja a föld megsemmisülését. (...)

A Mariánumban elsőként megjelenő szovjet katonát, emlékszem, Ivánnak hívták. Szerencsénkre volt tolmácsunk, egy ruszin egyetemi hallgató, Totyának hívták. Arra már nem emlékszem, hogy ez milyen névnek volt a beceneve, talán Tatjánának. Természetesen anyanyelvi szinten beszélt az oroszul. Kárpátaljai volt, amit Trianon Csehszlovákiának ítélt, majd a bécsi döntés alapján visszakerült Magyarországhoz. Így került a budapesti egyetemre Totya. Amikor a háború után az új párizsi békeszerződés ezt a részt a Szovjetunióknak adta, Totya nem ment haza, hanem Prágába költözött. Úgy tudom, hogy valami koncepciók perben később kivégezték. Hiszen a háború utáni Csehszlovákiában nem volt épenséggel ajánlólevél semmilyen háború alatti magyar kapcsolat. Totya fogadta a kollégiumba belépő Ivánt. Én is vele voltam, hogy ha kell, hát ketten jobban tudunk védekezni. De semmi sem történt. Megkérdezte, van-e az épületben német katona, majd azt tudakolta, hogy én zsidó vagyok-e. Miután Totya közölte velem, hogy örmény vagyok, azonnal engem is hellyel kínált. Totyát már előbb leültette.

Mint fentebb már említettem, anya az öt kistestvéremmel – Szaniszlával, Margittal, Péterrel, Ágival és Marival az ostrom befejeztével Pesthidegkútra ment ki Klebelsbergnéhez, hogy mielőtt hazaindulnának, megerősödjének kissé. Apa nagynéném lakásán, az Ostrom utcában maradt, ott várt rájuk. Mi ketten Ticával, amint erre módunk volt, tehát lezárultak a harcok, azonnal az Ostrom utcába mentünk, mégpedig Csepel felé kerülve, mert ott volt mód átkelni a Dunán – az ún. „Manci” hidat még nem használhatták civilek –, hogy találkozzunk a családdal. Itt értesültünk Pesthidegkútról, és természetesen azonnal elindultunk gyalog utánuk. Velünk volt Totya, hogy ha szükséges, tolmácsunk legyen, hiszen még nagyon is csatatérnek tűnt Buda: halottak, patakzó vér, fegyveres orosz katonák, tankok stb. Alig találkoztunk a pincékből előmerészkedett civilekkel. Bár nem féltünk, de így utólag azt kell mondanom, hogy lett volna ok félelemre. (...)

E könyv lezárásához egy olyan dolgot akarok elmondani, amiről szűk körben többször beszéltem, de most írásban rögzítem. Megrendítő eset, és csak azoknak ajánlom elolvasni, akik ilyen iszonyatos történelmi események után lelkileg elég erősek ahhoz, hogy szembesüljenek a Mindenható irgalmasságával. Mert bármilyen hihetetlen, nagyon nehéz ezt a végtelen irgalmat megérteni. Olyan fenséges, mint egy személyes találkozás Vele. De ha valamennyire is sikerül belőle valamit felfogni, akkor a boldogság megérint bennünket. Megérint bennünket Isten országának valósága. Az esetet P. Varga László mondta el nekem, közvetlenül a pesti ostrom utáni első napokban történt találkozásunk alkalmával. Tudni kell, hogy az ő személyét különösen kellett védeni, mert mind a németek, mind a nyilasok vadásztak rá. Ezért a Horánszky utcai és a Mária utcai portát csengő kapcsolta össze a szobájával, hogy jelezni lehessen neki, ha keresik. Így történt Pest ostromának egyik utolsó napján is. Megszóltalt a csengő, de ő ahelyett, hogy elhagyta volna a szobáját, nyugodtan az íróasztalánál maradt. Egy kis idő után nyílt az ajtaja, és belépett minden kíséret nélkül a város egyik hírhedt Gestapo-parancsnoka. Ezt a „hírhedt” jelzót azzal szerezte meg magának, hogy ő volt egyik vezető tisztje a krakkói Gestapónak. Egy ember, akinek a kezeihez, nem is így kell fogalmaznom, hanem azt kell mondanom, hogy tetőtől talpig, az egész személyéhez vér tapadt. Szóval ez az ember belépett, és megállt az ajtóban, ott állt, és nem szólt egyetlen szót sem. Egy idő után Varga volt kénytelen megszólalni. Hellyel kínálta. Leült az íróasztal előtt álló székbe, és továbbra sem mondott semmit. S akkor a következő párbeszéd zajlott le köztük. Varga kezdte, *in medias res*:

„Tudja Ön, hogy elvesztették a háborút?” „Igen, tudom.”

„S tudja azt, hogy minden valószínűség szerint igen hamar az Isten előtt kell állania?”

„Igen, tudom.”

„Mondja, kérem, ebben a többéves vérfürdőben talál olyan valamit, amit majd akkor ott a mentségére meg tud említeni?”

„Talán a következőt. Krakkóban egy igen hideg téli este vitt haza az autóm, amikor nem messze a lakásomtól egy asszonyt láttam kuporogni a kövön, bebugyolálva mindenféle kendőbe, egy gyermeket tartott az ölében. Utasítottam a sofőrt, hogy hívja be, adjon neki enni, és aztán eressze útjára. Ez az egész.”

S amit erre Varga válaszolt, illetve amire a válasza utalt, az a világ legnagyobb misztériumainak egyike:

„Ha majd ott áll Isten előtt, mondja el Neki ezt a történetet. Így, ahogy nekem most elmondta. És tegye hozzá, hogy páter Varga kéri: végtelen szent irgalmával vegye tekintetbe ezt a tettet.”

Parujr Szevak

(1924–1971)

Örményország

Édes nevű,
 Fennkölt nevű,
 Oly sokat túrt,
 Megdicsőült,
 Régiek közt: őszülő haj,
 Újak között: mily fiatal!
 Te szőlőnek szilárd töve,
 Könnyeid: víz, magad: fövény,
 Magas nyárfa, bő lombozat,
 Fűz virágát sodró patak;
 Félig romos erőd és vár,
 Gyönggyel rakott kéziratár;
 Zvartnoc-templom, leomlott fal,
 Komitászai barackfa-dal;
 Búvó völgyben vizimalom,
 Sűrűn pergő lisztes halom,
 Eke csilló vasa-váza,
 Repülő nyíl, nehéz lándzsa,
 Füstje apám kéményének,
 Iratlan könyv, Szászun-ének...
 Megdicsőült,
 Oly sokat túrt,
 Fennkölt nevű,
 Édes nevű!
 Te gyümölcsrel rakott tárház,
 Jó bort termő föld, Voszkeváz,
 Bársony barack, kenyér: habzó!
 Sötét szőlő Artasatból;
 Szeván-tóban gyúló hullám,
 Oszlopfőben dús Jereván:
 Hívó Fárosz, pihenőhely,
 Örmény zászló, örmény címer.
 Száraz szemek a sírástól,
 Tanúskodnak mézárslásról.
 Rettenetes, igaz bírák,
 Szúró szablyák,
 Szerelmi láng:
 Régi és új Örményország!

Zsigmond Benedek fordítása

Szilva Kaputikján

(1919-2006)

Elment

Elment...

De egész lényem tudja, érzi:
nem válunk el mi sohasem.
Életem életed kíséri,
minden utad keresztezem.
Ösvényed lettem és a házad,
mindenütt én töltelek el:
lelkemtől túlcsondulva másnak
nem jut már benned semmi hely.
Nézz ezer szembe: benne látod
az én örök szemeimet.
Nélkülem üres a világod:
én vagyok az Egyetlenegy.
Bárki nő szól hozzád, a hang csak
hangomat idézi neked.

... Kerted lombjával símogatlak,
s mint fenti, éjféli szemek,
nézlek, ha, késve, hazaérsz, és
emlékeiddé változom:
szobádban cigarettafüstté,
csillagfényé az ablakon.
Ezer kilométerről elérlek,
szívem a szívedhez kötöm.
Szellőként az ablakba csallak.
Kicsuksz? Viharként betöröm:
az bátran a házadba röppen,
mindennapod forgószele;
papírjaid összekuszálom,
s tán az életed is vele...

Ne merj feledni sohasé!

Szabó Lőrinc fordítása

Lászlóffy Aladár

Ararát

„A múltat még Isten se tudja megváltoztatni” – szögezi le Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában*. Emberi kísérletek azért történnek efféle. Ilyen az a bizonyos mai „bonmot”, hogy *ezután minden másképp volt!*

Arisztotelész nem volt örmény, annak ellenére, hogy esze mozgékony-sága alapján akár az is lehetett volna. Benne megvolt az állítólag legfontosabb, már-már fenyegetően történelmi örmény tulajdonság: az alkukészség a jó ügy érdekében. Így lehetett szabályszerűen a nevelője annak a Nagy Sándornak, aki a szabályszerűtlenség metaforaértékű gesztusával fittyet hányt az időigényes bogozásnak Gordiuszban. De Arisztotelész névtelen mezopotámiai képzett-ségű, s nem első nevezetes, de már európaian izgága tanítványai mentették, hozták át az antik múlt kincsét, a koncentrált tudást, a világrendező higgadt-ságot, amíg csak a kereszténység hömpölygette nagy tanításfolyamába nem csatlakozhatott ez a fontos hozam.

Egy legenda szerint, melyet arra, annak bölcs magyarázatára és leszerelése-re használnak fel mindig, hogy kezdetben vala a bőség, a teremtés nyaklól nélkül való és adagolni sem kell végtelensége – azóta fokozódik a takarékos-ság –, nos, e legenda szerint Isten úgy teremtette meg a kalászt, hogy azon a tövétől a hegyéig, véges-végig szemek voltak. Aztán valami megbüntetéseképpen gondolta csak meg magát, s húzta végig rajta a két ujját, alig hagyván meg a kenyérhez azt a kis aranyló bajszú bojtot ott fenn a végén.

Azt lehet mondani, ki lehet ezt kalkulálni, hogy kezdetben minden nép egy-formán olyan sokaságból állott, mint cséplés után azoknak a gazdag őskalás-zoknak a termése, míg az Úr valamiért nyakon nem csippentette egyiket-má-sikat, nem hogy ok nélkül fojtogassa, hanem hogy figyelmeztesse: milyen méltatlanul jól megy dolga.

Azt lehet hinni, hogy így volt ez esetünkben az örményekkel, a magyarok-kal, a szászokkal, a románokkal, az albánokkal, az ukránokkal, szerbekkel, lengyelekkel. Azt lehet hinni, hogy a hazákon is ekképpen simított-szorított végig tetőtől talpig Isten két ujjá, néha megkarcsúsítva, néha felhizlalva őket.

Mint valami régi borítékon a bélyegszél csipkéje, finoman megakaszt egy többé-kevésbé rom-Ecsmiadzin, ami megmaradt ott, ahonnan az elsárgult levelet feladták mai életünk irányába. Megakaszt a bélyegszél csipkéje Isten postáját bontogatva. Hogy a vak sors ujjbegyei megtalálják a tájat, ahol rom-Ani, körülötte hol rom-, hol nem rom-Arménia tanyáz, ahol – az ismert történet szerint – egyszer csak kezdett kiállni, kiütni a tükör alól az iszapos, nedves Ararát-rom, maradéka mindennek, amit az elöntött világba, a Bárka alá, vizek selymébe csomagolt a Teremtő. Ezek szerint Noé is örmény volt, az első patrióta, de legalábbis honfoglaló, aki lehetséges, hogy a szigorú, de következetes parancs szerint két Ararátot kellett hogy beengedjen maga alá, s az egyikkel aztán valahogy már nem kellett elszámolnia. Adott lévén eredendően nagy alkukészsége a jó ügyek érdekében.

A Kaukázus legalább három titka: Elbrusz, Kazbek, Ararát – holmi háromkirályok. Alattuk közép-ázsiai vagy közel-keleti népségek özönlöttek napnyugat, a virágsziromnyi Európa irányába. Alattuk húzták ki valahogy a majd indo-európainak nevezendő nyelvcsalád nagy és kis irodalmi, még a hamupipókeség dióhéjába gyömöszölten, a nehéz időket, amíg nem volt tanácsos előbújni, mint egyetlen valahogy megkímélt spórából a gombának, és elkezdni új tájakon őrzöngeni és aranylani. Alattuk valaha majd magyarrá leendő lovasok is lapítottak, mint kiugró szikláról zuhogó vízesés függőnye mögött, alaposan átázva, de megúszva az előidők még számon se tartható vérzivatarait, anyanyelvkeverő Niagaráit. Alattuk adta ki a sors a szokásos, az eredeti hazákban persze úgy igazán, teljesen végleg soha végre nem hajtható parancsot, hogy gyorsan, gyorsan ki innen, irány a biztos bizonytalanság, mondjuk Erdély, Szépvíz, Szászrégen, Szamosújvár, Temesvár, Torda...

Ezen meg ezen a helyen aztán az átlagos évi középhőmérséklet, középkezdély, középigazságérzet, középérdek, középindulat és középbékesség ennyi meg ennyi. Itt kurucot, labancot mindig egyaránt kever bele a dolgokba az Ég. Itt magyart, románt, tatárt, szász, örményt, zsidót vetett be az ésszerűsített sovány kalászkok közé, és persze törököt, orosz, vasasnémetet, hogy ki ne felejtsem rendes helyi adagjaimat és Musz adagjaimat. Itt most már nyíltan rejt mindenkit a föld, s bőven örül mindenki csontjából az a Malomapokolban. Nem lesz ez másképp a Feltámadáskor sem, legfennebb még többen leszünk. Mint a gainai leányvásárkor vagy a csíksomlyói búcsúban. Akik önérzetes székelyként, néha még szomorúbb mócként, időnként még nosztalgizáló örményként, nagy nehezen elbizonytalanodó svábként, cipszerként, osányként, cigányként, örök szegényként-gazdagként állnak a seregszemlén annyiszor, a mese galambdúcos, fűzfánfüttyülő kapujában, mint szélben a fű, hegyi kaszálókon, állomásos peronján, gyárudvaron, mint frontra indított, ilyen-olyan pendelyes, egyenruhás angyseregek az utolsó himnuszénekülés alatt, amikor még a könnyes szemű kárpátházi szentek is le szokták kapni fejjükről a glóriájuk. De azt azért ne felejtjük hozzátenni még: akik a nevezetesnek maradt nagy pillanatokban, Madéfalvától Doberdóig, már csak egyszerűen mind-mind szomorú magyarokként haltak meg, nagyon közel vagy nagyon távol, egy illúzióért, melynek neve szabadság, s melynek kedvéért fel szoktak adni, kihagynak, felfüggesztenek, szüneteltetnek hirtelenében más fontos nagy illúziókat, mint a felebaráti szeretet, az igazságérzet, a kultúra és az egyetemes emberi szolidaritás. Egyszóval mire sikerült Európának jelképhegy gyanánt megbontani, megszerezni Carrarát, már réges-rég megvolt, megesett az Ararát!

Mi viszont a jó oldalon állunk, ugyebár, milyen jólesik ezt hinni, hallani a lelkiismeretnek! Hogy pontosan ott, ahol mindig csak madárdalból építi palotáit az erdő, a hegy, a megtartó szerelmes szépség – tehát csakis csupa Erdély és Tirol, meg Ceylon, Florida, s persze a Kaukázus...

Az örmények igaza sosem derül ki. Miképpen annyi sok eltűnőfélben levő kis népé, nagy emlékezetűé. Valamiért sosem figyel igazán efféle a világ. Ahogy a magyarokéra sem. Ötvenhat világzengése elszállt, talán annál is könnyebben, gyorsabban, mint ezerkilencszázhusz. Teleki Pál öngyilkossága után Churchill azt mondta, a béketárgyalások asztalánál majdan ott lesz egy szék, amelyik... aztán annyi minden történt, megesett közben, hogy semmi nem

volt ott azon a bekalkulált helyén az igazságnak, a méltányosságnak. Ez is csak jelkép. Mint a halálmeneteké, Szíria és Auschwitz és Szibéria felé, melyek híréből előbb megborzongott, aztán vállat volt, megigazította magán az ázott gubát, esőköpenyt, rabruhát a világ, és csákányolt és rádiózott tovább. Hátha rábukkan a maga kicsit könnyebben kimozdítható, szép fehér határkövére, trikolór boronájára, bögrében elásott ezüstjére, betétkönyveire. Vannak népek, akiket nem szabad, s vannak, akiket szabad bántani. Akik még élünk azokból a napokból, emlékszünk az előlről kezdett Egmont-nyitányra, az igazán világháborús „aki hallja – adja át” hangulatú ágyúszavas, aknavetős délutánokra, és arra az akasztófahumorról összegezett álkormányzati álközleményre, hogy „a vérszomjas, vad csőcselék Budapesten rátámadt a békésen lövöldöző szovjet katonákra”.

Ezt senki így nem osztotta be, maga az Úr a legkevésbé, de úgy látszik, vannak mártírnemzetek, kicsit jámborabb, balek fajták, akik komolyan vesznek mindent, akiknek buzgóbban és gyorsabban sikerül odatartani vagy csak ugyanott tartani a másik arcukat is – mindegy. El lehet játszani a gondolattal, hogy az ilyenek aztán bármilyen más tőbe, tőkébe oltva, ha jön a „fene rossz spóra”, a filoxéra, őket keresi leghamarabb, mert ugyanolyanok maradnak. Egy-másba átcsapva is. Akik olyanokként is ilyenek. Mert bármilyenekként olyanok.

Mindegy, mikor, s mindegy, hol, az emberi lénynek át kell gondolnia folyton, újra és újra, tehát folyamatosan a létet, egyénileg és közösségileg, és nem már nem létező helyzetet, szempontot keresni, társítani hozzá, hanem mindig éppen itt, ott, amott, a BÁRHOLBAN, az akárholban van az ő támpontja, helye, lövészárka és golgotája. Nincsenek jobb vagy rosszabb, alkalmas vagy alkalmatlanabb korok és kevésbé kifosztott édenek.

És külön, már a Bárka óta, nincs is az örményeknek igaza. Saját igaza. Csak önérzete, kultúrája, hagyománya és nyelve is. Ha mi megszólalunk és beszélünk, íme, mindezekről.

Egy kinek megrázó, kinek csak kalandízú örmény legenda szerint, egyszer nehéz időkben, mikor másként nem lehetett – mint menteni való legfőbb kincsét egy közösségnek, a Szentírást lapjaira szedték szét, és a szertefutók egyenként így menekítették magukkal; ki-ki egy elbírható hányadát-részét a nagyszerű teljességnek; elbujdostak vele havasok havába, mocsarak békanyála alá, az esendőség fekete árnyai közé menekülve. Aztán a veszély múltán, amikor végre összegyűlhettek újra, összerakták diadalmasan, vagy csak kicsit még mindig remegve, dideregve a könyvet. Egyben ez volt az ő népszámlálásuk. A nagy és megnyugtató „megmaradtunk”-kiáltás, vagy csak suttogás, sóhaj. A felelet az ALKUKÉSZSÉGRE A JÓ ÜGY ÉRDEKÉBEN. A visszhang. Valahonnan a gének felhalmozódó Ararátja alól. „Aki megtartja a parancsolatot, megtartja önmagát; aki nem vigyáz utaira, meghal.”

Világosító Szent Gergely óta mi is kiválasztott nép lettünk, szétszórva más nemzetekbe. Mint az Úr magja, írmagja. Hol vannak a gepidák, a longobárdok, az asszírok?... Mi élünk. Tessék meghallgatni, ha tetszik. Akár magyarul is.

Lászlóffy Csaba

Ajándékvázlat a kezem eredetéről

Szelíd érintés; ravasz, kényszerű ölelés vagy felkészülés az önvédelemre. A benne feszülő tárgyak, elsimuló indulatok. Génutakon kutakodó mesterségpróbatétek, koholt barátságok illúziója. Minden, ami kitapintható, s ami az időtlenség hamis érzetével észrevétlenül elillan. A kézfej peremének világvég-szakadéka; az ujjbegyeket vakon érintő forró üzenetek.

A kéz füstbe ment álmai. És a bal(ta)fogás bütykeit simogatással enyhítő, haszontalan ceruzavég.

Hány mérföldnyire szunnyad az emlékezetben az a viharos csónakázás! Az evezőlápátok hasító keménysége. A kimerült kar vergődése után már csak a görcsösen kapaszkodó ujjak sajjgása tartotta ébren, önvédelmi készültségben tudatodat. A külvilágban mintha minden összezavarodott volna Sikoltozás a heves hullámok közt, a csónak farában fel-felszűkülő rémület, hol fojtott szipogás... Még nem vagy férfi, nem estél át a gyilkos félelem kríziséen. („Istenem, istenem, hol leszen halálom?”) Ha egymást nincs módotok ölelni, jaj, a víz szorongat s fulladásig magához ölel!... Hol van Strindberg vagy Nietzsche, hogy ne érezd ezt az ernyesztő, lefegyverző szomorúságot! A nő hímre leső, bénító folyondár. Vagy ellenkezőleg: gondba merülve ülsz a parton, és karjaiba csal, ölebe ránt az irrealitás, mint egy ledér sellő. Mindhiába, hogy: „A holnap a tiéd, a konstruktív emberé!”... Csak otthon lehetnél már. Aludni végre, aludni!... Az evező

a mélybe merül, s vele együtt minden erőd. Csupán a két kezed, a tíz sajjgó, sebzett ujjad.

„Milyen párnások az ujjaid. S ez a széles, húsos tenyér!”

(Akkor még nem úgy mondta, hogy *örmény* kéz. De behunyt szemmel arcához szorította, vakon rábízva magát a *vakondok-lapátra*.)

A legtöbb kikéri magának. Még hogy a ruha is lehet rosszindulatú, sunyi?! Elrejti a hegyes, ki nem élt, beteges ambíciókat vagy a gusztustalanságig kövér, mohó vágyakat?!... Ritka az, amikor a mell balkonja öntudatlanul, már-már öngyilkos módra ugrik ki a derék karcsúságából, a far pedig merészen faképnél hagyva a csípőt, téged választ célpontul. „Ki vagyok én neked, nem csak egy éjszakára?!” Az ötlet nem rossz – vagy máris lebuktál?

...Gyermekekben jutott-e eszedbe, hogy mire is jó a finom bőrért megőrző ujjbegy? Kezed a csuklójára kulcsolódva kitapintotta a halványan átütő eret. Hát ahol a hús puhább volt, a sejtelmes üregek? Bekalandozni a feszes, képzeletedben kicsorduló „domb” bimbóját; elérni a csiklót, eljutni vele a csúcsig!

„Nem muszáj túllépni az ízlésesség határát... Ezután különben kérd ki az engedélyemet, hogyha tőlem akarsz idézni.”

„Zengjen a dalunk, pajtás! Fádon virul a hajtás”... Ez így már ízléseseb-

ben hangzik? Főleg, ha korhúségre törekszünk. A tér olyan zsúfolt volt, hogy már csak a bolhák tudtak szabadon közlekedni. A felvonulók egymásba préselődtek hatalmas pannókkal, képekkel, a zászlórengetegben. Szerény esőcske szemerkélt, egy kicsit koszosnak, porszagúnak, szeplősnek érezted magad a többiekkel együtt, nem számított, kinek a válla, térdkalácsa, könyöke hatolt beléd. Ugyan ki figyelt a kezek esetlen (esetleg tikos, cinkos) játékára a sör-, némelykor macskapisi- és persze izzadságszagú, tehetetlenül rikoltozó tömegben. Az én örmény ujjaim szorítása a karján, egy esőcseppet elsimító-maszatoló ujjbegyérítés... és szomjas, cserepes ajkán, akár egy áldás! Mindez ugye nem hiányzott akkor, hiszen egészen más „értékskálára” – álörömökre s -ujjongásra – volt beállítva kigömbölyödött pofikája és önbizalma?!

„Örmény kezed van. Figyeld meg az ujjaidat.”

Kezükön át vándorolt bársony, se-lyemkelme, az ezüstöt, aranyat ötvös-remekléssé varázsolták, a bőrmegmunkálás mesterei voltak nem csupán Erdélyországban. Az én szép-
apám levelesládájában is holtbiztos megtalálható valahol, hogy az alko-

tás a legjobb cselekedet, meg hogy a restség minden gonoszságnak a kútforrását jelentheti. Ha van fejszéd, fűrészed, mérleged, (méreg)fogód – nincs értelme, hogy tülekedve keresd a helyed a nyüzsgő, éljenző, hajbókoló sokadalomban.

(Mielőtt a tapintás lehetőségeinek végére érünk, máris úgy érzem, hogy kimerültem, kiürültem. Ő majd lemérheti azt is, alábbhagyott-e az örmény ujjak nyugtalansága. Fölösleges ujjlenyomataim őrzik talán ki nem mondott óhajaimat, esetlegessé vált válaszaimat.)

A cselekvést megkonstruáló tudat nemcsak a külvilág közömbösnek mondható tárgyaival teremt kapcsolatot, mihelyt mozgásba hozza kezemet, idegesen doboló ujjaimat. Fekszik mozdulatlanul, a föld felszíne látszólag zavartalanul megtartja, de közben miként ha párává sűrűsödve csöppen, pötyögve hull, zuhan, zuhog alá agyamban. Mi ez, ha nem örökös társtudat? Örmény-magyar szövetség; szinte mindegy, hogy honfoglalás kori templomos zarándokhelyek vagy adósságokban is dúskáló Lipótok kegyes adománylevele őrizi az eredetét.

(2000. július 15.)

„Az ég nyílt és becsukódott”

Lászlóffy Csaba
(1939–2015)

Ó, Csaba, nem gondoltam volna kilenc évvel ezelőtt, amikor bekopogtattam hozzátok, ismeretlenül, tétován, járatlanul, hogy majd egyszer itt kell állnom. Sőt, stílszerűbbnek gondoltam volna, ha mindez épp fordítva történik, ha például helyet cserélünk. És ez a helycsere tisztán következett volna írásművészetedből, amely nem ismerte, vagy inkább nem ismerte el a tér és idő bölcseleti, éppen ezért sokszorosán baljós kategóriáit. Annál inkább a tér és idő hagyományos minőségén kívüli találkoztatások alkalmait. Amelyek – jegyeztük meg számtalanszor íróasztalodnál – még veszélyesebbek. De másként – tetted hozzá. Egy asztalhoz ültetted Goethét és Szilágyi Domokost Petrarccal – hogy ne mondjak keveset. *Éj suhan át íróasztalomon* – írtad. És aki erre képes, évtizedeken

át, magas esztétikai nívón, egyedi költészetnyelvi és prózapoétikai megoldások sokaságát felkínálva, szinte valamennyi műnemben, az más tettekre is képes. Például egy évtizeden át ellenállni a gyilkos betegségnek. Milyen más tudatállapotot kellett Csabának fenntartania, kérdeztem sokszor magamtól jó ideje, hogy kihátrálhasson a betegségből éveken át, hogy elrejtse leglényegét előle, hogy takarásban hagyja a kórt. Hogy inkább a szavak sorrendje, szigora, a szavak őszinte színe – s visszája, a szavak árnyéktalansága, a szavak árnyékos oldala, a szavak nehéz tesztje, könnyű teste, a szavak szívének felmérése, a szavak beletörődhetlenségének izgalma határozzák meg külön idejét és külön terét. Aki ilyen feszült forróságban, napról-napra-teremtőerőben, indukált ihletettségben kényszerül írni és élni (a kettő nála szinte egy s ugyanaz), nehéz terhet kapott. S ezekről a terhekről nem könnyű, sőt nagyon nehéz beszámolni, s csak hadarva, egymás szavába vágva lehet – és érdemes. S néha olyan körmönfont egyszerűséggel, mint a *Beckett-apokrif* című miniatűr remekben:

Az ég nyílt és becsukódott –
sosem az eső üldözött
a parti homoksávon
s a fénylő macskaköveken.

Amióta olvastam e négy sort, rejtélye fogva tart, szabadíthatatlanul. Ebben a négy sorban bemenekítve, fel-alá járok, nem tudok megállni. Nem tudok az életemre gondolni nélküle. Hogy az a kilenc évvel ezelőtti most, s a mostani

most (a most, hogy sírodnál állok) között milyen sokat láthattam belőled. Az előbb emlegetett ajándék évtizededben láthattalak: lenyűgözött feszült figyelmed, figyelmed élessége, mélysége, a játékosság, ahogy izgalomba hozott egy-egy sor, sorvég, szövegperem, szövegízület, amely által gördülékennyé vált a költői kérdés.

Hová tűnt a hegy? – például. Az a hegy, az északi határszélen, amelyet az utóbbi évtizedekben külszíni fejtéssel adtak át a felejtésnek. Régi katonai térképeket silabizálva felmérhető az egykori jelenlétből még valami mérték. A hegymaradék szelíd, ám leküzdhetetlenül elrejtetlen felhívás, ha arra járok, arra, hogy mérjem fel, képzeljem oda, építsem össze az egykori kupolát az árnyékvölgyekkel. Ez a felmérésre és elképzeltetésre irányuló készítő erő elementárisabb bármely jelenlétnél. Bármely más jelen lévő hegynél jelentőbb. Valahogy így lett ez Veled is. Itt vagy, és mégsem.

A diktatúrában sározatlan emberi nagyságod, értelmiségi felelősségtudatod, valamint a fiatalokra figyelésed, támogató szereteted, ösztönző biztatásod példa előttünk.

„A keresés öröme – nem az a lényeg, hogy / megtaláljuk –, habár a remény ott van mégis / elraktározva valahol emlékezetünkben” – írod.

Te már sokat adtál, sokat kerestél, sokat kockáztattál értünk. Mi pedig tétován, járatlanul álltunk. De nem mentél el, te tanítottad, mert te írtad.

Nyugodj békében.

Korpa Tamás

A Napkút Kiadó indulásakor már az első évben könyvét jelentettük meg, s utána esztendőnként rendre – tucatnyit. 2014-ben Lászlóffy Csaba kapta Napút-díjunkat. Szerettük őt, kivételes művészetét, szerette műhelyünket. Hiányát alkotásai további megjelentetésével törekszünk kicsit pótolni. Műveiben él tovább – így lesz. (A szerk.)

Tóth-Kirzsa Fruzsina

Örmények Magyarországon

Kulturális antropológiai vizsgálat az örmény identitásról

Az örmény genocídium centenáriumának évében egyre több helyen találkozhatunk az örmények múltját, sorsát bemutató cikkekkkel, tudományos értekezésekkel. Ezen írások középpontjában elsősorban maga a népirtás tényének elfogadása vagy el nem fogadása, ill. az események ismertetése áll. Kulturális antropológusként engem elsősorban az események, a megemlékezések mögött lévő emberek, közösségek érdekelnek: kik is azok az örmények, hogyan fogalmazzák meg örménységüket? A magyarországi örmények körében 2008 óta végzek kutatásokat, annak érdekében, hogy minél inkább megismerhessük a velünk élő kisebbség kultúráját, identitását. Jelen írásomban a kutatásaim első eredményeit ismertetem. A tanulmány első részében a diaszpórában élő örmények identitásának legkiemelkedőbb és a magyarországi diaszpórára is jellemző jegyeit, majd a hazai örmény kisebbség közösségformáló, identitást meghatározó kulturális sajátosságait mutatom be.

1. Örménynek lenni.¹ A kulturális antropológia elsősorban lokális közösségeket vizsgál, és az adott közösséget saját kulturális relativizmusában igyekszik bemutatni. Ugyanakkor a megértésnek vannak olyan aspektusai, amelyek esetében nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tágabb vizsgálati közeget, amelynek az általunk kutatott közösség is tagja. A diaszpórában élő örménység csoportidentitásának fontos része a többi diaszpórában és az anyaországban élő örményekkel való közösségvállalás. Ahhoz, hogy ez a határokat átívelő etnikus közösség fennmaradhasson, szükség van olyan identitástényezőkre, amelyek a közösségek minden tagja számára önmeghatározási, azonosulási pontként szolgálnak.

Az örmény tudat történeti síkon való meghatározása több örmény kutatónál is felmerül. Razmik Panossian tanulmánya alapján én két időszakot emelnék most ki, amelyek meghatározóak az örmény identitás szempontjából (Panossian, 2002). Az egyik a kereszténység felvétele, és annak szerepe az örmény nemzet kialakulásában és fennmaradásában. Tiridat király i. sz. 315–316 körül hirdeti ki államvallásként a kereszténységet a középkori örmény királyság területén (uo.: 126). Ez a történeti esemény létrehozza azt a mítoszt, amelyben Világosító Szent Gergely – akit korábban a király hittérítő tevékenysége miatt börtönbe vetett – megtéríti Tiridat királyt i. sz. 301-ben, és együttesen megalapítják az örmény egyházat. A mítosz révén az örmény identitás fontos részévé vált a kiválasztottság érzése: Isten akaratából lett az örményekből az első keresztény állam. A „kiválasztott nép” mítoszt tovább erősíti egy másik történet,

¹ Ezen fejezet részlet az *Etnikus identitás – örménynek lenni* c. tanulmányomból (Schiller – Tóth-Kirzsa 2014: 228-237).

amely szerint Noé hajója annak az Ararát hegynek a csúcsán feneklett meg, amely az egykori örmény királyság területén feküdt, és az örmények számára mind a mai napig kiemelt jelentőséggel bíró nemzeti jelkép. Annak bizonyításaként, hogy a bibliai Ararát nem lehetett máshol, csakis az örmények által lakott területen, az a genealógiai magyarázat szolgál, hogy Haik, az örmények mitikus őse Noé leszármazottja volt (uo.: 127.).

Az örmény egyház szerepe az etnikus identitásformálásban a 4. század óta kulcsfontosságú. Panossian tanulmánya alapján az örmény nemzet függetlenedési törekvései egészen a 19. századig az egyház működéséhez voltak kapcsolhatóak. Az örmény ortodox egyház 554-ben vált autokefál egyházzá, ezáltal önálló, egyedi fejlődési utat jelölt ki a nemzet számára. Miután 1375-ben megdőlt az utolsó örmény királyság, az örmények nagyhatalmak fennhatósága alá kerültek – az 1918–22 közötti időszakot leszámítva – 1991-ig. A kolonizáció alatt az egyházi elit képviselte az örmények különállóságát, összetartotta a közösséget, etnikai identitásuk mentsvárává vált (Panossian, 2002: 128.). Manapság már nem elsősorban mint kiválasztott népre gondolnak magukra az örmények, de még büszkeséggel tölti el őket, ha elmesélhetik, hogy az ő nemzetük volt az első keresztény nemzet (uo.: 130.).

A másik történelmi időszak már nemcsak az örmények számára ismert: ez az 1915-ös népirtás (genocídium) és az azt követő elvándorlás időszaka. Elsősorban a diaszpórában élő örménység számára fontos identitástényező, de nem elhanyagolható az egyetemes örménység politikai retorikája tekintetében sem. A genocídium által létrejött ideológia alapján az örmények identitását négy motívumban határozza meg Panossian: 1. az örmény áldozatnemzet; 2. még mindig szenvednek; 3. hazájukat veszítették; 4. az előző sajátosságok miatt joguk van, akár erőszakkal is, megvédeni, ami az övék. A népirtást közvetlenül elszenvedő generáció számára még kiemelt fontosságú volt a korábbi otthonába² való visszatérésének a hangsúlyozása, mára viszont sokkal inkább szimbolikus, politikai felhang társul a népirtásra való emlékezéshez, amellyel minden örmény azonosulni tud (uo.: 135–139.). Ennek értelmében a másikkal szembeni önmeghatározás megnyilvánulásának is tekinthetjük a genocídiumra való emlékezést. Minden év április 24-én³ emlékeznek meg a világ bármely táján élő örmények a népirtás áldozatairól, ez pedig egyben politikai program is, amivel felhívják a figyelmet arra, hogy Törökország máig nem ismeri el a genocídium tényét. Törökország ellenállása tovább erősíti az örményekben azt a tudatot, hogy küzdeniük kell az általuk átélt szenvedések elismerésért, vagyis a közös küzdelem az örmény etnikai identitás elemeként értelmezhető.

Susan P. Pattie ciprusi és londoni örmények körében végzett kutatásai során a diaszpórák hazához való viszonyát vizsgálta. A diaszpórában élő örmények számára többféle hazaképet jelöl meg. Először is, hazaként tekintenek a mai Örmény Köztársaság területére, amely nem feltétlenül személyes, rokoni

² Az 1915. évben a törökök által elkövetett népirtás az egykori kilikiai örmény királyság, (Kis-Anatóliában található terület) lakóit érintette elsősorban.

³ 1915. április 24-én kezdték meg a török hatóságok az örmények elleni intézkedéseket. Ezen a napon több örmény értelmiségit elfogtak, majd kivégeztek.

szálak miatt kapcsolható a közösségekhez, inkább politikailag meghatározott hazaként. Másodsorban, létezik egy „Hajasztán” elnevezésű haza, amely az „ősi” királyság területét jelöli.⁴ Pattie szerint ez a második hazakép elsősorban politikai aktivisták, értelmiségiek körében használatos (Pattie, 1999: 5–6.). A hazáról alkotott kép harmadik szintje a személyes kötődésű szint, amelyben a diaszpórában élők szülőfalvai, szülővárosai kerülnek előtérbe. Pattie kutatásai azt bizonyították, hogy az örménység meghatározásában kiemelt szerepe van a közösség tagjai által megfogalmazott hazá(k)nak, de ezek elsősorban az elvagyodás, nemzethez tartozás szimbólumai, és valójában sokkal inkább érzik otthonuknak a befogadó országukat, mint a tényleges származási helyüket (uo.: 7–14.).

A romániai örmények identitásvariánsaival Veress Ilka foglalkozik, ezek közül kiemelném az általa armenocídiumként megnevezett etnikai identitássajátosságot. A genocídium kapcsán jegyzi meg, hogy az örmények gyakorlatilag a kereszténység felvétele óta üldöztetésben éltek és hazájuktól távol kényszerültek letelepedni, így az örménység etnikai fogalomként való meghatározása ebben a genocídium- és azt megelőző meneküléstörténetekben nyer értelmet (Veress, 2009: 133–134.).

A ma élő örmények létszáma világszerte megközelíti a 10 millió főt, ebből kicsivel több, mint 3 millióan élnek az Örmény Köztársaság területén. A többi 7 millió örmény Ausztráliától az Egyesült Államokig diaszpórákban él. A diaszpóralét több évszázada meghatározza az örmény identitást, amely Khachig Tölölyan szerint átalakította az örmények száműzött nemzettudatát egy transznacionális örménységgé. Ennek az új örmény identitásnak meghatározó tényezője a befogadó nemzet iránti elköteleződés, a haza iránti tisztelet és a nemzetközi örmény közösség összetartozás-tudata (Tölölyan, 2000: 110–115.).

Mindezek csak vázlatos ismertetései azoknak a főbb etnikai identitásjegyeknek, amelyekkel azonosulni tud egy amerikai, egy örményországi, egy ciprusi vagy épp egy magyarországi örmény. Akár a haza szimbolikus értelmezését, akár a történelmi múlt egyediségének hangsúlyozását vizsgáljuk ezekben az örmény közösségekben, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy minden esetben másokkal való relációjában kapnak ezek a tényezők etnikus értelmet. A következő fejezetben a magyarországi helyzet szempontjából követjük végig a fent említett identitástényezőket.

2. A magyarországi örmény kisebbség⁵

2.1. A közösségek bemutatása. A Magyarországon élő örményeket a tudomány betelepülésük történetisége alapján osztja csoportokra. Három csoportot különböztetünk meg a kisebbségen belül. Az első közösség tagjai azok, akiknek ősei a XVII. században Erdélyben leltek új hazára a Moldvából való menekülésük után, és a XIX. századra az asszimiláció azon fokára érkeztek el, amelynek során önmagukat örmény hagyományokkal rendelkező magyar állampolgároknak tekintették. Az ő leszármazottaik alkotják ma az örmény

⁴ Haik királysága az i. e. 3. évezredben

⁵ Ezen fejezet részlet *A magyarországi örmény kisebbség. Közösségvizsgálat a kisebbségfogalom tükrében* c. tanulmányomból (Szász–Kiráza, 2013:180–199.).

kisebbség nagyobb részét. Nem beszélnek örményül, magyarnak vallják magukat, akik örmény gyökerekkel rendelkeznek. Egyszerre érznek közösséget a magyarokkal és az örményekkel is, bár tény, hogy van különbség a két kötődés erőssége között. Magukat magyarörménynek nevezik.

A második betelepülési hullámban érkező örmények az 1915-ös genocídium után jöttek Magyarországra, és az akkor Budapesten formálódó örmény közösség tagjai lettek. Főleg szőnyegkészítéssel és kereskedelemmel foglalkozók érkeztek ekkor, akiknek a leszármazottjai ma a magyart anyanyelvként, míg az örményt főképp tanulás által sajátították el. Számukra sokkal közelebbi családi kapcsolat van az örménységgel, bár magyar állampolgároknak vallják magukat, származástudatilag jobban kötődnek az örményekhez. A harmadik csoport azok az első és másodgenerációs örmények, akik csak néhány éve/évtizede kezdtek új életet Magyarországon. Esetükben egyértelmű az örménységgel való azonosulás, hiszen sokuknak még csak örmény állampolgárságuk van. Az utóbbi két csoport kevesebb létszámmal képviselteti magát az örmény kisebbségen belül.

A beszélgetőtársaimmal végzett interjúk egy sokkal sokszínűbb örmény kisebbséget engedtek megismerni, amely nem történeti szinten különül el. A magyarörmények esetében ez úgy nyilvánult meg, hogy egyrészt magukat örmény felmenőkkel rendelkező magyaroknak tekintik, másrészt az örményül beszélőket az örmény kisebbség részének. Egyértelműen a nyelv az, ami alapján különbséget tesznek a saját örménységük és az általuk megnevezett másik csoport örménysége között. Az örményt mint anyanyelvet beszélők már több kategóriát állítanak fel a magyarországi örménységen belül. A nyelvi és sokszor a fizikális különbségeket emelik ki, amikor a magyarörményekkel szemben határozzák meg identitásukat. Emellett az egy nyelvet beszélők további csoportosulásokat jelölnek ki, amikor a „*piacosokról*”, a „*nyugatiakról*” vagy a „*jerevániakról*”⁶ beszélnek. Az első megnevezéssel azokat az örményeket jelölik, akik gazdasági indíttatásból jöttek Magyarországra a mai Örményország területéről, és itt a kereskedelmi tevékenységből tartják fenn magukat s családjukat. A foglalkozásukból fakadó életforma miatt elsősorban a szintén kereskedelemről élő örményekkel tartják a szorosabb kapcsolatot és „önálló szigetként” léteznek a hazai örménységen belül, Kőbányán. A „*nyugatiak*” azt a néhány főt jelentik, akik közvetlenül vagy első- vagy másodfokú felmenőik révén nyugati örmény területekről érkeztek, vagyis a közel-keleti térségből. Az ő különállásuk főképp a nyelv szempontjából lényeges, hiszen egy más dialektusát beszélik az örmény nyelvnek, mint a mai Örményországban élők. A harmadik csoport, a „*jerevániak*” a „*nyugatiak*” szemszögéből kapták nevüket, saját magukat mint örményeket határozzák meg, nem használnak jelzőt. Nyelvüket tekintve „*keleti*” örményeknek is nevezik őket az örményeket kutatók és a nem ebbe a csoportba sorolt örmények, amellyel a csoport származási országára utalnak. Elméletileg nyelvi szempontból a „*piacosok*” is ide tartoznak, de mivel ők nem mindig, mondhatni nagyon ritkán vesznek részt olyan összejöveteleken, amelyeket más örmények rendeznek, ezért a „*jereváni*”, „*keleti*” örmények velük szemben is határozzák meg magukat. Ők azok, akik központilag szervezett

⁶ Beszélgetőtársaim által használt belső kategóriák

eseményeken is részt vesznek, illetve családok kapcsolati hálóján keresztül alkotnak egy közösséget.

1.2. Származástudat. Az örmények magyarországi történeti rétegzettsége szerint elmondható, hogy bármelyik betelepülési hullámban érkezett örményekről is legyen szó, kényszer hatására történt migráció során jöttek Magyarországra. Ebben a fejezetben inkább a második, diaszpórát meghatározó tényezőre koncentrálnék. Az óhazával való érzelmi kapcsolatra, vagyis a közösség származás- és múlttudatára. Anyaország, összetartozás, közös történelmi hősök és nemzetformáló események, e fogalmak segítségével vázolom fel, hogy az itt élő örmények hogyan helyezik el magukat az időben, és ez hogyan alakítja csoportidentitásukat.

A közös történelem nem egyértelmű kategorizációs tényező az örmény kisebbséget tekintve, hiszen a közösségek más és más szegletét emelik és sajátítják ki a felülről megalkotott, időrendben összefogott történetiségnek. A származástudat kérdésében az örmény közösségeket három csoportra tudom elkülöníteni.

Az egyik csoport, amely múlttudatát tekintve különbözik a többi örmény csoporttól, a magyarörmények. A magyarörmény közösség identitásában rendkívül fontos szerepet tölt be a történelmük, amit a legjobban az bizonyít, hogy önmagukat történelmi örményekként határozzák meg a kisebbségen belül. Saját múlttudatuk a XII–XIV. századtól kezdődik, amikor egy nagyobb örmény menekülési hullám indult meg nyugatra Ani városából. A következő fontos állomás, amikor Moldvából való üldöztetésük miatt Erdélybe kaptak bebocsátást a XVII. században, majd ezután a XIX. századi történeti szakasz kap jelentőséget történelmükben. Mind a magyarörményeket összefogó egyesület reprezentációiban, mind egyéni szinten a származástudat azokkal az örményekkel mutat kontinuitást, akik a XIX. századra asszimilálódtak a többségi magyar társadalomba, aminek egyik következménye, hogy a legtöbben értelmiségi pályákon, az állami szektorban helyezkedtek el. A személyes családtörténetekben is olyan dédszülőkről, szépszülőkről meséltek nekem beszélgetőtársaim, akik vagy minisztériumban, vagy a tudományos életben, vagy más értelmiségi szakmában tevékenykedtek. Mindezzel azt szeretném hangsúlyozni, hogy mennyire befolyásolja a történeti tudatukat a saját ősökről őrzött emlékek. Ahogyan Bindorffer Györgyi írta: „A múlt megalkotása olyan projekt, amely során a múlt és a jelen folytonosságát szelektíven megszerkesztett események láncolata alkotja” (Bindorffer, 2001: 82.). A magyarországi örmények történelmének saját identitásuknak megfelelő értelmezéséből kifolyólag anyaországukként inkább Erdélyt nevezik meg, és nem elsősorban Örményországot. Örményország azt a pontot képviseli önazonosságukban, amelyen keresztül kapcsolódni tudnak az egyetemes örménységhez.

Ha a történeti időrendet követjük, a származástudat kérdésében a következő meghatározó esemény az 1915-ben véghezvitt örmény genocídium. A Magyarországon élő örmények körében csak néhány családról beszélhetünk, akik abból a térségből érkeztek, ahol a genocídium zajlott. Mivel őket nemcsak mint az egyetemes örménység részét érintették az események, hanem családtörténetük kitörölhetetlen részévé váltak, ezért származástudatuk is ettől a mo-

mentumtól kezdődik. Az ő esetükben Örményország mint anyaország jelenik meg, de közvetlen hazájuknak azt az országot tekintik, ahol születtek, ott érzik magukat otthon.

Az utolsó történeti szakaszban, a XX. század utolsó harmadában érkezett örmények származástudata egy harmadik azonosulási módot mutat. Kozma István a magyarországi mikrokisebbségek körében végzett vizsgálatában ennek a csoportnak az identitását egyszintűnek minősítette, vagyis csak az örmény nemzethez tartozónak vallották magukat az ehhez a csoporthoz tartozók (Kozma, 2007: 262.). Számukra Örményország az egyedüli haza, és csak az örmény nemzet tagjaként határozzák meg magukat. A Magyarországra érkezésüket megelőző történeti események az utolsó mozzanatok, amelyek múlttudatukat meghatározzák.⁷

A származástudatot vizsgálva három nézőpontot ismerhettünk meg az örmény kisebbségen belül. Ezek a nézőpontok mind mást tartanak fontosnak a múlttudatukban, értelemszerűen azt, ami jelenlegi helyzetüket, mivoltukat a leginkább alátámasztja. Ugyanakkor azt mondhatjuk, hogy vannak olyan pontok, ahol mégiscsak összekapcsolódhatnak ezek a különböző nézőpontok. Az egyetemes örménység összetartozását az örmény genocídium és maga Örményország határozza meg, hiszen ahogy láttuk, ez a két tényező minden csoport származástudatában szerepet játszott.

1.3. Vallás. Az örmény nép kiválasztottságmítoszának az alapja az „első keresztény nemzetként” való önreprezentáció, ami isteni küldetéstudatukat a mai napig meghatározza, főként a diaszpórákban (vö. Smith, 1995: 36.). Elemzési módszeremet folytatva, ebben a kérdésben is az adott kulturális tényezőhöz való viszonyukat helyezem a központba: a vallás szerepét a mások és önmaguk meghatározásában.

Két vallási felekezetbe sorolják magukat az általam megismert közösségek, az egyik az örmény apostoli egyház, a másik pedig az örmény katolikus. Bár két külön felekezetről van szó, ami megosztja az örmény kisebbséget, de mindkét egyházhoz tartozók részesei annak a küldetéstudatnak, ami az örmény kereszténységet jelenti. Minden örmény tisztában van azzal, miért is olyan fontos a Kr. u. 301. év. Ebben az évben vált Világosító Szent Gergely Örményország első katolikoszává, tért át III. Tiridátész király a keresztény hitre és tette államvallássá a világon először Örményországban a kereszténységet. Eközben Örményország a Római és a Perzsa Birodalom csatározásainak ütközőpontjában foglalt helyet, így az új vallás mint az elkülönülés formája tudatosult az örményekben, vagyis vallási különbözőségük megteremtette a nemzeti különállás lehetőségét. A kivételesség érzését tovább erősítette, hogy az V. században Meszrop Mastoc megalkotta az örmény ábécét, ezzel saját nyelvet adva az apostoli örmény egyháznak. Az örmény kereszténység elválása a többi keresztény irányzattól a 451-ben megtartott khalkedóniai zsinaton történt, amikor is az örmény főpapok kinyilvánították függetlenségüket, sem a római pápa, sem a konstantinápolyi pátriárka, sem más egyházfők felsőbbbbségét nem fogadták el. Az örmény kereszténységen belüli különválás

⁷ Ezen történelmi eseményekről lásd: Gazdovits, 2006: 79–83.

az 1439-es firenzei zsinaton történt, amikor is a kilikiai örmény királyságban élők csatlakoztak a római egyházhoz (Gazdovits, 2006: 246–262.). Ekkortól beszélünk apostoli és katolikus örmény felekezetekről. A Magyarországon élő örmény kisebbségben találkozhatunk mindkét felekezet tagjaival. A magyar-örmények ősei Erdélybe érkezésükkor a magyar katolikus egyház nyomására, gazdasági érdekekért cserébe tértek át a katolikus hitre, de megtartva az örmény rítusokat. Az erdélyi örmények apostolaként is szokták emlegetni Oxendius Lukács Verzerescul örmény katolikus papot, aki a XVII. században segítette az Erdélybe érkező apostoli örményeknek elsajátítani a katolikus liturgiát. Az áttérés hatására a fontosabb erdélyi örmény településeken örmény katolikus templomok épültek, amelyek közül a szamosújvári székesegyház a leghíresebb. Erdélyben, majd 1920 után Magyarországon is az örmény katolikus mechtarista rend papjai látták el az örmény katolikus közösségekben a papi szolgálatot.⁸

A megismert magyarörmény közösség vallási és kulturális életét sokáig a szerzetesek tartották életben. Közülük is kiemelkedik a Csíkszépvízről származó Kádár Dániel atya, aki az örményekhez méltóan kitartó és áldozatkész szolgálata által a szocializmus alatt is képes volt összefogni a közösséget és megtartani az örményekben a vallásosságukat. Az ő segítségével jöhetett létre az örmény templom a XI. kerületi Orlay utcában, amely egyaránt szent térként szolgált az apostoli és a katolikus örményeknek is.⁹ Ma már nem mechtarista szerzetes végzi a miséket a templomban, és egyre ritkábban folyik örmény nyelven a rítus. A magyarörmények reprezentációban rendkívül fontos a sajátos vallási hovatartozás kiemelése, amely egy tetten érhető különbség a másik örmény csoporttal szemben, ugyanakkor kiemeli őket a magyarság köréből is. Ezzel az egyediséggel pótolják az egyik legfontosabb identitásképző tényezőt, az örmény nyelv használatát. Ellenben az apostoli közösség számára nem az örménységük bizonyítása a lényeges a vallásosságukban, hanem hogy teret tudjanak biztosítani vallásgyakorlásuknak. Sajnálatos módon, az egyházszervezési problémák miatt ma Magyarországon a vallás már nem képes azt a közösségteremtő feladatát ellátni az örmény kisebbségben, mint korábban. A probléma súlyosságát érzékelik az örmény kisebbség tagjai is, hiszen a közösségek jövőjét is veszélyezteti ennek a lényeges identitásörző intézménynek a hanyatlása.

1.4. Nyelv. A nyelv kérdése több szempontból is határkijelölő szereppel bír a magyarországi örmények esetében. Egyrészt meghatároz a többségi társadalommal szemben, másrészt a csoportidentitások kialakításnak lényeges mozzanata a kisebbségen belül. Bármelyik viszonyrendszerben is vizsgáljuk a nyelv szerepét, egyben minden esetben megegyezik: integráló ereje van.

⁸ A mechtarista rendet Szent Mechtár alapította 1701-ben, feladatául a nyugati diaszpórában élő örmények összefogását tűzte ki. A mechtaristáknak Velencében és Bécsben van kolostoruk, ahol többek között nyári egyetemek keretében vehetnek részt örmények különböző kurzusokon, ahol elmélyíthetik tudásukat az örmény kultúráról, nyelvről, történelemről.

⁹ Nemcsak templomként, de múzeumként is funkcionál az egykori villából átalakított örmény központ.

Kozma István a 2001-es népszámlálás eredményeit elemezve, többek között az örmény kisebbséggel kapcsolatban arra a megállapításra jutott, hogy nincs egyértelmű megfelelés nyelv és önbesorolás között, viszont a kisebbségi nyelv ismerete növeli egy adott kisebbségi csoportba való önbesorolásnak a valószínűségét. Ezt abból következtette ki, hogy többen választották a népszámlálásban résztvevők közül az örmény nemzetiséghez tartozást vagy a kulturális értékekhez, hagyományokhoz való kötődést, mint az anyanyelvet vagy a családi, baráti közösségben használt nyelvet. A magyarázatot is megadja erre a jelenségre, miszerint az erdélyi származású örmények, vagyis a magyarörmények identitásában teret és funkcióját veszítette az anyanyelv használata, helyette másfajta etnikai sajátosságot helyeztek előtérbe (lásd: örmény katolikus egyház) (Kozma, 2007: 263–265.). Egyetértek Kozma István eredményeivel, mivel kutatásom alatt én is azt tapasztaltam a magyarörményeknél, hogy az örmény nyelv háttérbe szorul a többi örmény sajátossággal szemben. A nyelvi hiányosságuk egy önvédelmi mechanizmust alakított ki mind a többségi társadalommal, mind az anyanyelvi örmény közösségekkel szemben. Történeti örményekként, Magyarországon 300 éves múlttal rendelkező kisebbségként definiálják magukat, amivel igazolják létjogosultságukat a kisebbségi kategóriában. Nyelvük elvesztését gyakorlatilag áldozatként jelenítik meg megnyilatkozásaikban, amit a magyarok iránt érzett szolidaritásuk, lojalitásuk követelt meg. Ellensúlyként fontosabb szerepet kap az, hogy a mai napig ápolják örmény hagyományaikat. A magyarörmények önmeghatározási alternatívái jó példák arra, hogy nemcsak a nyelv megléte, hanem a hiánya is bírhat integráló erővel.

A nyelv szerepe többség-kisebbség viszonyban jobban érzékelhető, ha az anyanyelvi szinten örményül beszélők csoportját vizsgáljuk. Az ő esetükben azt mondhatjuk, hogy hétköznapi beszédaktusokban a nyelv csupán kommunikációs eszköz, viszont a többségi társadalommal és a magyarörményekkel szemben tudatos, nemzethez tartozást kifejező hivatkozási alappá válik (vö. Bindorffer, 2001: 49.). Ahogyan a magyarörményeknél a nyelv hiánya, úgy az anyanyelvi nyelvtudása bír önmeghatározó erővel, és kimondhatom, hiszen beszélgetőtársaim is így vélekedtek, számukra a nyelv az egyik legfontosabb örmény létet meghatározó tényező.

Összefoglalás. A kutatásaim első eredményei csupán a megismerés első lépéseit jelentik. Az elmúlt évek során a közösségek tovább formálódtak, keresik az utat identitásuk megőrzésében. A mélyebb megértés elengedhetetlen részét képezi az egyéni életutak részletes megismerése és bemutatása, ill. a nem klasszikus értelemben vett kulturális jegyek feltérképezése, amelyek első sorban a jelen kihívásaira adnak választ. További kutatásaim során célom, hogy az örmény kisebbségi kultúra olyan aspektusait is megismerjem és megismertessem, amelyek a nyilvános eseményeken túl, a közösségi formációk más színterein lelhetők fel. Ezen tanulmányomban egy ismertető képet kívántam az olvasó elé tárni, hogy segítse megérteni, kik is azok az örmények, akikkel együtt élünk.

Felhasznált irodalom

- Bindorffer Györgyi (2001): *Kettős Identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- Gazdovits Miklós (2006): *Az erdélyi örmények története*, Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó
- Kirzsa Fruzsina (2013): *A magyarországi örmény kisebbség. Közösségvizsgálat a kisebbségfogalom tükrében*, in: *Kultúrakutatás és narrativa* (szerk. Sász Antónia – Kirzsa Fruzsina), Budapest, L'Harmattan, 180–199.
- Kozma István (2007): *Identitás-repertoárok a magyarországi örmények, ruszinok és lengyelek körében*, in *Változatok a kettős identitásra: kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében* (szerk: Bindorffer Györgyi), Budapest, Gondolat Kiadó, 255–300.
- Panosian, Razmik (2002): *The Past as Nation: Three Dimensions of Armenian Identity*, in: *Geopolitics* (7)2: 121–146. URL: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/714000931#.VGkQxdL5Ok0> Utolsó letöltés: 2014.06.25.
- Pattie, Susan P. (1999): *Longing and belonging. Issues of homeland in the Armenian diaspora*, in: *Transnational Communities Programme, Working Paper Series 99/11*: 1–16. URL: <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/pattie.pdf> Utolsó letöltés: 2014.05.12.
- Smith, Anthony (1995): *Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok?*, in: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus* (szerk. Bretter, Zoltán – Deák Ágnes), Pécs, Tanulmány Kiadó, 27–51.
- Tölölyan, Khachig (2000): *Elites and Institutions in the Armenian Transnation*, in *Diaspora* (9)1: 107–135. URL: <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-01-21%20Tololyan.doc.pdf> Utolsó letöltés: 2014.06.25.
- Tóth-Kirzsa Fruzsina (2014): *Etnikus identitás – örménynek lenni*, in: *Mwomboko* (szerk. Schiller Katalin – Tóth-Kirzsa Fruzsina), Budapest, MAKAT – ELTE BTK Néprajzi Intézet, 228–237.
- Veress Ilka (2009): *A romániai örmény kisebbség kulturális reprodukciós stratégiái*, in: *Pro Minoritate* (19)2: 123–139. URL: <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2009/ProMino09-1-09-Veress.pdf> Utolsó letöltés: 2013. 12.01.

Én istenem nagy
istenem lecsukódik
vár a szemem – vársz

A Duna fölé
kígyós botjával áll a
majdani szent – rab

Áldott vagy asszony
malaszttal vagy telve Az
Úr volt teveled

Nézem Őt Sorsa
az ember sorsa De az
enyém kié lesz

Kezdet s a vég most
összeér Szorongása
semiben verdes

Hol vagyok ha ő
nincs – s ha ő van akkor én
majd hová leszek

Sugárba markol
az emberi kéz A lét
dióba zárva

Feltört dióból
előtüremlik a lét
Halált hoz a fény

Ararat szurp Ierrö

„Április 24-én Konstantinápolyban letartóztatták az örménység *szellemi vezetőit*, írókat, költőket, orvosokat, ügyvédeket, országgyűlési képviselőket, művészeket. Ezen a napon még csak 235 személyt, de számuk hamarosan 600-ra nőtt. Csendőri kísérettel Anatólia belsejébe irányították őket, s útközben szadista kegyetlenséggel lemészárolták a menetelőket.” *(Krajcsir Piroska)*

„Az Issekutz-család egyike azon nemesi családoknak, akik örmény menekültekként kerültek Erdélybe a XVII. században, magyarrá váltak, de mindvégig megtartották örmény identitásukat is. Ma már úgy nevezik magukat, hogy magyarörmények.” *(Issekutz Sarolta)*

„A gének jobban emlékeznek nálam. Nagypámat időskori fényképei örmény típusnak mutatják. Zömök, vaskos az alkata, sötét a bőre, a szeme nagy és barna. Gyermekei közül kettőn, anyámon és orvos bátyján még jobban látszott az örménység.” *(Jankovics Marcell)*

„Van bennük valami, ami egy örmény személynév üzeneteire emlékeztet engem. Ez a valóságos, nem fiktív magyar személynevek legszebbike számomra. 1848 tavaszán az erdélyi küldöttek kolozsvári gyűlésén a szamosújvári küldöttek egyikét úgy hívták, hogy...” *(Szócs Géza)*

„Vajon mi dönti el, hogy ki meddig tartozik egyik etnikumhoz, és mikortól kezdve egy másikhoz? Anna néni sorsa úgy hozta, hogy olyan örmény családba született, amely magyarabb volt a magyarnál is, akár csak a többi erdélyi örmény család. Az asszimiláció a magyarsághoz azért mehetett olyan gyorsan végbe, mert önként történt: kezdetben egybeeső érdekekből és hálából, amiért örményekként Erdélyben lehetnek.” *(Kali Kinga)*

Ára: 800 Ft. Előfizetés: 6000 Ft.

Előfizethető személyesen valamennyi postán és a kézbesítőknél, a Magyar Posta Zrt.

(1) 303-3440-es faxszámán, a hirlapelofizetes@posta.hu e-mail-címen, valamint a szerkesztőségben.

A Napút elérhető az interneten: <http://www.napkut.hu>

Számlaszám: OTP 11713005-20381185

A folyóirat támogatói:

Nemzeti Kulturális Alap

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA